

AKTIVIZAM U ŽENSKOM POKRETU U BOSNI I HERCEGOVINI – IZAZOVI, ISKORACI I DRUŠTVENE PROMENE

dr Zlatiborka Popov-Momčinović

Naslov: Aktivizam u ženskom pokretu u
Bosni i Hercegovini – Izazovi, iskoraci
i društvene promene.

Autorka: dr Zlatiborka Popov-Momčinović,
Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Recenzije: Dr Adriana Zaharijević,
Univerzitet u Beogradu
Prof. dr Amila Ždralović,
Univerzitet u Sarajevu
Prof. dr Zilka Spahić Šiljak,
Univerzitet u Sarajevu

Lektura: Prof. dr Mijana Kuburić-Macura
Prelom i dizajn: Tanja Ćurić
Izdavač: Fondacija CURE,
www.fondacijacure.org

Za izdavačicu: Jadranka Miličević
Štampa: Dis Copy
Tiraž: 200 primeraka

*Stavovi i mišljenja u ovoj knjizi su autorski i ne predstavljaju
izričite stavove i mišljenja izdavača.*

Zlatiborka Popov-Momčinović

**AKTIVIZAM U ŽENSKOM
POKRETU U BOSNI I
HERCEGOVINI– IZAZOVI,
ISKORACI I DRUŠTVENE
PROMENE**

Sarajevo, 2024.

Besimi i Jadranki

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
STRUKTURA KNJIGE	18
1. VINJETE	23
VINJETA #1: „Majka Beka“	23
VINJETA #2: „Ti nikad nećeš znati kao moja mati“	29
VINJETA #3: „Šta hoćete, vi, žene?!“	33
2. ISTORIJAT ŽENSKOG POKRETA U BIH	37
3. USPON ETNONACIONALIZMA, RAT I ROD	50
4. DEJTON, „DEJTONIJA“ I FEMINISTIČKI GLASOVI NA POLUPERIFERIJU	69
5. DOMETI I POSTIGNUĆA ŽENSKOG AKTIVIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI	90
5.1. Brojnost i udruživanje	90
5.2. Solidarnost i saradnja u pokretu	100
5.3. Umrežavanje ženskih organizacija	113
5.4. Projekti i donacije	125
6. ŽENSKI AKTIVIZAM I JAVNE POLITIKE	146
6.1. Rad na unapređenju zakonske regulative	146
6.2. Saradnja sa institucijama – potencijali i rizici	162
6.3. Mehanizmi za rodnu ravnopravnost – izazovi urođjavanja	174
6.4. Rodna dimenzija tranzicijske pravde	188
6.5. Rodno zasnovano nasilje	206
6.6. <i>Femina politica</i>	223

7. POSEBNE GRUPE U POKRETU – RAZLIKE SU LEPE	241
7.1. LGBTI aktivizam i LBT žene	245
7.2. Romkinje u pokretu	263
7.3. „U manjim sredinama, tamo je još gore“	279
8. ANTIRODNA MOBILIZACIJA? „MOLITELJI ZA KRUNICU“ U HERCEGOVINI ..	294
9. „IMA POKRET!“	307
10. ZAKLJUČAK	320
LITERATURA	329
O AUTORKI	380
IZ RECENZIJA	381

PREDGOVOR

Do potrebe za novom studijom o aktivizmu u ženskom pokretu u BiH došlo je iz nekoliko razloga. Od objavljivanja knjige *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini – artikulacija jedne kontrakulture* prošlo je deset godina, te je u tom smislu prepoznata potreba da se da svojevrsni *hommage* ženskom aktivizmu u civilnom društvu. Aktivistkinje prepoznaju da je važno da se njihova iskustva beleže i stalno invociraju s obzirom na to da ih dominantne politike potiskuju ili nekad pokušavaju i zarobiti i zloupotrebiti. U svom aktivističkom delanju i one same često zaboravljaju na sebe te ih, kako je navela jedna aktivistkinja, „istorija guta“, i na kraju imamo samo muškarce. Iskustvo muškaraca nastoji se prikazati kao univerzalno i, navodno, rodno neutralno, i kroz ovaj heteronormativni pristup potiskuju se ženska iskustva ili se pak smeštaju na margine i u fusnote društveno-političkog života. Često sam i u ličnim susretima sa aktivistkinjama i u različitim prilikama čula pitanje kada ćemo imati „novi pokret“, što ne tumačim kao nastanak radikalno drugačije studije, već nove i bar delom drugačije.

U tom razmaku od deset godina javili su se novi izazovi i postignuća, koje sam prepoznala na osnovu vlastitih istraživanja i participacije u pokretu. Takođe, istraživanja drugih autorki i autora koja su u međuvremenu objavljena pomogla su da se proširi teorijski okvir za dalja istraživanja i preispitivanje rezultata prethodnih analiza. Sam rad aktivistkinja u civilnom društvu proširivao se i obogaćivao, i pojavile su se i nove forme aktivizma, formulisani su i u javnu sferu upućivani različiti zahtevi. U ženskom pokretu dolazi i do tihe smene generacija, jer neke istaknute feministkinje nisu,

nažalost, više se nama, a neke organizacije su se i ugasile. Pojavile su se i nove značajne aktivnosti o kojima je potrebno ostaviti trag u naučnoj artikulaciji, kao i novi izazovi, poznati kao antirodna mobilizacija. Takođe, uvek je prisutna potreba i za preispitivanjem već urađenog i napisanog i večno pitanje šta je moglo biti bolje i drugačije.

Potreba proizlazi i iz samog pristupa koji sam koristila u prethodnoj studiji. U njoj je naglasak bio (iako ne ciljano) na nekim protivrečnostima aktivizma žena u bh. civilnom društvu. To je, s jedne strane, dovelo do određenog nerazumevanja od strane (jednog broja) aktivistkinja, što tumačim pozitivno jer se ne radi o ravnodušnosti. Ovde je važno podvući problem, koji se često navodi u istraživanjima civilnog društva, da eventualna kritička evaluacija aktivizma dovodi do njegovog slabljenja, i da civilno društvo, kao najvažniji „bedem i nasip“ protiv zadiranja u ljudske slobode i prava, treba podržavati, a ne kritikovati. Takođe, kada je reč o društvenim pokretima, uključujući i ženski, i u drugim državama oni su izgubili na koheziji i nemaju jasno usmerenje (Epstein 2001, 2). Slabljenje ženskog pokreta, na primer, u SAD, često se dovodi u vezu sa konzervativnim zaokretom osamdesetih godina prošlog veka, te se iz tih razloga svaka eventualna kritička evaluacija ženskog pokreta posmatrala kao municija koja se obezbeđuje desnici (Epstein 2001, 2). Sa stanovišta naučne objektivnosti ovo je više nego sporno, posebno ako se ima u vidu da je kritička evaluacija u javnom prostoru neophodna da bi se artikulisali alternativni pravci delovanja (Epstein 2001, 3).

Takođe, svakako je dragoceno neke temeljne premise, kao i rezultate rada, ponovo promisliti, iščitati i preoblikovati, u stalnom razgovoru sa onima na koje se pisanje odnosi i kojima je prevashodno namenjeno, a to su aktivistkinje pokreta, kao i šira, prevashodno naučna javnost. Budući da svako istraživanje u društvenim naukama treba da teži da bude

i društveno relevantno, tj. da podstakne određene promene i unapredi pozitivne društvene procese, važno je stalno se kretati duž uspostavljenih polja refleksivnosti. Kao što je Jasmina Husanović lucidno primetila u tekstu o feminističkoj sceni u Bosni objavljenom još 2000, neophodna je i stalna samokritika da bi se konstantno pronalazile emancipatorske strategije i opiralo depolitizaciji. Aktivizam mora nužno biti povezan sa proizvodnjom znanja i diskurzivnog otpora. U protivnom će lako biti kooptiran ili marginalizovan, i biće mu dozvoljeno da se eventualno bavi samo kozmetičkim promenama (Husanović 2000, 126). S tim u vezi, moj cilj je upravo i bio dijametralno suprotan od percepcija da se radi o autsajderskoj poziciji „spolja“ bez razumevanja samih aktivističkih procesa „iznutra“. Moja težnja je ostala kakva je bila, a to je da se kroz ukazivanje na probleme i protivrečja podstakne delovanje u daljem povezivanju aktivistkinja ženskog pokreta, da bi i učinci pokreta bili bolji. Pritom treba priznati da je lakše (što ne znači i lako) kretati se u tom smeru za računarom nego kroz samo delovanje koje aktivistkinje opisuju kao izlaganje svoga tela u javnom prostoru i stalnu izloženost sagorevanju. Međutim, ovakva pojednostavljena dihotomija operira u okvirima tradicionalističkih zamki o nekakvoj suštinskoj razlici između tzv. intelektualnog i manuelnog rada. Iako se naučni rad ne može tumačiti, marksistički rečeno, kao puka nadgradnja delatne aktivističke baze, on ostaje i kroz istraživački rad postaje uključen u procese aktivističkih snaga i odnosa. Ono što je evidentno jeste određeni manjak razumevanja između naučnog i aktivističkog, posebno ako imamo u vidu marginalizaciju i getoizaciju feminističkih glasova u bh. naučnoj produkciji. U tom smislu, potrebna je podrška aktivističkog onom naučnom, a ne samo obratno. Tu se ujedno postavlja i pitanje gde prestaje jedno, a počinje drugo; i kako doprineti daljem razumevanju i povezivanju naučnih radnica i aktivistkinja, a ne podsticati nepoverenje i eventualne predrasude.

Ono što je meni samoj evidentno nakon deset godina od izlaska iz štampe prethodne knjige jeste određena ograničenost teorijskog pristupa koji sam primenila i koji je kao takav nužno skrenuo u pridavanje veće pažnje nekim negativnim karakteristikama kao što je manjak solidarnosti, surevnjivost, elitizam ženskih organizacija i donatorska usmerenost. Naime, u prethodnoj studiji pošla sam od određenih karakteristika društvenih ili socijalnih pokreta koje je istaknuo teoretičar Čarls Tili [Charles Tilly] opisao kao *W(orthiness) U(nity) N(umber) C(omittment)* obeležja – vrednost ciljeva, jedinstvo, masovnost i predanost (Tilly 2004, 3, 4). Vrednosti i značaj ciljeva za koje se bh. aktivistkinje zalažu i zagovaraju gotovo sami po sebi su evidentni, kao i njihov ogroman rad i doprinos koji ne poznaje klasično radno vreme, što je potkrepljeno pozitivnim autopercepcijama, rezultatima drugih analiza, a delom i percepcijama u javnosti (Helms 2013, 108). Međutim, jedinstvo pokreta dovelo se u pitanje, na šta su ukazivale i aktivistkinje tokom istraživanja. Ono što se stalno nametalo kroz istraživački proces, a što je primećeno i u drugim istraživanjima, jeste pitanje socijalne baze pokreta, tj. njegove mogućnosti da mobilise veći broj žena. U okviru takvih postulata, i samo pitanje postojanja ženskog pokreta pokazalo se upitnim uprkos velikom broju različitih organizacija, koje krasi koloritet, snaga i ustrajnost delovanja. U isto vreme, u svrhu analize rezultata, njihovog sistematičnog prikazivanja i naučne generalizacije, taj koloritet nije se u dovoljnoj meri predstavio, pa u analizi nisu obuhvaćene organizacije koje predstavljaju posebno marginalizovane grupe žena, ali i neki oblici delovanja i *mainstream* organizacija nisu uzeti u obzir. Te propuste pokušala sam da prevaziđem u ovoj novoj studiji. Pritom je potrebno podvući da sve veći trend organizacionog i institucionalizovanog delovanja karakteriše i druge zemlje i kontekste. Ženski pokret tako postoji u dinamičnom i recipročnom odnosu sa ovim organizacijama žena, iz kojih crpi svoju agendu, političke, materijalne i ljudske resurse u

borbi za društvene promene (Ferree & Martin 1995, 7).

S tim u vezi, a na osnovu razmišljanja (sada pokojne) Nade Ler Sofronić koje je iskazala na konferenciji kojom je započeo prvi *Pitchwise* festival ženske umetnosti 2006, ženski pokret postoji iako nema jaku socijalnu bazu, što je Nada protumačila u kontekstu raznovrsnog delovanja, stvaranja alternativnog prostora i propitivanja nametnutih politika koje ne uzimaju u obzir potrebe i interese žena (Dugandžić-Živanović 2011, 127). Pokret u tom smislu predstavlja jedan veliki kulturni skok i putokaz, čija je odrednica vedrina i oštrina feminizma, koji propituje kompletno poimanje sveta. On je jedna kreativna i, kako sam i sama istakla, kontrakulturna snaga koja se širi kroz različite sfere – akademiju, nauku, umetnost; on je ogledalo i korektiv stvarnosti te kao takav ima i materijalnu snagu. Na ovu Nadinu opservaciju potrebno je dodati i važnost kontinuiteta pokreta, koju je ona i dotakla praveći poveznicu sa konferencijom „Drug-ca žena“, održanom u Beogradu 1978, koja je probudila svest da je ženama potreban autonomni pokret, s onu stranu tada vladajućih postulata zvanične ideologije, koja je oslobađanje žena svela na žensko pitanje kao podređeno klasnom. Upravo je njen uvid važan za jedno drugačije tumačenje pojma pokreta i za njegovu primenu i u kontekstu Bosne i Hercegovine. Ona se oslanja na tezu Alberta Melučija [Alberto Melucci] da pokreti često postoje i nastavljaju da postoje ispod površine, da nisu uvek masovno mobilizovani (bar ne u vidljivom smislu), da čuvaju postignuća iz različitih perioda (v. Melucci 1989), čemu ženski pokret u Bosni i Hercegovini upravo i teži. On gradi kontinuitet sa aktivizmom žena iz različitih perioda – od austrougarskog perioda, kada dolazi do formiranja prvih ženskih udruženja, koja su se više bavila humanitarnim radom, ali i pitanjima obrazovanja žena; preko perioda Kraljevine Jugoslavije, kada se pojam pokreta jasno artikuliše i nastaju brojne ženske organizacije, vođene principima liberalnog feminizma, dok neke aktivističke grupe deluju u ok-

viru socijalističkog koncepta emancipacije žena kroz aktivno učešće u klasnoj borbi, uz paralelno održavanje različitih tradicionalnih oblika delovanja u sferi humanitarnog, verskog i prosvetnog rada (Popov-Momčinović 2013, 68, 164). Uticaj i legat socijalističkog perioda i koncepta emancipacije žena nezaobilazan je, posebno ako se ima u vidu da je masovna organizacija žena – Antifašistički front žena – nastala upravo na teritoriji Bosne i Hercegovine pre osamdeset godina. AFŽ je predstavljao veliki iskorak za mase žena iz BiH i predstavlja „modernizacijsku promjenu za koju su se žene borile i izborile“ (Majstorović 2016, 85). Stoga je i u ovoj studiji bilo neophodno barem delom se osvrnuti na ove istorijske periode, posebno ako se ima u vidu da aktivistkinje danas deo svojih aktivnosti posvećuju upravo kulturi sećanja i prepoznaju da je „brisanje“ žena iz istorije povezano sa potiskivanjem ženskog aktivizma danas (Popov-Momčinović 2023a, 36).

Istorijski momentum koji je najviše uticao na bosanskohercegovački ženski pokret koji imamo danas jeste rat devedesetih. Tokom i neposredno nakon rata dolazi do profilacije pokreta u BiH u njegovoj specifičnosti, i nastanka velikog broja ženskih organizacija. Razlozi za to su brojni. Jedan od njih jeste njegova recentnost, a posebno stravične dimenzije razaranja, u kojima su žene platile najveću cenu, te je, kako navodi jedna od pionirki, „trebalo sve ponovo graditi“. Navodi Žarane Papić da je rat dostigao genocidnu brutalnost potaknut proizvodnjom etničke mržnje „kroz fluidne i izmešane linije religije, kulture, etniciteta i roda, reflektujući na taj način savremeno redefinisavanje rasnog neprijateljstva“ (Papić 2012c, 306) i dalje nas proganjaju. Žene su u takvom jednom ratu s jedne strane mitologizovane kao zaštitnice svoga roda i naroda, a s druge strane brutalno redukovane na, kako Žarana dalje navodi, njihove puke proizvođače. Ovo prokletstvo biologije, s kojim je svaki nacionalizam povezan, a posebno etnonacionalizam, koji naciju shvata kao proširenu porodicu, redukuje žene na puki objekat višeg cilja, oduzimajući i negirajući im

individualitet i kreativitet, potirući njihova specifična iskustva koja ih povezuju sa ženama etnički Drugog. Takve politike i dalje su uporno prisutne oko nas, ograničavajući aktivističke prostore, a ujedno i motivišući žene da ne posustanu u svojim borbama. U isto vreme, devedesete godine obeležava i jačanje uvezivanja aktivistkinja na globalnom nivou. Sa daljom izgradnjom važnih međunarodnih mehanizama za rodnu ravnopravnost, proširili su se komunikacijski okviri pokreta, obogaćivali njegovi resursi i olakšalo kretanje kroz prostorne i vremenske dimenzije. Međutim, kako bh. društvo i dalje uporno operiše na poluperiferiji, ni civilno društvo nije u boljoj poziciji, a na koncu i sam ženski pokret postaje razapet između različitih igrača: lokalnih patrijarhalnih struktura koje marginalizuju žene i na različite načine manipulišu rodnom, i međunarodnih aktera koji teže svojoj strukturalnoj i simboličnoj dominaciji (Björkdahl 2012, 291). Kao što je lucidno opisala Marina Blagojević u svojoj studiji o poluperiferiji, ova društva karakteriše konstantna nestabilnost i razapetost između snaga koje teže navodnoj modernizaciji i evropeizaciji, i onih koje teže retradicionalizaciji, izolaciji i autarkiji (Blagojević 2009, 34).

I dok neke analize ukazuju na to da gotovo u svim zemljama opada mobilizacija ženskih pokreta, ujedno se uviđa da je došlo do veće mobilizacije na regionalnom i globalnom nivou (True 2009, 91). To je pospešeno i profilisanjem značajnih međunarodnih donatorskih agencija i organizacija usmerenih na osnaživanje žena svuda u svetu, što predstavlja značajan resurs, ali i stalni povod za kritičke refleksije zbog straha od potencijalnih neokolonijalističkih zamki. Međutim, svaki pokret, uključujući i bosanskohercegovački, važan je deo globalnog ženskog pokreta, noseći pritom svoje inherentne specifičnosti i pregovarajući na različite načine sa međunarodnim rodnom režimima. Takođe, uprkos protivrečnostima globalizacije, ona je omogućila lakši prenos znanja i iskustava i jasnije artikulisanje zahteva. Mona Lena Kruk [Mona Lena Krook], u svojoj

analizi procesa uvođenja tzv. ženskih kvota u politici, iste vidi upravo kao rezultat tih mogućnosti koje su se otvorile globalno, olakšale „difuziju“ kvota i rezultovale drastičnim skokom u njihovom uvođenju širom sveta devedesetih godina prošlog veka i tokom novog milenijuma (Krook 2009a, 105, 106). Na koncu, smatra se da je fokusiranje isključivo na (lokalne) specifičnosti ženskog pokreta i unutrašnje karakteristike jedne zemlje unutar koje on deluje ograničeno kada je reč o analizi delovanja ženskog pokreta i u ranijim periodima (Paxton, Hughes & Green 2006, 899). Aktivistkinje, organizacije i grupe intenzivnije su se počele povezivati internacionalno već od prve međunarodne ženske konferencije, održane u Parizu 1878, a Međunarodna ženska alijansa za pravo glasa, formirana 1904, uticala je na načine na koje su se oblikovali zahtevi za političkim pravima (Paxton, Hughes & Green 2006, 900, 902). Ova internacionalizacija pokreta postepeno je rasla, da bi pun zamah dobila nakon prve konferencije UN posvećene ženama, u Meksiko Sitiju 1975, a nakon konferencije u Pekingu 1995. dolazi do formiranja velikog broja međunarodnih ženskih nevladinih organizacija (Paxton, Hughes & Green 2006, 900, 901).

Bosanskohercegovački ženski pokret takođe koristi ove različite međunarodne mreže, a svoju specifičnost i dalje crpi prevashodno iz iskustava rodno zasnovanog nasilja tokom i nakon rata, i kontinuiteta patrijarhalne represije koju je rat dodatno osnažio. Ženski pokret u BiH iznedrio se najpre iz humanitarnog rada žena, koji je paralelno doveo do razvoja svesti o specifičnosti ženskog iskustva kako u ratnom tako i u mirnodopskom periodu, i do prepoznavanja kontinuiteta nasilja nad ženama (Popov-Momčinović 2013, 115). Iako neke autorke ističu da je problematično suziti ženski aktivizam isključivo na reakciju na rat i militarizam i tzv. „feminizam iz nužde“ (Dugandžić Živanović 2011, 138–141), ratno i postratno nasleđe i dalje predstavlja okvir u kojem ženski pokret deluje i koji uporno pokušava da menja. Takođe, dva

rata – Drugi svetski rat i rat devedesetih najviše su uticali i na sam koncept državnosti Bosne i Hercegovine (Majstorović & Vučković 2022, 82), što se reflektuje i na civilno društvo. Imajući u vidu da je i u istorijskom kontinuumu i u drugim kontekstima ženski pokret uvek bio povezan sa mirovnim pokretom, boreći se takođe protiv različitih oblika strukturalnog nasilja koji su prisutni i u tzv. mirnodopskom periodu, upravo je ta mirovna nota ono što se uporno provlači i krase ženski aktivizam (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 71). Težnja za rodom pravdom i, uopšte, ravnopravnošću manifestuje se kroz različite zahteve koje bh. ženski pokret iznosi, referišući se na mnogobrojne probleme bosanskohercegovačkih žena koje često nije lako artikulirati u nepovoljnom okruženju. Pokret i delovanje kroz civilni angažman stoga su iznimno važni za žene, kao najbrojniju marginalizovanu grupu, kako u Bosni i Hercegovini tako i širem sveta. Naime, iako žene čine više od 50% stanovništva i nisu manjina, uprkos tome, svuda ostaju marginalizovane i skrajnute. Takođe, s obzirom na to da duboke, strukturalne nejednakosti presecaju bosanskohercegovačko društveno tkivo na nebrojene načine, posebno kad se različiti oblici isključenosti „ukrste“ sa rodom, aktivizam je od velike važnosti i za specifične depri-privilegovane grupe žena – Romkinje, žene sa invaliditetom i iz ruralnih područja, LBT žene, žene koje su preživjele ratno seksualno nasilje itd. Iz tih razloga, teorijski okvir ove studije polazi od teze Lorel Weldon [Laurel Weldon] da su društveni pokreti od izuzetne važnosti za političku reprezentaciju i artikulaciju zahteva marginalizovanih grupa i njihovih problema i interesa. Perspektive ovih grupa najbolje se artikuliraju kada se pripadnici i pripadnice takvih grupa udružuju i stupaju u međusobnu interakciju u različitim arenama (ne samo institucionalnim) i na različite načine (Weldon 2002, 1153, 1154). Naime, političke institucije, uključujući i one demokratske, teže da reflektuju interese istorijski dominantne grupe koja ih je formirala, i u svojim osnovama su pristrasne prema margi-

nalizovanim grupama (Weldon 2011, 38, 54). Iz tih razloga, na direktne i indirektne načine političke institucije zapravo privileguju muško iskustvo. Da bi se te strukture „izazvale“ i ženski glasovi čuli u javnom prostoru, ženski pokreti sprovode aktivnosti širokog obima i koriste različite taktike (Weldon 2011, 12). Na taj način se, kroz aktivizam kao oblik neformalnog predstavljanja, uspostavljaju dinamični i kreativni odnosi koji su manje sputani formalnim pravilima i procedurama, i ujedno dolazi do konstruisanja interesa i identiteta (Lončar 2023, 167–169).

Uz pomoć ovih širokih polja zahteva i raznolikih aktivnosti zagovaranja, bh. aktivistkinje već više od tri decenije ne posustaju, i iznose svoje zahteve, probleme i potrebe žena u različitim arenama – u globalnim institucijama i na međunarodnim konferencijama, pred domaćim vlastima, reprezentativnim demokratskim institucijama i različitim telima formiranim u cilju unapređenja rodne ravnopravnosti, u kulturnim institucijama i na feminističkim festivalima, uličnim akcijama i protestnim aktivnostima, kroz vlastita istraživanja i lokalnu proizvodnju znanja, i kreiranjem alternativnih medijskih prostora. Njihov rad, načini delovanja i povezivanja, artikulacija i stalno kretanje duž ovih različitih polja kroz koja se pokušava izvršiti uticaj i poboljšati položaj žena ili barem ukazati na značaj ženskog iskustva i rodne perspektive, zavređuju stalnu pažnju. Uprkos nekim ograničenjima, na koja sam ukazala i u ovoj studiji, ženski pokret zasigurno ostaje najjača, najšarolikija i najprofilisanija kolektivna aktivistička snaga civilnog društva Bosne i Hercegovine. Ukazivanje na to je veliki naučni izazov, ali i feministička obaveza. Neizmerno hvala kolegicama dr Adriani Zaharijević, dr Amili Ždralović, i dr Zilki Spahić-Šiljak, koje su mi pružile podršku u ovom poduhvatu, brižljivo pročitale rukopis, dale veoma korisne sugestije za njegovo poboljšanje i preporučile ga za štampu. Njihovo kritičko, ali i nežno, feminističko bodrenje u mom naumu pokazuje važnost saradnje i solidarnosti u aka-

demskom smislu.

Posebnu zahvalnost dugujem svim aktivistkinjama koje su se odazvale na „opet jedan intervju“, i bez čijeg učešća i dragocениh uvida ova studija ne bi bila moguća. Dubinski intervjui koji su urađeni bili su osnova za kvalitativnu tematsku analizu koja je ovde korištena, na osnovu koje je strukturisana prikazana analiza i diskusija o dobijenim podacima. Sociološko-diskurzivna analiza je korišćena za razmatranje stanja i funkcionisanja pokreta, kao i mobilizacije antirodnog pokreta. Rezultati analize povezani su sa drugim relevantnim istraživanjima (uključujući i vlastita), a konsultovani su i relevantni izveštaji ženskih organizacija. Vodila sam računa o tome da prilikom analize svake od tema obuhvatim raznovrsnost odgovora, koji su prikazani na „gust način“ (engl. *thick description*), s ciljem obezbeđivanja naučne validnosti. Hvala i svim aktivistkinjama na saradnji prilikom drugih istraživanja u kojima sam takođe učestvovala prethodnih godina, a koja su bila značajna za stvaranje šire slike i jasnije analize specifičnih tema koje sam ovde pokušavala adresirati. Hvala Aleksandri, Ameli, Ajni, (pokojoj) Cani, Danki, Dubravki, Duški, Dženani, Emini, Gordani, Hani, Indiri, Lani, Jadranki, Jasni, Jasmini, Lejli, Larisi, Melihi, Milici, Miri, Radmili, Sanji, Selmi, Snježani, Vildani i Željki.

Sarajevo, novembar 2023.

STRUKTURA KNJIGE

Rukopis počinje vinjetama koje opisuju važne događaje koji su se desili dok sam provodila istraživanje i pisala studiju. Vinjete se oslanjaju na kritičke refleksije intervjuisanih aktivistkinja, ilustruju gde smo danas kao društvo i kao pokret, i aludiraju na ono što je glavni fokus i tok ove knjige. Potom sledi kratki prikaz glavnih segmenata istorijata bosanskohercegovačkog ženskog pokreta. Ovdje je važno napomenuti da ova studija ne predstavlja prilog analizi istorije ženskog pokreta, već se uglavnom fokusira na percepcije aktivistkinja o različitim periodima, koje sam delom prikazala u tekstu objavljenom 2023. godine, na nemačkom jeziku, u tematskom broju časopisa *Gender – Zeitschrift für Geschlecht, Kultur und Gesellschaft*, koji je posvećen ženskim pokretima i feminizmima u kulturi sećanja. U odnosu na prethodnu knjigu, deo o istorijatu znatno je kraći, pri čemu sam uzela u obzir i neka novija istraživanja. Za dalje čitanje istorije ženskog pokreta posebno preporučujem radove drugih autora i autorki koji su u međuvremenu objavljeni. Za period austrougarske uprave i Kraljevine Jugoslavije posebno je vredna knjiga istoričara Fabija Điomija [Fabio Giomi] *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender, and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, koja je objavljena 2021. godine. Knjiga predstavlja važan i bogat historiografski mozaik, sačinjen od dragocenih podataka o ženskim udruženjima u dinamičnom kontekstu modernizacije Bosne i Hercegovine, s fokusom na rodnu dimenziju ovih procesa. Iako je težište na muslimankama, knjiga daje značajan uvid u položaj, rad i aktivizam žena drugih verskih grupa, i kritički reflektuje društveni status

žena uopšte u analiziranom periodu, povezujući ih sa tada aktuelnim istorijskim događajima. Kada je reč o socijalističkom periodu, posebno su dragocena nova čitanja istorije i značaja Antifašističkog fronta žena (AFŽ), što nudi studija *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, koju su priredile Andreja Dugandžić i Tijana Okić (2016). Zbirka radova koje ova knjiga sadrži sastoji se kako od analize važne arhivske građe, doprinosa i položaja specifičnih grupa žena (kao što su, na primer, učiteljice), analize medijskog diskursa, i kritičke refleksije dinamičnih i protivrečnih odnosa u okviru socijalističke emancipacije žena, s jedne strane, naspram savremenim trendovima istorijskog revizionizma, s druge strane. Dopri nos analizi različitih perioda i položaja žena u njima, počev od otomanske uprave pa do danas, pruža knjiga *Zamišljanje žene: O ideološkim kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, koju su priredile istoričarke Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić (2023). Knjiga nadopunjuje nedovoljna znanja o rodnoj dimenziji određenih perioda, kao što je srednji vek, kao i zapostavljene aspekte delovanja žena i ženskog udruživanja u periodu socijalističke emancipacije (na primer, u analizi delovanja Saveza ženskih društava u Bosni i Hercegovini 1953–1961). Ujedno je obuhvaćena i analiza bh. štampe krajem osamdesetih godina i udžbenika istorije danas, što daje važan doprinos razumevanju simboličke reprezentacije žena u periodu društvenih i političkih previranja i promena koje su usledile u tom periodu. Na kraju, svakako je važan doprinos i entuzijazam grupe autora i autorki okupljenih oko projekta Sarajevskog otvorenog centra i studije *Zabilježene – žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, koju je priredila Jasmina Čaušević (2014). Knjiga *Zabilježene* predstavlja važan doprinos i ilustruje napor udruženja civilnog društva da popune istraživačke praznine o doprinosu i ulozi žena, ženskih udruženja i organizacija, i, posebno, istaknutih, ali zapostavljenih ili zaboravljenih pojedinki iz različitih perioda naše turbulentne istorije. Takođe, Fondacija „Lara“ iz

Bijeljine objavila je 2012. godine publikaciju *Žene u istoriji Semberije*, s ciljem da javnost ne zaboravi „žene koje su do 1990. godine svojim aktivnostima ostavile trag u javnom životu Semberije“ (Lazić 2012, 6).

U poglavlju *Uspion etnonacionalizma, rat i rod* sam se potom fokusirala na uspon etnonacionalizma na našim prostorima, s obzirom na to da još uvek nosimo tragove tog perioda i da je ženski aktivizam na ovim prostorima sukcesivno povezan sa mirovnim angažmanom i brojnim problemima koji su se obrušili na žene i nastavljaju da utiču na njihovu društvenu i političku podređenost. U odnosu na prethodnu knjigu o pokretu, ovaj deo znatno je duži i uključen je relevantan broj radova istaknutih feministkinja s prostora bivše Jugoslavije koje su pisale o ovom periodu, i čije važne i vredne refleksije treba iznova čitati i koristiti u feminističkim radovima. Potom sledi poglavlje koje se tiče perioda nakon uspostavljanja navodnog mira u Dejtonu, pod naslovom *Dejton i „Dejtonija“ i feministički glasovi na poluperiferiji*, koje je nedostajalo u prethodnoj knjizi. Ovde sam se fokusirala na neka, uslovno rečeno, opšta mesta, koja su poslužila kao lajtmotiv za kritičku refleksiju novouspostavljenog patrijarhalnog *status quo* u bh. društvu, a koji dovodi do stvarnog i simboličkog „poništanja“ žena u poraću. Pritom sam sa posebnom pažnjom uključila radove istaknutih feminističkih teoretičarki i istraživačica iz Bosne i Hercegovine, kao što su Jasmina Husanović, Danijela Majstorović i Zilka Spahić-Šiljak. Nakon tog poglavlja, pažljivo sam se fokusirala na aktivizam ženskog pokreta u periodu po završetku rata, prateći različite trendove i izazove ženskog angažmana u civilnom društvu. Kao i u prethodnoj knjizi, i ovde sam ukazala na neke od problema i protivrečnosti ženskog delovanja, ali je fokus bio na drugačijem čitanju kako ovih limita (na primer, u delu koji se tiče projekata i donacija), tako i postignuća pokreta. Poglavlja o brojnosti, udruživanju i umrežavanju ženskih organizacija predstavljaju *novum* u odnosu na prethodnu knjigu, kao i teme koje se tiču rada

na unapređenju zakonske regulative, saradnje sa institucijama i uspostavljenim mehanizmima za rodnu ravnopravnost na različitim administrativnim nivoima. Povezujući analizu intervjua koje sam sprovedla tokom 2021. i 2022. godine sa drugim svojim analizama u okviru istraživačkih projekata o ulozi žena u izgradnji mira, obuhvatila sam i pitanja rodne dimenzije tranzicijske pravde, a potom i rodno zasnovanog nasilja. Takođe, na osnovu svojih istraživanja o političkoj reprezentaciji žena i, posebno, refleksija o barijerama i o ulozi kritičkih aktera koje sam objavila u naučnim člancima tokom 2022. i 2023, iznova sam analizirala aspekte koji se tiču saradnje između aktivistkinja ženskog pokreta i političarki. Da bih napravila otklon od fokusa na opšte trendove, što je jedno od ograničenja prošle studije, smatrala sam dragocenim uključiti perspektivu posebnih grupa žena, kao što su Romkinje, žene iz malih i nerazvijenih sredina i ruralnih područja, i specifičnosti koje se tiču LGBTI aktivizma i položaja LBT žena. Deo o aktivizmu žena u ruralnim područjima i malim lokalnim zajednicama parcijalno se oslanja na saznanja do kojih sam došla na osnovu istraživanja koje sam objavila u koautorstvu sa Amilom Ždralović, ali sam to svakako preradila i dopunila, budući da sam uključila perspektive aktivistkinja sa kojima sam obavila intervjue nakon tih istraživanja. Posebno je bilo važno ukazati na novi oblik *backlasha*, odnosno iznenadnog udara na ženska ljudska prava, koji je globalno poznat kao antirodna mobilizacija. Uvidi bh. aktivistkinja o ovom fenomenu u bh. društvu omogućili su mi da uz pomoć sociološko-diskurzivne analize prikažem kako aktivistkinje gledaju na ovu globalnu i lokalnu pretnju. Pritom je važno podvući da su se novi pravci jasnijeg organizovanja koji se mogu i koje treba podvesti pod sintagmu antirodne mobilizacije zapravo desili nakon sprovođenja intervjua. Naime, nakon što je u Republici Srpskoj krajem 2023. objavljen Nacrt zakona o zaštiti od nasilja u porodici i nasilja prema ženama, koji po prvi put uvodi *femicid* kao posebno krivično delo, grupa organizacija koje

se prevashodno zalažu za tradicionalne porodične vrednosti organizovala je niz tribina s ciljem obaranja ovog nacrtu (Sarajevski otvoreni centar 2024). Udruženje „Roditelji ZA prava djece“ u međuvremenu je objavilo otvoreno pismo u kojem, između ostalog, stoji da cilj ovog zakona nije zaštita žena, već uvođenje „rodne ideologije“: „Uvođenjem pojma *femicid* žene neće biti dodatno zaštićene, već će biti ozakonjena rodna ideologija, pa će ovaj zakon štititi i osobe koje se osjećaju ili izjašnjavaju kao žene, a po prirodnom i biološkom polu to nisu“ (Sarajevski otvoreni centar 2024). Nakon tih dešavanja, aktivistkinje iz Republike Srpske su se organizovale da bi u saradnji sa drugim organizacija iz Federacije BiH formulisale pravce delovanja u kontekstu ovih izazova. U kom smeru će se ove aktivnosti dalje razvijati, ostaje da se vidi i adresira u nekim narednim istraživanjima. U završnom poglavlju „*Ima pokret*“ pokušala sam da prikažem kako aktivistkinje interpretiraju trenutnu fazu u kojoj se nalazi bh. ženski pokret i koje diskursne strategije pritom koriste da bi objasnile njegovu snagu, potencijale, kao i ograničenja.

1. VINJETE

VINJETA #1: „Majka Beka“

Jednog dana stigao mi je zahtev za prijateljstvo na *Facebooku* od Majke Beke. Na slici je bila svima nama draga i poznata Besima Borić, dugogodišnja članica SDP-a BiH i Predsjedništva te stranke, ujedno i aktivistkinja, drugarica i podržavateljica brojnih važnih aktivnosti ženskog pokreta. Nekada je bila zastupnica u Predstavničkom domu FBiH, kao i ministarka za socijalni rad u Kantonu Sarajevo. Kako je jednom rekao jedan novinar, kada je bila na poziciji ministarke, neumorno je obilazila brojna izbeglička naselja u okolini Sarajeva u periodu kada je većina sarajevskih političara stizala samo do Vijećnice. Bila je i na listi SDP-a za državni parlament na izborima 2018. i, iako na rednom broju dva, u svojoj izbornoj jedinici nije „prošla“. Nakon toga se više nije kandidovala, ali je i dalje ostala aktivna – na mnogim konferencijama, okruglim stolovima, promocijama, kao i protestima. Na protestu povodom femicida koji se desio u Bihaću bila je u prvim redovima. Pamtim je po predstavi *Sedam*, u kojoj sedam istaknutih borkinja priča priče žena iz drugih delova sveta o borbi za mir, pravdu, ljudska prava i rodnu ravnopravnost. U toj predstavi igrala je Anabelu de Leon iz Gvatemale, istaknutu borkinju za ljudska i, posebno, ženska prava. Odgovarajući na novinarsko pitanje o značaju ove predstave za ženski pokret u BiH, istakla je sledeće:

„Dugo sam aktivistica u ženskom pokretu u BiH i učesnica niza dobrih stvari koje su uradile žene BiH, i iz NVO i političarke. Dostigle smo jedan zavidan nivo institucionalne ravnopravnosti, ali i otvorile mnoge tabu teme i mislim da je to vidljivo. Međutim, nisam sigurna da imamo dovoljno hrabrosti da pokažemo pravo feminističko lice i ponudimo alternativu koja bi i muškarcima i ženama donijela bolje dane. Vidim da se mnoge zadovoljavaju sitnim projektima od kojih 'nikog neće boljeti glava', ali od kojih niko, osim uskog kruga, nema ni koristi. Ovaj projekat scenskog čitanja dokumentarne drame *Sedam* je kvalitetan doprinos ženskom aktivizmu u BiH.“ (Radio Sarajevo 2013).

U toj izjavi Besima Borić adresirala je ključne probleme ženskog pokreta u BiH – okrenutost na usko shvaćene projektne aktivnosti, nedostatak hrabrosti da se otvore neke teme i pitanja, i zatvorenost pokreta prema unutra. Međutim, ujedno prepoznaje da su se mnoge tabu teme, zahvaljujući pokretu, otvorile, da je došlo do unapređenja zakona i da je postignut određeni stepen senzibilizacije institucija.

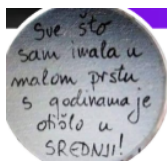
Ali šta je ponukalo Besimu, jednu od aktivističkih majki bh. ženskog pokreta, posebno kada je reč o delovanju „iznutra“ i saradnji civilnog društva i institucija, da napravi još jedan *Facebook* profil? Kasnije mi je ispričala da joj je profil bio hakovan, a razlog je njeno ustajanje protiv predloga (stranke čija je članica bila od osnivanja) da ministarska pozicija u Kantonu Sarajevo nakon izbora 2022. bude poverena osobi koja je optužena za nasilje u porodici. I to na 8. mart! Besima je, zajedno sa malom grupom žena, digla svoj glas na osmomartovskoj predstavi koju je organizovao Forum žena SDP-a, i koja je bila posvećena Klari Cetkin. Njen glas otpora ubrzo je postao viralan i širio se društvenim mrežama i portalima. Naime, ne dešava se često da se žene pobune protiv odluka stranačkog rukovodstva, čak i u strankama koje pripadaju levom političkom bloku. Događaji i komentari prestizali su jedni druge i povodom njih Besima piše sledeću objavu na svom *Facebook* profilu:

„Mi, grupa žena, u najvećem broju članica Foruma žena SDP BiH, dolje potpisanih, a prisutnih na performansu posvećenom Danu žena, šokirane smo viješću da je Kantonalni odbor SDP Sarajevo kandidirao za minist

tra kulture i sporta u Vladi KS osobu koja je optužena za nasilništvo u porodici, o čemu su izvještavali mnogi portali, a na osnovu svjedočenja njegove bivše supruge, koja je predočila i kopije dvije sudske presude o zabrani približavanja žrtvi nasilja. Nakon duge i žustre rasprave jednoglasno smo odlučile da tražimo od KOSDP Sarajevo da hitno povuče svoj prijedlog i pronade adekvatnu osobu iz svijeta kulture, kakvih u Sarajevu ima vrlo kvalitetnih, kao i u samom SDP BiH. Ovom prilikom nećemo komentirati to da je sjednica Odbora sazvana kao hitna, i to u radno jutarnje vrijeme, *Zoomom*, nakon nekoliko mjeseci nerada, bez ikakvih konsultacija i informacija ni sa članstvom, osim u najužem krugu 3–4 osobe koje u KOSDP vedre i oblače: jedni te isti ljudi su i politička i izvršna i zakonodavna vlast!“.

Podrška je usledila i od aktivistkinja, koje ubrzo najavljuju i protestno okupljanje u Sarajevu ispred centrale SDP-a 9. marta.

Dženana Aladuz, aktivistkinja (*Facebook status*):

„Danas, 8. marta, marširale smo za sve nas, za sve žene, protiv nasilja, tlačenja, izrabljivanja i ponižavanja. Dok smo mi marširale, stranka koja se smatra stubom ljevice u ovoj zemlji, Socijaldemokratska partija,

za sarajevskog ministra kulture i sporta postavlja siledžiju – nasilnika u porodici. Žene iz te stranke danas su se javno pobunile protiv toga. Hvala im. Ali moramo ustati svi mi. Zato neka i sutra bude 8. mart, dan pobune i borbe. Idemo sve, idemo svi – sutra u 13 h pred centralu SDP-a, Alipašina 41. Da nas čuju. Bilo da smo njihove glasačice ili ne, Sarajevo je svih nas – nećemo trpiti siledžije. Nikad više.“

S druge strane čuli su se samo tišina i muk, ali i prvi nemošti pokušaji odbrane kandidata za ministra.

Ivana Marić

пратилица: 14 хиљ. • Пр:

Među onima koji su ustali da odbrane lik i delo dotičnog gospodina našla se i bh. analitičarka Ivana Marić. Svoju apologiju, koja nije nimalo sokratovska, utemeljila je na dva postulata. Prvi je bio da je kandidat optužen, ali ne i osuđen, iako niko nije ni tvrdio da je osuđen, i da je i sama optužnica dovoljna da se ova kandidatura povuče, posebno ako se ima u vidu neefikasnost institucija u procesuiranju nasilja. Odustajanje od daljeg procesa često je i odbrambeni mehanizam žrtava, koje se na taj način žele zaštititi od daljeg nasilja. Drugi postulat bio je da je često imala prilike da bude u njegovom društvu jer joj je on prijatelj i da kod njega nije prepoznala nikakve oblike nasilničkog ponašanja. Naprotiv, prema novoj devojci veoma je pažljiv, kategorična je Marić. Analitičarka je, znajući to ili ne, ovakvom argumentacijom reprodukovala sve društvene stereotipe koji se često mogu čuti u medijima nakon slučajeva nasilja, pa čak i sa najtragičnijim posledicama, kada komšiluk uglavnom izjavljuje da je nasilnik „inače miran, porodičan čovek“. Često se dešava da osobe koje su nasilne u porodici u širem društvu pokazuju potpuno drugo lice, i dobro je poznato da i komšiluk često zatvara oči i uši pred nasiljem. Njeno pisanje naišlo je na mnogo oštrih komentara od istaknutih pojedinki (na primer, generalne sekretarke Udruženja BH novinari Borke Rudić), ali i pojedinaca (npr. novinara Senada Pećanina). Zanimljivo je da na te komentare analitičarka gotovo uopšte nije odgovarala, pokazujući da i za analitiku, kao i za politiku u Bosni i Hercegovini, uglavnom važi jednosmerna komunikacija.

Elem, sutradan je organizovan i najavljen protest aktivistkinja. Iako ga nije sama organizovala, Majka Beka smatra-

la je da je njena dužnost da na njega ode, isto kao što je uvek smatrala svojom obavezom da ode na gotovo svaku promociju knjige, studije, okruglog stola ili diskusije koja se tiče rodne ravnopravnosti i drugih važnih tema koje pritiskaju društvo. Protest nije bio posećen, i okupila se mala grupa, uglavnom aktivistkinja. Izostala je podrška žena SDP-a (samo je jedna bila prisutna na skupu). Po nekim komentarima, bilo je više novinara i novinarki nego učesnica i učesnika protesta. Novinarska pitanja išla su u pravcu „Zašto niste nešto pokušali da učinite unutar stranke?“, iako Besima nije niti inicirala niti organizovala ovaj protest. Takođe, novinarska pitanja skretala su s glavnog problema – predloga ovakve osobe za ministarsku poziciju – na pitanja organizacije protesta, podrške, broja okupljenih i slično. Izgleda da se ni novinari i novinarki nisu najbolje snašli u ovoj dotad i za njih nepoznatoj situaciji.

Međutim, naredne TV emisije bile su bolje izrežirane, i na njima su uglavnom govorili političari i dobro poznati muški kadrovi SDP-a. U jednoj od njih, ministar saobraćaja u kantonalnoj sarajevskoj vladi Adnan Šteta takođe je stao u odbranu svog stranačkog kolege, kao i „drago lice“ SDP-a Sarajevo Irfan Čengiđ. Obojica su tako potvrdili da muškarci u politici jedni drugima dobro čuvaju leđa, i da političke stranke u BiH i dalje predstavljaju zatvorene muške klubove. Neki se nisu uopšte oglasili (npr. državni parlamentarac Saša Magazinović, koji inače važi za *women friendly* muškog zastupnika), dok je SDP izdao poslovično saopštenje da kandidat nikad nije pravosnažno osuđen za navedeno delo. Imenovanje je, doduše, više izokola, kritikovao jedino SDP-ovac Igor Stojanović (sadašnji potpredsednik Federacije BiH). On je priču o ovom kandidatu „upakovao“ u generalizacije o lošim kadrovskim rešenjima koja se dešavaju u SDP-u, povodom različitih imenovanja za neke pozicije u izvršnoj vlasti. Međutim, ono što je porazno jeste slab, tj., faktički, nikakav odziv žena na protestu, nesolidarisanje SDP-ovki sa Besimom, ali i nesposobnost aktivistkinja da se bolje organizuju i koor-

dinišu kako bi protest bio masovniji. I, na koncu, činjenica je da je ovaj kandidat izabran za ministra kulture i sporta, i da su i žene iz stranaka koje čine tzv. progresivnu vladajuću koaliciju, okupljenu protiv Stranke demokratske akcije, i sede u kantonalnoj skupštini u Sarajevu takođe glasale za ovog kandidata. Jer – stranačka disciplina je „sve i svja“, a kultura je ionako već dugo skoro pa nebitna.

Porazan rezultat je to što pomenuta osoba ne samo da obavlja funkciju ministra već je i tužila Besimu Borić za klevetu. Uprkos svemu, aktivistkinja i nekadašnja parlamentarka Maja Gasal-Vražalica, koja se opredelila da umesto borbe za rodnu ravnopravnost unutar stranke ipak istu nastavi u civilnom društvu, prepoznala je moralnu pobjedu Besime Borić, drage „Majke Beke“. Na svom *Facebook* profilu napisala je sledeće:

„Besima Borić Majka Beka pita, propituje, ona živi demokratiju, iako te demokratije u mnogim glavama oko Besime nema ni na mapi. Besima je usamljena u svojim stavovima, istupima i pokušajima da nešto svede na najprostije, a to je da, ako već pričamo o nultoj toleranciji spram nasilja, ako već imamo Etički kodeks, hajmo ga poštovati. Vjerujem da će mnoge, pa onda i mnogi reći ma pusti ba Besimu, njeno je prošlo i šta će ba ona, ali hoću da vjerujem da joj ipak u onoj osami, kad se i one i oni susretnu sami sa sobom, zavide. Zavide joj na njenoj slobodi, neovisnosti, hrabrosti.“

VINJETA #2: „Ti nikad nećeš znati kao moja mati“

Prva vinjeta desila se kada sam već počela sa radom na novom izdanju knjige. O istoj sam počela intenzivnije da razmišljam tokom leta 2022. godine. Zamisao mi je bila da ona izađe deset godina nakon prethodne, dakle – 2023. Ambiciozan plan. Našla sam sliku sa prethodne promocije i dugo je gledala radi motivacije. Saša Gavrić, koji više nije u Sarajevu, već u Varšavi, gde radi sjajne projekte o rodno senzitivnim parlamentima, pozdravio je ovu moju nakanu i prokomentarisao: „A sad obavezno da bude tu i uloga pokreta u političkoj reprezentaciji žena.“ A upravo i sam događaj iz prve vinjete pokazuje koliko je za reprezentaciju žena važno njihovo delovanje i aktivizam u ženskom pokretu, institucijama reprezentativne demokratije i političkim organizacijama. Prema teoriji Hane Pitkin [Hanna Pitkin], čije je pionirsko delo *The Concept on Representations* (1972) izvršilo ogroman uticaj na pitanje političke reprezentacije žena, i aktivizam žena i delovanje u formalnoj politici trebalo bi da povezuje *odgovornost* pred onima koji se predstavljaju ovim delovanjem, a to su – žene.

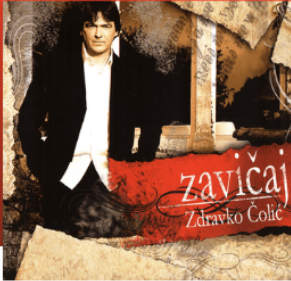
Prvi intervju trebalo je da bude sa dve sjajne aktivistkinje iz Zenice sa kojima nisam obavila razgovor za prvu knjigu, što je moj lični propust. Ko je ko u pokretu i koje sve organizacije postoje i deluju – saznavala sam kroz proces istraživanja, držeći se jednog od postulata kvalitativne metode da se uzorak istraživanja često definiše tokom samog procesa istraživanja, koje nikad nije odvojeno od dobijenih rezultata. Međutim, ubrzo sam već bila probila neke svoje okvire i zadate rokove, pa su neke organizacije i sjajne aktivistkinje ostale izvan mog naučnog poduhvata.

Nije mi trebalo puno vremena da ih ubedim da pristanu na razgovor, i da on bude uživo jer su nam svima dosadili *Zoom* i korona. Odmah su predložile da one dođu u Sarajevo jer nije previše daleko, a i uvek imaju šta da obave, i ta susretljivost mi je godila. U kafiću u koji smo sele muzika je bila glasna, ali smo uspele da obavimo intervju, koji je trajao skoro dva sata. Kretanje konobara i okolni glasovi su ostali, a čini mi se kao da je diktafon zabeležio i miris kafe, obavezne uz gotovo svaki istraživački proces u Bosni. Opis različitih aktivnosti pokreta i šire kritičke opservacije njegovih dometa i njihove lične priče preplitali su se sa detaljima o radu i delovanju njihove organizacije, posebno kada je reč o borbi protiv rodno zasnovanog nasilja. Sve je bilo praćeno opštom slikom stanja u društvu, a uz to se obavezno pomene i regija, religija i sl. Detaljno su mi objašnjavale svoj pristup u radu sa institucijama kada je reč o borbi protiv rodno zasnovanog nasilja, i šta je sve novo postignuto u poslednjih nekoliko godina. Pominjale su i svoje sjajne ulične akcije, kao i aktivnosti od kojih su odustale. Posebno me je oduševila njihova uspešna inicijativa putem koje je formirana *Mreža pomagačica*, koja deluje u nekoliko lokalnih zajednica, i poseban način na koji su uspostavile saradnju sa institucijama, nakon čega, kako navode, i ljudi iz institucija prepoznaju da greše u svom radu i pristupu žrtvama nasilja. A pristup je suptilan i nenametljiv. Na sve te detalje, jedan od mojih komentara bio je da je dosta toga postignuto i urađeno. Međutim, opservacija jedne od njih koja je izrečena u jednom momentu podstakla me je da se dodatno zamislim o dometu postignuća, ne samo pokreta već i spremnosti društva da prihvati i uvaži vrednosti za koje se one uporno i neumorno zalažu duže od dvadeset godina:

Danas, dolazeći u Sarajevo, u autu slušam, po ko zna koji put, jednu od najodvratnijih pjesama koje sam čula na ovim prostorima u smislu mizoginosti, a to je Čolina pjesma „Ti nikad nećeš znati kao što je moja mati“, i ta pjesma, u stvari, strahovito živi, i kad čuješ

dva-tri stiha, „ali nikada po svom“. I to je, u stvari, ono što i danas se vrlo, ona se, u biti, u vrijeme kada je nastala nije toliko forsirala, ta pjesma se sada forsira, jer ona kulturološki pripada ovom povampirenom vremenu tih nekih vrijednosti koje negiraju slobodu i samostalnost žene i na nju stavljaju teret čuvanja doma kao osnovnog, i njene osnovne zadaće i vrijednosti.

Ova opservacija o učinku i smislu pomenute pesme, koju sigurno veliki broj ljudi pevuši, često i ne znajući pravo značenje stihova, podstiče me na razmišljanje. Da li je dovoljno reći da je to tako kako je, da je društvo patrijarhalno i da se eventualno može samo malo grebati po površini aktivističkim delovanjem jer su strukture bile i ostale takve kakve jesu? Da li je to uopšte ikakvo objašnjenje ili samo tvrdnja, u koju verujemo jer je uporno ponavljamo? Da li je bar malo bolje nego što je bilo ili je još gore nego što je moglo biti? Da li je slika žene, majke i supruge koja bespogovorno obavlja svoje tradicionalne uloge kao u Čolinoj pesmi idealna, ili je to slika aktivistkinje i borkinje iz različitih istorijskih perioda? Zašto su uvek idoli žene koje čute, slušaju i trpe od kolevke pa do groba, dok od žena koje se bune, protestuju, neumorno ukazuju na probleme više dobijamo glavobolju nego želju da ih podržimo? U svakom slučaju, stihove ove pesme ne treba uzimati tek tako i aktivistička pronicljivost sagovornice o čitavom njenom kontekstu i smislu jeste važan alarm za (žensko) buđenje, odnosno, bar bi trebalo da bude.

Kao Moja Mati

Zdravko Čolić

Track 10 on [Zavičaj](#) ↵

Kao Moja Mati Lyrics [2 Contributors](#)

[Tekst pesme "Kao Moja Mati"]

[Strofa 1]

Ti nikad nećeš biti kao moja mati
Što je bila, ocu mom
Kraljica, sluškinja, sve
Al' nikada po svom

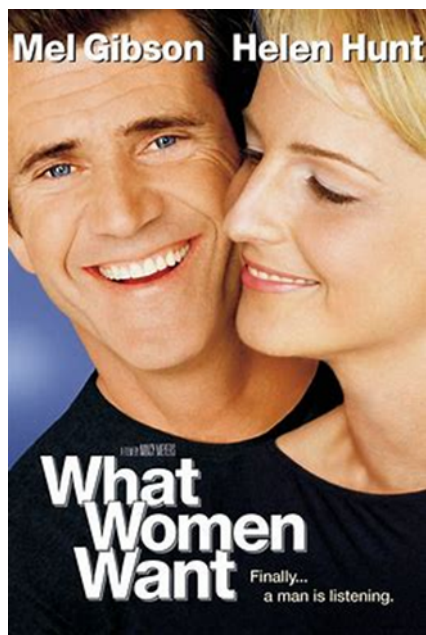
[Strofa 2]

Ti nikad nećeš znati ljubav dati
Kao što je ona ocu mom
Dala sve što imala je
Sve da sačuva dom

Slika 1: Kao Čolina mati

VINJETA #3: „Šta hoćete, vi, žene?!“

Uprkos mojoj tvrdnji da je puno toga postignuto, što i dalje mislim, ostala mi je u ušima, kako nakon razgovora tako i nakon transkripta intervjua, rečenica druge sagovornice, koja je nekoliko puta rekla, tačnije uzviknula: „Šta hoćete, vi, žene?!“ Da, žena koja od 2001. radi sa ženama i za žene postavila je to pitanje, mada je to više zazvučalo kao konstatacija. Bilo mi je simpatično, ali još uvek nemam odgovor na koga se to pitanje odnosi i kome je upućeno. Pritom sam se, moram priznati, setila i trivijalnog holivudskog filma *What Women Want*, u kojem glavni lik (glumi ga Mel Gibson) dobija sposobnost da ženama čita misli. Međutim, poruka na filmskom plakatu „*Finally, a man is listening*“ nije nužno antifeministička, kao ni sama radnja filma, koja upravo pokazuje kako je put muškarca ka uspehu neretko popločan eksploatacijom tuđeg, najčešće ženskog rada, u ovom slučaju ideja talentovane žene u jednoj marketinškoj agenciji. To je eksploatacija koja se susreće svuda – na poslu, u političkoj stranci, parlamentu, domaćinstvu. Jedna od marketinških ideja koja se javila tokom filma jeste „*No game. Pure sport*“ (reklama za Nike). Sociolozi i sociološkinje kulture na to bi uzvratili da je i sport postao još jedna industrija iz koje je lepota igre davno proterana. Međutim, igre tronova u borbi za moć, i složenost muško-ženskih odnosa i dalje su tu, i uvek su više uslovljeni širim strukturalnim i kulturalnim faktorima nego intersubjektivnim. U tom smislu, i uzajamne simpatije između dva filmska karaktera koje kulminiraju kroz tipični holivudski ljubavni *happy end* uopšte nisu važne.

Slika 2: Plakat za film *Šta žene žele*

Ali na šta je aktivistkinja mislila kada je rekla „Šta hoćete, vi, žene“? Da li na žene generalno, aktivistkinje (uključujući i nju samu), ili na korisnice udruženja? Da li na dežurne *Facebook* kritičarke, prema kojima ženske organizacije i udruženja ne samo da ne rade dovoljno već samo vrte jedne te iste projekte, pa se i na njih, kao i na civilno društvo u BiH, nalepila neslavna bosanska etiketa *ubleha* (v. Stubbs 2007). Pitala sam i samu sebe šta ja želim sa ovom novom knjigom i naučnom avanturom. Umesto odgovora na pitanje, aktivistkinja je, pomalo rezignirano, a pomalo besno, rekla da ona ne valja nikom. Pitanje je da li je reč o negativnoj percepciji vlastitog delovanja ili o percepciji kako se to delovanje posmatra u široj javnosti. Ili je u pitanju standardni *burn-out*, koji je obično praćen osećajem rezignacije? „Isečak“ iz intervjuja ide u pravcu da se radi o površnim poboljšanjima na nivou zakonske regulative, da žene ne samo

da ne uživaju prava koja imaju već ih i nedovoljno koriste i ne poznaju, i da žive u raskoraku između tradicionalističkih i modernih životnih obrazaca. Ako je sada sport ostao bez igre, žene u Bosni i Hercegovini kao da igraju neku igru na tromedi različitim obrazaca, pravih i lažnih izbora, vlastitih i širih društvenih (ne)mogućnosti između kojih se granica izgubila:

Sve ovo je površina i izgleda sve super, a kad pogledate šta je naša država ispunila, pa mi smo dosta toga ispunili, nema šta nemamo, međutim, kada se počne razgovarati pojedinačno sa osobom, kad počnete razgovarati u svom radnom kolektivu, ne moramo dalje ići, ja mogu krenuti od svog radnog kolektiva, da se ja borim u svom radnom kolektivu šta ću čuti, jer ako čujem, onda ću morati reagovati, a ako reagujem, ima drugi problem. Gdje smo mi, šta hoćemo mi kao društvo, šta mi kao žene hoćemo, ali, evo, ja ne znam šta mi hoćemo! I dođem u nekom momentu tako, za šta se ja to borim, pa za šta se borim više, hoćete li vi, žene, da budete u okviru, pa dobro, budite, ali što onda vi, žene, stalno dolazite i tražite pomoć, da l' je to pravna pomoć, da l' je to psihološka podrška, pa što mi dolazite ako želite da budete u okviru?! Što vi isto izvan okvira trebate pomoć? I nikom ne valjam! Ni onoj u okviru ni onoj izvan okvira!

Sarajevo, 20. 9. 2022.

Ova studija pokušava da ponudi odgovor na neka od pitanja koja aktivistkinje postavljaju sebi, kao i drugim ženama. Nekad mi se čini da im istraživačice i nisu potrebne jer one same sebi stalno postavljaju razna pitanja, a bolje znaju i odgovore jer su u stalnom kontaktu sa potrebnama na terenu, i aktivne učesnice događaja gde se ovi različiti problemi artikuliraju i pokušavaju rešiti. Zaista, šta žene Bosne i Hercegovine hoće, tj. šta pokušavaju da ostvare svojim delovanjem kroz ženski pokret? U kojoj meri i na koji način ovdašnji sistem i

dalje onemogućava ili podstiče ženski aktivizam i delovanje? Gde su dometi aktivističkog, šta je postignuto, a šta nije? Kako funkcionišu povezivanje i saradnja, i kako se percipira međusobna solidarnost? Kako se predstavljaju i postavljaju različiti zahtevi i zagovoračke aktivnosti, pretaču u zakonsku regulativu, i kakva je u tom smislu interakcija sa institucijama, uspostavljenim *gender* mehanizmima, političarkama, ali i političarima? Kakva je pozicioniranost i artikulacija grupa koje predstavljaju marginalne grupe – kao što su Romkinje, LBT žene i, uopšte, LGBTI zajednica, žene iz ruralnih sredina, iz nerazvijenih lokalnih zajednica, i drugih, brojnih deprivilegovanih grupa žena, kako u pokretu tako i u društvu generalno? Da li su ženska i, uopšte, pitanja koja se tiču rodne ravnopravnosti izložena kontraudaru ili su, ipak, i bar u određenoj meri, postala deo društvene svakodnevice? Puno toga je postignuto u poslednje tri decenije upornim radom i neumornim aktivizmom koji nikad ne prestaje, iako i same aktivistkinje često sumnjaju u vlastite domete i granice. Uprkos brojnim preprekama i nekim kontroverzama vezanim za razvoj ženskog pokreta u BiH, koje kod aktivistkinja često izazivaju osećaj razočaranja, postignuća nisu zanemarljiva (Simmons 2007, 181).

2. Istorijat ženskog pokreta u BiH

Problem ženskog osnaživanja je što žene povijest pamte od sebe... Zato ženski pokret gubi na snazi.

Pionirka bh. pokreta

Najprisutnija tumačenja profilisanja ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini vezuju se za rat i zbivanja devedesetih godina (Bagić 2006, 230; Deiana 2018, 111). I same aktivistkinje često navode da je ovo iskustvo bilo formativno za lični angažman i artikulaciju feminističke svesti, i da je njihov rad i dalje uslovljen ratom, postratnim zbivanjima i ustrojstvom države. Breme ratnog nasleđa prenosi se i na nove generacije aktivistkinja zbog politika koje ne promovišu suočavanje s prošlošću, sveobuhvatnu obnovu društva i pomirenje (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 49). S druge strane, često se navodi i važnost kontinuiteta ženskog organizovanja na ovim prostorima koje je ključno za artikulisanje vlastitog identiteta. Iskustvo u organizovanju i dostignuća u unapređenju statusa žena u ranijim periodima, posebno u socijalizmu, daje ženskom pokretu osećaj za efektivnost i pojačava potencijal za uspeh (Bagić 2006, 231). Takođe, na taj način odbacuju se kao neutemeljene pojednostavljene tvrdnje prisutne u populaciji da je ženski pokret i feminizam nešto „uvezeno“ sa strane i sa Zapada (Spahić-Šiljak 2012, 230). S druge strane, i feminizam i pokreti uvek se kreću i prelaze različite granice, bilo da su one vremenske i prostorne, etničke, državne, rasne, klasne, rodne ili dr. Pritom se ne radi o pukom prenošenju,

već o pregovaranju s transnacionalnim znanjima i idejama u lokalnom kontekstu i uz pomoć vlastitih znanja i iskustava (Potkonjak et al. 2008, 58). Teza Melučija o pokretima kao o nomadima današnjice stoga je od velikog značaja. Kontinuitet s tim u vezi postoji, ali on nikad nije linearan zbog složenosti društvenog determinizma na koji utiče veliki broj činilaca i faktora. Prošlost ne determiniše sadašnjost, već se prošlost i sadašnjost međusobno uslovljavaju i koegzistiraju (Coleman 2008, 96).

Aktivistkinje navode da ono što je bilo pre sto godina i nije tako daleko. Značaj prvih aktivnosti usmerenih ka obrazovanju ženske dece u Bosni i Hercegovini, gde se posebno ističe delovanje Stake Skenderove,¹ jedna aktivistkinja opisuje kao značajno i iz perspektive njene generacije:

Meni je bilo zanimljivo, ponovo su bili tekstovi o Staki Skenderovoj, i to je 1857. godina, dakle, masa mojih prijatelja je rođena '57, samo sto godina ranije u Sarajevu otvaranje prvih ženskih škola, škola za djevojčice, samo sto godina, a to je u istorijskoj perspektivi ništa, i to je drastična promjena u dvije generacije u iskustvu...

Aktivistkinje često naglašavaju važnost kontinuiteta, čak i kad se radi o tzv. oblicima udruživanja koja nemaju jasno definisane zahteve za ravnopravnošću, jer ipak predstavljaju oblik protopokreta. Njihov značaj veoma je veliki u kolektivnoj memoriji, i za samu snagu pokreta danas. Kako je istakla jedna od pionirki:

Procesi osnaživanja žena su krenuli mnogo prije, još 1900, ali su to bili pojedinačni istupi (...) Problem žens-

¹ Kakva je opšta društvena klima i kakav je odnos vladajućih struktura prema ženskoj ulozi u istoriji, ukazuje i činjenica da u Sarajevu više ne postoji ulica nazvana po Staki Skenderovoj, prvoj prosvetnoj radnici u BiH i ženi koja je 1858. godine otvorila prvu žensku školu u Sarajevu. Ulica koja je nosila njeno ime u periodu od 1931. do 1994. preimenovana je i nosi naziv koji je imala do 1931. godine – Buka, po potočiću (Čaušević, Gačanica & Lukić 2022, 13).

kog osnaživanja je što žene povijest pamte od sebe, a ono što je bilo prije njih [ne], zato ženski pokret gubi na snazi...

Analize procesa formiranja ženskih udruženja pokazuju da je Bosna i Hercegovina kasnila za drugim krajevima u regiji, i prva ženska udruženja formiraju se u periodu austrougarske vlasti. Tada dominira angažman žena u sferi humanitarnog rada i uglavnom u okvirima konfesionalnih organizacija. Pritom se, kako navodi historičar Fabio Giomi, javljaju određeni obrasci ženskog delovanja. Angažovane žene se ili priključuju već formiranim udruženjima, koja su nastala na etnokonfesionalnoj osnovi, nakon čega neka formiraju i svoje ženske ogranke, a dolazi i do formiranja „čisto“ ženskih udruženja (Giomi 2021, 61, 62). U Banjoj Luci se 1901. formira prvo žensko udruženje u BiH – Dobrotvorna zadruga pravoslavnih Srпкиnja Banjalučanki, koje je radilo na širenju nacionalnih ideja i pružanju pomoći siromašnim ženama i deci, kao i devojkama prilikom školovanja (Kecman 1978, 9). Do 1909. postojalo je devet udruženja Srпкиnja na sličnoj osnovi (Giomi 2021, 61). Kada je reč o ženama iz ostalih konfesija, one su se mahom uključivale u postojeća udruženja. Jevrejke su tako delovale kroz udruženja Lira i *La Benevolencia*, a katolikinje slijede sličan obrazac angažmanom u društvu Napredak, da bi se nakon 1909. formirale ženske podružnice ovog hrvatskog udruženja u Fojnici i Varešu (Kecman 1978, 19). Ovaj proces odvijao se prilično sporo i od 34 podružnice postojale su samo četiri ženske podružnice Napretka (Giomi 2021, 62). Godine 1911. formiraju se i stručne ženske organizacije – Savez organizacija primalja i Zadruga domaćica (Kecman 1978, 10). U Sarajevu je 1913. postojalo pet ženskih udruženja, koja su se bavila humanitarnim radom i brojala oko 1330 članica (Vujković 2009, 133). Muslimanke su se manje uključivale u direktan rad udruženja i na način vidljiv u javnosti, a one iz imućnijih slojeva uglavnom su davale finansijsku ili druge oblike podrške (Giomi 2021, 64). Od muslimanskih udružen-

ja u tom periodu najznačajnije je kulturno udruženje Gajret, osnovano 1903, koje je do početka Prvog svetskog rata brojalo nekoliko desetina lokalnih ogranaka i, pored humanitarnog rada, posvećivalo je značajnu pažnju obrazovanju žena (Giomi 2021, 60). U tom periodu, glasovi koji su pozivali na jednakopravnost bili su pojedinačni i izolovani slučajevi (Popov-Momčinović 2013, 64). Međutim, javljaju se i začeci kolektivnog delovanja u smeru traženja prava, te ostaje upamćeno protestno okupljanje žena u Sarajevu povodom 8. marta 1913, samo godinu dana pre izbijanja Prvog svetskog rata. Na ovom protestnom zboru zahtevala su se politička i ekonomska prava, i pročitana je pozdravni telegram Klare Cetkin (Spahić, Giomi & Delić 2014, 46).

U periodu Kraljevine Jugoslavije dolazi do procvata liberalnog feminizma i do različitih oblika udruživanja i umrežavanja žena iz svih krajeva zemlje. Značajan momenat takvog povezivanja zabeležen je već neposredno po formiranju zajedničke države, septembra 1919, kada je formiran Narodni savez Srpkinja, Hrvatica i Slovenki (od 1929. Jugoslovenski ženski savez). Savez se zalagao za jednakopravnost i obrazovanje žena (Kecman 1978, 171), i krajem 1921. okupio je 205 organizacija koje su predstavljale više od 50.000 žena (Emmert 1999, 36). U Beogradu se aprila 1919. formira prva feministička organizacija, pod nazivom Društvo za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, a potom i u Sarajevu septembra iste godine (Emmert 1999, 36). Od 1920, Društvo objavljuje važan časopis *Ženski pokret*, i sama organizacija se kasnije tako i preimenuje i najaktivnija je upravo u Srbiji i Bosni i Hercegovini (Kecman 1978, 124). Ovo udruženje delovalo je u okviru Narodnog ženskog saveza, ali je imalo i samostalne aktivnosti i mnogo šire zahteve (Kecman 1978, 178). Posebno su zapažene i istaknute aktivnosti žena radnica pri sindikalnim organizacijama. U delu Jovanke Kecman detaljno su opisani različiti oblici delovanja žena u različitim organizacijama u tom periodu, te se iz ovog istorijskog štiva

vidi i polifonost delovanja pokreta i veliki broj aktivnosti koje su se preduzimale i u BiH. Fabio Giomi (2021) u knjizi koja se fokusira na bosanskohercegovačko iskustvo daje važne uvide i naučne interpretacije ženskog delovanja u ovom periodu, sa fokusom na muslimanke.

Prelomni trenutak za istoriju ženskog pokreta u BiH dešava se tokom Drugog svetskog rata, kada, 1942. godine, dolazi do formiranja Antifašističkog fronta žena u Bosanskom Petrovcu. U ratnim okolnostima i usled agresije fašističkih sila, žene se pridružuju antifašističkoj borbi i najvažnije bitke desile su se upravo na području BiH (Ždralović 2014, 74). Dva miliona žena iz Jugoslavije sudelovalo je u Narodnooslobodilačkoj borbi pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije, 620.000 njih dalo je svoje živote, i 100.000 žena učestvovalo je u direktnim borbama u partizanskoj vojsci (Jančar 1978, 113). Direktnim učešćem u borbi za oslobođenje, žene utemeljuju put za ostvarivanje svojih prava nakon rata i revolucije u okvirima socijalističkog modela emancipacije žena. Entuzijazam, mobilizacija, žrtvovanje za izgradnju i obnovu zemlje obeležili su žensko delovanje unutar AFŽ-a. Ono se u periodu po završetku rata, kako navodi Tijana Okić (2016), može podeliti u specifične faze. Prva faza obeležena je aktivnim učešćem žena u obnovi i izgradnji zemlje, koja je obuhvatila organizovanje izbora, podizanje infrastrukture i izgradnju novih objekata, organizovanje analfabetskih tečajeva, držanje predavanja o higijeni, zdravlju dece, sprečavanju zaraznih bolesti i sl. (Okić 2016, 177, 178). Drugu fazu u delovanju AFŽ-a karakteriše njegova uloga u modernizaciji, odnosno masovnom udarničkom radu i industrijalizaciji zemlje, i u tom periodu politički rad uglavnom se prebacuje na Narodni front, a AFŽ postaje organizacija koja više obavlja socijalne funkcije (Okić 2016, 178). Zaokret nastaje nakon sukoba sa Staljinom 1948, kada se, zbog straha od potencijalne invazije, mase ljudi mobilišu za rad i nesmetanu proizvodnju, da bi sa prestankom ove

opasnosti započeo proces okretanja ka tržišnim reformama i uvođenju samoupravljanja (Okić 2016, 178). Ovaj proces na specifičan način pogađa AFŽ, kao masovnu organizaciju, koja je sve manje revolucionarni, a sve više administrativni organ sa pozadinskom funkcijom i posebnim zadacima, kao što je obezbeđivanje priliva seljanki u industrijsku radnu snagu i organizovanje pristupanja žena zadrugama (Okić 2016, 179). Takođe, unutar samog AFŽ-a, kao hijerarhijske organizacije, dominirao je jaz između malog broja obrazovanih i politički emancipovanih žena na rukovodećim pozicijama i članstva, koje su činile mase seoskih žena i radnica (Bonfiglioli 2016, 19). S druge strane, liderke AFŽ-a nisu faktički imale nikakvu mogućnost da promovišu veće učešće žena na mestima gde se zaista donose političke odluke i, uopšte, uključivanje žena u Partiju, te su do kraja 1953. godine žene činile samo 17% članstva (Simić 2018, 56).

Kao rezultat ovih kretanja, proizašao je zaključak da nije potrebna jedna masovna izdvojena ženska organizacija koja bi delovala paralelno i koja sve više postaje birokratizovana i formalizovana (Pantelić 2011a, 109). Da bi se argumentacija „opravdala“, govorilo se o opasnosti od pretvaranja AFŽ-a u humanitarnu organizaciju buržoaskog tipa, uprkos činjenici da je reč o masovnom organizovanju žena, koje je u velikoj meri značilo i ozbiljno narušavanje patrijarhalne kulture (Sklevicky 1996, 135). Na diskurzivnoj ravni, odvojeno žensko organizovanje izjednačeno je sa feminizmom, koji je pogrešno interpretiran kao humanitarno delovanje žena iz privilegovanih slojeva (Pantelić 2011b, 88). Dolazi do poznatog „samoukidanja“ AFŽ-a, i u sjajnoj analizi Lidije Sklevicky *Konji, žene, ratovi* opisano je kako je došlo do ovog ukidanja. Termin AFŽ je u socijalističkom periodu ostao u pežorativnoj upotrebi kao relik, i pod *afežejkom* se podrazumevala „komična“ i neprilagođena aktivistkinja (Sklevicky 1996,

76).² Kako primećuje Adriana Zaharijević, (samo)ukidanjem AFŽ-a dolazi do pretvaranja borkinje u majku, „kojoj treba pomoći da više bude proizvođač i samoupravljač“ (2015b, 75). S druge strane, iako se uloga muškarca takođe definisala učešćem u procesu proizvodnje, pri tome se nije uzimala u obzir njihova roditeljska uloga (Zaharijević 2015b, 78). Umesto AFŽ-a, formira se labav Savez ženskih društava (SŽD), koji nije imao jedinstven program ni pravila rada, da bi se, navodno, lakše odgovorilo na specifične potrebe u pojedinim sredinama (Ličina Ramić 2023, 176, 177). U Bosni i Hercegovini, republička organizacija SŽD-a formira se marta 1954, glavna forma rada bili su tečajevi, predavanja i seminari, i aktivnosti su uglavnom bile koncentrisane na urbana područja (Ličina Ramić 2023, 185, 186).

U stvarnosti, dolazi do povlačenja žena u privatnu sferu, što je uočeno i kada je reč o istaknutim partijkama (Pantelić 2011a, 120, 123). Ovaj trend karakterističan je i za druge socijalističke zemlje (na primer, u Sovjetskom savezu od ukidanja *Ženotdela*), kao i razvijene kapitalističke zemlje (Colvin & Karcher 2019, 5). Ideološki drugačije artikulisani i „upakovani“, razlozi su, u suštini, identični, a to je potreba za reprodukcijom stanovništva i za ponovnim uspostavljanjem društvene stabilnosti, sa heteroseksualnom porodicom kao osnovom. Na prostoru socijalističke Jugoslavije dolazi do opadanja ideološkog entuzijazma, te su i pitanja emancipacije žena sve manje praćena revolucionarnim nabojem (Stojaković, 2011, 56). Analize štampe iz tih perioda pokazuju da se, umesto žene borkinje, partijke, heroine i udarnice, sve više počinju promovisati tradicionalna ženska pitanja lepote i mode (Gudac-Dodić 2014, 90).

2 Kako primećuje Tijana Okić, nakon 1989. usledilo je i novo ukidanje AFŽ-a, odnosno njegova „druga smrt“. Tada dolazi do novog pisanja/brisanja ženske istorije, u kojoj nema mesta „ni za figuru AFŽ-ovke ni za figuru partizanke“ (Okić 2016, 149).

Izazov patrijarhalnom *status quo* pružila su feministička štiva kao što su *Drugi pol* Simon de Bovoar [Simone de Beauvoir] i *Mistika ženskog* Beti Fridan [Betty Friedan], i na Zapadu dolazi do bujanja tzv. drugog talasa feminizma. Pod parolom *lično je političko*, zahtevi žena se proširuju, ali se postavlja pitanje mogućnosti oslobađanja žena unutar pravila koje je nametnuo sam sistem (Popov-Momčinović 2013, 41). Pokret se u tom periodu posebno usmerava na analizu i kritiku patrijarhalne kulture, koja ženu proizvodi kao drugost (Simon de Bovoar) ili je pak mistifikuje, da bi bolje obavljala tradicionalne rodne uloge (Beti Fridan). U organizacionom smislu, pokret karakteriše autonomnost i okrenutost malim grupama za samoosnaživanje, uz postojanje i širih organizacionih oblika delovanja u nekim zemljama (na primer, u SAD tokom borbe za usvajanje amandmana pod nazivom ERA – *Equal Rights Amendment*) (Mitchell 1971, 11, 60, 61) Zbog otvorenosti granica, i u Jugoslaviju su stizale nove ideje, uključujući i feminističke (Zaharijević 2017, 264). Pripadnici i pripadnice viših slojeva su se kroz putovanja i doškolovanje upoznivali se ovakvim idejama na Zapadu i, po Svetlani Slapšak, upravo su žene s porodičnim poreklom iz nomenklature prve pokrenule rasprave o novim feminističkim idejama (Slapšak 2020, 30).

Drugi talas feminizma (poznat kao neofeminizam) u socijalističkoj Jugoslaviji započinje konferencijom *Drug-ca žena – žensko pitanje, novi pristup*, organizovanom 1978. u Beogradu (Blagojević 2010, 187). I za aktivistkinje danas, ovo je jedan od ključnih događaja i na njega se često evocira na postjugoslovenskim prostorima kao na osnivački mit „našeg“ feminističkog pokreta (Bonfiglioli 2011, 116). Prvi feministički festival *Pitchwise*, koji se sukcesivno održava od 2006. do danas, bio je u jednom svom delu posvećen konferenciji *Drug-ca* (Popov-Momčinović 2023a, 35), i važnost ovog nasleđa invocira se gotovo svake godine na tom festivalu. Prelomni značaj *Drug-ce* jeste u tome što je to prva feministička

konferencija u jednoj socijalističkoj zemlji, nakon čijeg održavanja postepeno nastaju feminističke grupe i organizacije. Feministička scena procvetala je organizacijom mnogih diskusija, kulturnih događaja i istraživanja. Zanimljivo je napomenuti da je godinu dana ranije partijska organizacija žena koja je delovala unutar Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije organizovala veliku konferenciju na Bledu. Povod je bila velika svetska konferencija o položaju žena u Meksiko Sitiju 1975, kojom je započela UN dekada žena (1975–1985), i na konferenciji na Bledu bio je prisutan veliki broj učesnica i učesnika iz gotovo 40 zemalja i iz međunarodnih organizacija (Zaharijević 2017, 267). Ženska partijska organizacija nije blagonaklono gledala na „novu“ konferenciju jer je žensko pitanje navodno bilo rešeno u socijalizmu, ali je feminizam kulturno i naučno tolerisan, dok njegova politička relevantnost nije uvažavana (Lukić 2011, 537; Duhaček 2018, 135). I dok je u istočnom lageru feminizam bio apsolutno neprihvatljiv, u bivšoj Jugoslaviji bio je *relativno* neprihvatljiv (Liht & Drakulić 1997, 8). Neofeminizmu su u socijalističkoj Jugoslaviji pripisivani određeni „smrtni gresi“, koje su Rada Iveković i Slavenka Drakulić opisale na sledeći način: da je reč o ideologiji „uvezenoj“ sa Zapada, da feministkinje žele moć i vlast, da je feminizam oblik elitizma i intelektualizma koji dovodi do vaninstitucionalnog i apolitičnog delovanja, čime se žene odvajaju od ključnih političkih procesa, i da se klasno pitanje podređuje ženskom pitanju (Iveković & Drakulić Ilić 1984, 736–737).³

Uprkos optužbama za navedene „smrtno grehe“, neke promene se ipak dešavaju i demonstriraju specifičnost jugoslovenskog iskustva. Marina Blagojević navodi da su mnogi feministički projekti zapravo imali podršku intelektualnih krugova u Komunističkoj partiji (Blagojević 2010, 185). U

3 Zanimljivo je primetiti kako su i dan-danas prisutne slične optužbe, koje često cirkulišu po društvenim mrežama (videti: Buljubašić 2019).

Hrvatskoj dolazi do institucionalizacije feminizma uspostavljanjem sekcije „Žene i društvo“ pri Hrvatskom sociološkom društvu, što je dovelo do bujanja feminističkih istraživanja i objavljivanja velikog broja radova i prevoda (Kajevska 2017, 28). Kako primećuje Svetlana Slapšak, nakon gušenja hrvatskog Maspoka i radi suzbijanja hrvatskog nacionalizma, vlasti su, zapravo, u feminizmu videle mogućeg saveznika (Slapšak 2020, 31). Takođe, represija koja je usledila nakon studentskih protesta 1968, gušenje Maspoka, uklanjanje s javnih funkcija proliberalnih i nacionalističkih političara, s druge strane, dali su i veću slobodu određenim oblicima izražavanja i delovanja, uključujući i feminističke, jer je režim nastojao da prikrije talas progona (Lóránd 2019, 85). U Srbiji je veliki broj okupljanja organizovan u Studentskom kulturnom centru (SKC), koji je nastao upravo nakon uvažavanja jednog dela zahteva studentskih protesta 1968. za formiranjem nezavisnog studentskog kulturnog centra (Lóránd 2019, 85). U Sloveniji se tokom osamdesetih organizuju razni festivali i nastaje i prva lezbijska grupa. Veliki uspeh feminizam je ostvario u intelektualnom smislu, i mnogi časopisi iz oblasti društvenih nauka (na primer, *Sociologija*, *Sociološki pregled*, *Marksistička misao*, *Psihologija* i dr.) bili su otvoreni za feminističke priloge (Blagojević 2010, 187). Časopis *Marksizam u svetu* je 1986. imao feministički temat, koji je uključio i prevode tekstova istaknutih svetskih feministkinja (kao što su Beti Fridan, Džulijet Mičel, Kejt Milet, Julija Kristeva i dr.) (Blagojević 2010, 185).

Kako je i u socijalističkoj Jugoslaviji nasilje u porodici tretirano kao privatna stvar i eventualno moglo biti sankcionisano usled narušavanja javnog reda i mira, značajan momenat predstavlja uspostavljanje prvih SOS telefona za žrtve porodičnog nasilja – najpre u Zagrebu 1988, a potom u Ljubljani 1989, i u Beogradu 1990. (Kajevska 2017, 45). I u literaturi i u naučnim analizama u Jugoslaviji artikuliše se problem nasilja nad ženama, i hrvatska filozofkinja Blaženka

Despot u tom smislu navodi da „i samoupravljači tuku svoje žene“ (Despot 2020 [1981], 150). U isto vreme, nakon ustavnih promena 1974, koje daju veću autonomiju republikama, dolazi do promena u zakonskoj regulativi u nekim federalnim jedinicama. U Sloveniji, Hrvatskoj i autonomnoj pokrajini Vojvodini dolazi do unapređenja zakonodavstva, inkriminiše se silovanje u braku, a dolazi i do dekriminalizacije homoseksualnosti (Gavrić & Čaušević 2021, 54). S obzirom na to da su se nadležnosti saveznog nivoa uglavnom ticale pitanja odbrane, međunarodne trgovine i odnosa, aktivistkinje koje su se fokusirale na pitanje nasilja u porodici svoje zahteve nisu ni upućivale ka saveznom nivou (Kajevska 2017, 30).

U Bosni i Hercegovini ovakvi oblici organizovanog delovanja nisu zabeleženi, i do kraja osamdesetih ni u Sarajevu još uvek nisu postojali organizovani oblici feminističkog angažmana (Porobić & Mlinarević 2019, 179), ali su, kao i u Makedoniji, bili prisutni individualni feministički naponi (Bagić 2006, 233). Posebno je dragocen rad i delovanje profesorice Nade Ler-Sofronić iz Sarajeva, socijalne psihologinje i prve žene sa doktoratom iz oblasti feminizma na našim prostorima. Međutim, kao što aktivistkinje navode, radi se o prostorima nekadašnje zajedničke države, pa je teško, a i bespotrebno, praviti ovakva odvajanja. Po rečima jedne pionirke pokreta:

Ponosna sam što su ove pionirke zapravo iz Bosne i Hercegovine, a činjenica da su živjele u Srbiji i Hrvatskoj nema nikakve veze s tim...⁴

U temeljnoj analizi tzv. čudnog slučaja jugoslovenskog (neo)feminizma, istaknuta feministička teoretičarka Adriana Zaharijević (2017) analizira teorijske postulate tadašnjeg jugoslovenskog neofeminizma, uključujući i naučni rad Nade Ler-Sofronić. Jugoslovenski neofeminizam polazio je od

⁴ Aktivistkinje pritom ističu da su žene koje su najviše doprinele konceptualnom osmišljavanju konferencije *Drug-ca* – Žarana Papić, Dunja Blažević i Nada Ler-Sofronić – rođene u Bosni i Hercegovini (Popov-Momčinović 2023a, 31).

pretpostavke da nema boljeg društvenog, pravnog i političkog okvira za oslobodenje žena od socijalizma, i da se samo u njegovim okvirima takvo oslobodenje može postići (Zaharijević 2017, 271). Zaista, glavni tok pisanja u okviru jugoslovenskog neofeminizma ide u pravcu da neke nedorečenosti marksističke teorije treba revidirati u savremenom kontekstu, jer nisu pružili adekvatan odgovor na tzv. žensko pitanje, te delom oduzeli marksizmu njegovu humanističku suštinu i potencijal (Ler-Sofronić 1986, 114). Pitanja koja traže određenu reviziju i novu elaboraciju tiču se odnosa kolektiviteta i autonomne ličnosti, prirodnog i društvenog, partija i autonomnih pokreta, i odnosa nadređenosti i podređenosti koji se ne mogu objasniti ekonomskim kategorijama (Ler-Sofronić 1986, 116). U tom smislu, Vlasta Jalušić navodi da se, iako dosta liberalniji, jugoslovenski socijalizam u svojoj suštini nije razlikovao od onog na Istoku. I on se bazira na tzv. oslobodenju žena kao *animal laborans*, a ne kao političkih bića, odnosno građanki (Jalušić 1999, 112). Uporno opstajanje tradicionalnih vrednosnih obrazaca i rodnih uloga, posebno u porodici, pokazalo je da koncept oslobađanja i emancipacije žena kroz njihovo aktivno učešće u plaćenom radu ima nedostatke, i da promene vrednosti ne proizlaze linearno iz ekonomskih faktora i odnosa u proizvodnji (Ler-Sofronić 1986, 128). Tradicionalni rodni obrasci u porodici i fenomen tzv. dvostrukog opterećenja žena obeshrabruju njihovo ravnopravno učešće u procesima donošenja odluka i onemogućavaju dostizanje emancipacije. Svođenjem ovih pitanja na partikularno „žensko pitanje“ onemogućava se i sveopšta emancipacija (Despot 1995, 68). Ova partikularizacija dovodi do isključivanja žena i njihovog smeštanja u „predziđe istorije“, ali se upravo zbog toga one prepoznaju kao istorijski subjekt, suštinski zainteresovan za radikalno preispitivanje i transformaciju celokupne proizvodnje života – podele rada, odnosa prema prirodi, i autoritarnih odnosa u porodici i društvu (Despot 2020 [1981], 150). Međutim, usled nagluhosti vladajućeg establišmenta,

ženama je postajalo sve jasnije da im je potreban njihov autonoman pokret (Ler-Sofronić 2011, 94). To će postati potpuno očigledno sa trendom retradicionalizacije društva i usponom etnonacionalizma, koji je u Jugoslaviji, za razliku od drugih socijalističkih zemalja, cementiran ratom.

3. Uspon etnonacionalizma, rat i rod

„Borba da se očuvaju sećanja, da se preispita prošlost iz otvorene perspektive jedini je način da osetim da sam postojala pre nego što su počela ova politička previranja.“

(Maja Korać 1996, 134)

Kada je Barbara Ajnhorn [Barbara Einhorn] objavila svoj antologijski rad *Pepeljuga ide na tržište*, o negativnim posledicama, na prvi pogled, entuzijastičnih promena u bivšem Istočnom bloku, i postavila pitanje: „Gde nestadoše sve žene?“ (Einhorn 1991, 16), *backlash* odnosno iznenadni kontraudar na socijalistički model emancipacije žena dogodio se i na teritoriji bivše Jugoslavije. S jedne strane, zbog ekonomske krize i velikog rasta nezaposlenosti osamdesetih godina, i poslednje komunističke elite jugoslovenskih republika zastupale su povratak žena kućnim poslovima i privatnoj sferi (Liht & Drakulić 1997, 11). Opšti ton raspravama nameću sve glasnije nacionalističke snage i u svim bivšim jugoslovenskim republikama dolazi do pokušaja dokidanja ženskih reproduktivnih prava (Liht & Drakulić 1997, 11; Ramet 2002, 261, 262). Čak se i u liberalnim i naučnim krugovima u Sloveniji, koja je važila za najmoderniju jugoslovensku republiku, pisalo o ugroženosti biološkog opstanka vlastite etničke grupe, a paralelno se odigravala kampanja crkava protiv abortusa (Jalušić 1999, 119; Korać 1996, 136).

Istraživanja stavova u populaciji iz osamdesetih godina (na primer, Rot i Havelka, Kuzmanović) takođe ukazuju na opadanje privrženosti socijalističkim vrednostima, trend

retradicionalizacije društva, i izražen porast konfesionalne identifikacije. I istraživanja iz ranijih godina su, na primer, detektovala izraženu prisutnost autoritarnog sindroma u populaciji, a neka su čak pokazala da je stepen autoritarnosti mlade populacije bio zabrinjavajući. Kao što objašnjava Anđelka Milić, skok iz socijalizma u etnonacionalizam i nije toliko iznenađujući koliko se čini. Oba vrednosna sistema izrazito su kolektivistička, i koncepti „klasnih interesa“ i „nacionalnih interesa“ međusobno su bliži i podjednako udaljeni od vrednosti demokratskog pluralizma (Milić 1993, 111). Po Vesni Pusić, jugoslovensko socijalističko iskustvo jeste bilo drugačije, s obzirom na to da se nisu aktivno i konstantno potiskivali različiti oblici autonomne kolektivne akcije kao u drugim zemljama istočnog lagersa. Međutim, mogućnost da se krene u tom smeru stalno je bila prisutna, i to je postalo evidentno sa raspadom države i urušavanjem sistema (Pusić 1994, 384). Žarana Papić pritom podvlači da su čak i najgrublje forme socijalističkog totalitarizma manje brutalne od etničkog, s obzirom na to da je u dominaciji nacionalističkih totalitarnih ideologija prva i najveća žrtva samo društvo, pa makar i bivše socijalističko (Papić 2012a, 186). Rat devedesetih Žarana Papić opisuje kao totalni rat, koji je dostigao genocidnu brutalnost, potaknut proizvodnjom etničke mržnje „kroz fluidne i izmešane linije religije, kulture, etniciteta i roda, reflektujući na taj način savremeno redefinisane rasnog neprijateljstva“ (Papić 2012c, 306). I dok je ranije etnicitet bio samo jedan od oblika identitarne pripadnosti, od druge polovine osamdesetih godina etnonacionalisti ga na esencijalistički, biologizovan način proizvode kao jedinu samoreferentnu tačku, te etničko zapravo postaje rasna kategorija (Žarkov & Drezgić 2019, 138, 139). Dok se zahtevala potreba za slobodnim izražavanjem vlastitog nacionalnog identiteta „skidanjem“ socijalističke anateme sa nacionalizma, nije se govorilo o opasnosti od inverzije u obrnut scenario – da ćemo svi morati biti pripadnici određene etničke grupe da bismo bili „slobodni“ (Pusić 1994, 387).

Ovo će se posebno obrušiti na žene, kao specifičnu društvenu grupu. Žarana Papić ovu opasnost opisala je na autentičan i možda najplastičniji način, ukazujući na razne opasnosti koje se mogu desiti ukoliko nam nacija svima oduzme tela i duše (Papić 2012a, 193). Naime, demokratija se smatra izdajnicom nacije jer unosi neslogu i sprečava, odnosno remeti postizanje „uzvišenih“ nacionalnih ciljeva, ljudi postaju, pre svega, pripadnici vlastite nacije i samo minimalno ljudi koji se mogu i koji treba da se žrtvuju zarad viših ciljeva, a ideološki i praktično glavna uloga žene je da rađa, odnosno da čuva decu nacije i da obezbedi sinove za vojsku (Papić 2012a, 187).

Značajan indikator retradicionalizacije i etnonacionalističkog hoda unazad (*backlash*) protiv ženskih prava predstavljaju rezultati prvih višestranačkih izbora, na kojima dolazi do drastičnog pada zastupljenosti žena u parlamentima svih jugoslovenskih republika. U Sloveniji je zastupljenost žena iznosila „čak“ 13%, u Hrvatskoj 4,5%, u Crnoj Gori 4%, Makedoniji 3,3%, u Bosni i Hercegovini 2,9%, i u Srbiji 1,6% (Papić 2012a, 184). Međuetnička netolerancija je rasla, i ono što je ujedinilo ove različite etnonacionalizme jeste tradicionalistički pogled na ulogu žene u porodici i društvu i promocija hipermaskuliniteta (Ramet 2002, 261). Postojale su i liberalne snage i pokreti, koji su bili u manjini, ali ni oni nisu imali suštinski različite poglede na ulogu žene u društvu (Milić 2004, 67). Kao što primećuje Rada Iveković, „položaj žena može uvijek poslužiti kao kompromis između opozicije i vlasti, između antinacionalista i nacionalista“ (Iveković 2000, 20). Samo je mali broj feministkinja u pomenutim indikatorima video znake budućeg rata i nasilnog, patrijarhalnog etnonacionalizma, koji se lako može pretvoriti u direktno nasilje (Cockburn 2004, 32). Aktivistkinje i feministkinje su na vreme upozoravale da je jugoslovensko društvo u velikoj meri militarizovano, i pozivale na zaustavljanje ratnohuškačke i nacionalističke propagande (Čičkarić 2006, 227). Podaci o izraženom porastu nasilja nad ženama u porodici u periodu

neposredno pre izbijanja konflikta jasno su ukazivali na vezu između nacionalizma, ksenofobije, mačizma, seksizma i mizoginije (Papić 2012a, 191; Čičkarić 2006, 227). Posebno je bio zabrinjavajući način (ne)reagovanja policije na slučajeve nasilja koji su se dešavali kod manjinskih etničkih grupa (Žene u crnom 1995, 61).⁵ Na Trećem skupu jugoslovenskih feministkinja, održanom u Beogradu od 30. marta do 1. aprila 1990, izdato je sledeće saopštenje: „Feministkinje Jugoslavije ne prihvataju politiku etničkih nacionalnih podela i manipulacije koju promovišu zvanične političke institucije, kao i većina novoosnovanih nacionalističkih partija“ (Korac 1998, 26, 27).

Međutim, pozivi feministkinja i feminističkih aktivističkih grupa na mir i solidarnost ignorisani su, a neretko su nailazili i na podsmeh (Stojsavljević 1995, 38). Nadalje, bili su koncentrisani u akademskim centrima Jugoslavije – Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, i nisu imali čvrsto uporište u drugim delovima bivše Jugoslavije (Bagić 2006, 231–233). Tako, na primer, krajem osamdesetih u Sarajevu i BiH još uvek nedostaju organizovani oblici feminističkog angažmana (Porobić & Mlinarević 2019, 179). U periodu disolucije zajedničke države, nepostojanje ženskog autonomnog i organizovanog prostora na području BiH negativno će se odraziti na mogućnosti žena da artikulišu svoje glasove protiv etnonacionalizma. Takođe, ekonomska kriza osamdesetih godina dovela je do porasta nezaposlenosti žena i njihove veće izolacije u sferi privatnosti, i zajedno sa usponom religijskog nacionalizma posebno je negativno delovala na položaj žena u Bosni i Hercegovini (Mlinarević & Kosović 2011, 131, 132).

5 Zorica Mršević je za vreme svog trogodišnjeg volonterskog rada na SOS liniji Autonomnog ženskog centra za podršku žrtvama nasilja prikupila relevantne podatke o stepenu prijavljivanja nasilja i (ne)reagovanju institucija. Uprkos razlikama u godištu, nivou obrazovanja, nacionalnoj pripadnosti ili etničkom poreklu žrtve, podaci pokazuju i drastične sličnosti kada je reč o nedostatku podrške i zaštite žrtava (Mršević 2001, 47).

Pre izbivanja rata, kao direktnog nasilja, posebno su značkoviti načini reprezentacije roda u medijima, kroz koje se, kako navodi Dubravka Žarkov, zapravo i konstruisao etnicitet kao centralna tačka moći. Kako ova autorka obrazlaže, uloga medija je samo na prvi pogled imala funkciju obezbeđivanja diskurzivnog prostora za obračun između različitih etničkih grupa, odnosno njihovih predstavnika. Međutim, u suštini je reč o obliku autokomunikacije unutar grupe, putem koje se zapravo „proizvodio“ etnicitet, i to kroz konstrukciju muškosti i ženskosti kao potpuno etnicizovanih kategorija (Žarkov 2007, 10). Da bi dekonstruisala navedenu orodnjenu proizvodnju etniciteta putem medija, Dubravka Žarkov analizira medijsku proizvodnju etnički Drugog, koji je uvek orodnjen i seksualizovan, iako često na protivrečan način (Žarkov 2007, 11). Njena analiza pokazuje kako je sa izbivanjem tenzija na Kosovu i Metohiji albanski separatista prikazivan kao silovatelj srpskih majki, dok su Albanke konstruisane kao bezlične mašine za „proizvodnju“ albanske nacije. Mediji su svesno koristili ove konstrukte da bi se dokazalo da se ove strategije namerno koriste od strane albanskih separatista radi daljeg iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova i Metohije. Ovakve medijske strategije u režimskim medijima u Srbiji iskorištene su za dalju etničku mobilizaciju i homogenizaciju, pri čemu su se „vlastite“ žene pozivale da rađaju što više dece. Sa daljim jačanjem tenzija na liniji srpsko-hrvatskih odnosa, nastavlja se izdašno korišćenje slika žena, posebno majki, s ciljem jačanja patriotskih sentimenata o neophodnosti zaštite vlastite grupe, za čiju je odbranu neophodna zaštita patrijarhalne časti od poniženja. Kao što navodi Sintija Enlo [Cynthia Enloe], nacionalizam se gotovo uvek rađa i proizlazi iz maskulinizovanih sećanja, osećaja poniženosti, ali i nade (Enloe 2014, 93).

Zajednička država Jugoslavija prikazivala se kao „zla maćeha“ koja je otrgla sina od prave majke – nacije (Rener & Ule 1998, 108), a krilatica o bratstvu i jedinstvu, skova-

na u Drugom svetskom ratu od strane Komunističke političke Jugoslavije (KPJ), proglašena je najvećom komunističkom izmišljotinom (Vlaisavljević 2009, 79).⁶ Uprkos proizvodnji razlika između „naših“ i „njihovih“ žena, žena je određena kao Drugost upravo na način na koji je to objasnila De Bovonar u knjizi *Drugi pol*: žena živi nesubjektivno, na način drugog, definiše se i razume kao drugost (Zaharijević 2020, 123). Kako primećuje Rada Iveković, žene su i prostor mešanja i susreta, te se „preko njih napadaju oni koji žele ‘pročistiti’ svoje porijeklo ‘oslobađajući’ ih od Drugoga i nijekajući Drugo“, iz čega nastaje potreba stavljanja žena pod strogu kontrolu (Iveković 2000, 25). Usmerenost etnički zasnovanog patrijarhata jeste postizanje tzv. čistoće etničke grupe, i tzv. čast muškarca uslovljena je „čistotom“ žene (Cockburn 2004, 33).

Feministički glasovi su ostali i opstali, i grupe koje su nastale kao rezultat konferencije *Drug-ca* uspele su da očuvaju svoje, makar izolovane oaze delovanja (Milić 2004, 66), i da se nastavi sa komunikacijom sa feministkinjama iz različitih republika (Lukić 2011, 534; Zaharijević 2015a, 96). Međutim, u medijskom i svakom drugom mraku feminističke poruke nisu mogle dopreti do značajnog broja ljudi, ostavši tako skućene na trougao urbanih centara (Bagić 2006, 233). Ujedno dolazi i do drugačijeg razvojnog puta u načinima delovanja, s obzirom na specifičnost konteksta svake (ex)jugoslovenske republike (Bagić 2006, 232), ali i do određenih razmimoilaženja. Feministkinje iz Slovenije su, na primer, odbacivale bilo kakav angažman pod prefiksom „Yu“, dok se feministkinje iz Hrvatske nisu mogle usaglasiti oko tog pitanja, i ova razmimoilaženja postala su evidentna na trećem feminističkom skupu u Jugoslaviji, održanom 1990 (Duhaček 2018, 136).

6 Po Ugi Vlaisavljeviću, koncept „bratstva i jedinstva“ bio je stvaran, s obzirom na to da je jugoslovenska zajednica funkcionisala po principu grozdova etničkih grupa koje su u svojoj suštini bile izrazito patrijarhalne, te su stoga i predstavljale bratske zajednice (2009, 79).

Beogradske feministkinje nastavile su sa snažnim anti-ratnim delovanjem, oslonjene na grupe koje su se profilisale nakon *Drug-ce* (Milić 2004, 66). Sa procesom političke pluralizacije i uspostavljanjem višestranačja, beogradske feministkinje 1991. godine stvaraju političku stranku – *Ženska stranka ŽEST* (Blagojević 2010, 188). Naziv predstavlja akronim: Ž – žene, E – etika, S – solidarnost, i T – tolerancija, i stranka u svom manifestu definiše strukturalne i kulturalne preduslove neophodne za pozitivne društvene promene (Cockburn 1991, 142), nasuprot sveopštoj regresiji društva, koja je već uzela maha. Feministkinje iz Srbije organizovale su i brojne druge inicijative s ciljem sprečavanja direktnog oružanog sukoba. Marina Blagojević u tom kontekstu ističe formiranje Ženskog lobija, potom održavanje osnivačke skupštine Ženskog parlamenta u senci (simbolično 8. marta 1991), i osnivanje Centra za antiratnu akciju, kojem ženske organizacije pristupaju kao kolektivne članice. Prve velike mirovne demonstracije organizovane su u julu 1991. ispred Skupštine Srbije i pokrenule su ih upravo tri ženske organizacije (Blagojević 2010, 189). Ključni slogan ovih demonstracija bio je: „Niko nema pravo da odlučuje o ratu, svi imaju pravo da odlučuju o miru“ (Blagojević 2016, 228).

Ženski lobi dao je ogroman doprinos da ne dođe do usvajanja novog diskriminatornog zakona koji je predložila parlamentarna većina, a po kojem bi osobe starije od 30 godina bez dece i roditelji sa „samo“ jednim detetom plaćali specijalni porez (Čičkarić 2006, 227). Septembra 1991. godine u Beogradu su osnovane „Žene u crnom“, koje su i do danas najmoćniji simbol ženskog otpora i antiratnog angažmana. Za samo dve decenije i u veoma neprijateljskom okruženju, ova grupa održala je više od 700 mirovnih performansa, kampanja i demonstracija, što je „izvanredno dostignuće čak i za sredine sa mnogo dužom aktivističkom tradicijom i liberalnijom političkom kulturom“ (Bilić 2011, 307).

U Hrvatskoj su ranije formirane organizacije takođe nastavile s radom, i njihov fokus delovanja jeste zaštita žena žrtava nasilja u porodici, a formiraju se i nove organizacije (Kajevska 2017, 28). I ove grupe učestvuju na višestranačkim izborima u Hrvatskoj aprila/maja 1990, ali se njihov izborni program fokusirao na nasilje nad ženama, pri čemu se nije pridavala značajna pažnja pitanjima nacionalizma, međuetničkih tenzija i sl. (Kajevska 2017, 29). Po izbijanju rata u Hrvatskoj, jedna grupa organizacija ostaje verna feminističkom načinu delovanja i ostaje čvrsto na antinacionalnom i mirovnom putu. Kod druge grupe dolazi do određenog oblika kooptacije od strane režima, i nastaje podela u pokretu na feminističke i tzv. patriotske ženske organizacije (v. Kajevska 2017). Organizacije i pojedinke koje su ustrajale na principima ženske solidarnosti nailazile su na brojne probleme i opstrukcije od strane režima, ali i patriotskih ženskih organizacija, a neke istaknute feministkinje su usled pretnji i pritisaka napustile zemlju (Stojsavljevic 1995, 37). Naime, nakon skandaloznog članka u uticajnom nedeljniku *Globus*, koji potpisuje „istraživački tim“, hrvatske feministkinje Rada Iveković, Vesna Kesić, Slavenska Drakulić, Jelena Lovrić i Dubravka Ugrešić nazvane su „hrvatskim feministkinjama koje siluju Hrvatsku“ (Lukić 2016, 242). Feminizam je na taj način proglašen izdajom vlastite nacije, u metaforičnom smislu izjednačen sa neprijateljskom vojskom, dok su feministkinje etiketirane da nisu „prave žene“ (Lukić 2016, 243).

Kada je reč o Bosni i Hercegovini, postojao je širi mirovni pokret u koji su se ljudi uključivali spontano i kojem su pristupale i brojne žene. Takođe, i u BiH, kao i u drugim republikama, zabeleženo je delovanje pokreta majki koje su se borile protiv rata, ali je uskoro, takođe, došlo do njihove kooptacije od strane etničkih struktura (Liht & Drakulić 1997, 13). Ovu manipulaciju olakšala je i činjenica da su majke insistirale na tome da njihovo delovanje nije političko, iako je u suštini bilo. Kako obrazlaže Korać, ovi pokreti predstavljaju

otklon od nacionalistički nametnutih rodni uloga, po kojima su žene primarno i prevashodno majke, koje rađaju sinove i rado ih šalju u vojsku (Korac 1998, 30, 31). Međutim, s obzirom na to da je pokret insistirao na apolitičnosti, nedostajala mu je jasna politička artikulacija i izgrađena strategija delovanja (Korac 1998, 30). Za razliku od drugih pokreta majki (na primer, u Argentini i Čileu), gde su se kroz uporna okupljanja na trgovima postavljala pitanja nosiocima režima o sudbini „nestalih“ (*Gde su naša deca?*), što je oduzelo poslednje tragove legitimiteta autoritarnom režimu (Krause 2004, 367), u Jugoslaviji su se upravo slike majki koristile u izrazito reakcionarne i konzervativne svrhe i, posebno, za proizvodnju etničkih tenzija. Kroz medijske prikaze „njihovih“ majki kao izmanipulisanih i zloupotrebljenih, i „naših“ majki, koje simbolišu nacionalnu čast i ponos, ujedno se proizvodila i podela u pokretu (Žarkov 2007, 30, 31). Pored medijske proizvodnje i predstavljačkih strategija usmerenih ka proizvodnji raskola među majkama, etničke vođe koristile su i specifične strategije radi direktne manipulacije. Tako su se podržavali zahtevi majki kada su se odnosili na izbavljenje sinova iz JNA, da bi se sa uspostavljanjem vlastitih vojski njihov glas i vapaj ka mirnom rešenju sukoba prigušivao (Liht & Drakulić 1997, 16). Majke koje su se suprotstavljale bilo kakvoj mobilizaciji optuživane su za izdaju i uništavanje vlastitog naroda, i na taj način dodatno učutkivane (Stojsavljević 1995, 38). Režim u Beogradu je ovu kooptaciju izvršio tako što je parole majki koje su protestovale protiv slanja svojih sinova u rat u Sloveniji⁷ preokrenuo za podršku daljoj militarizaciji i tzv. konačnom obračunu na onim delovima teritorije u kojima je živeo značajan broj srpskog stanovništva (Liht & Drakulić

7 Jedna od parola majki iz Srbije bila je da „naši sinovi nisu ‚glineni golubovi‘“. Naime, po navodima iz štampe i iz vojnih izvora, vojnici JNA nisu smeli da koriste oružje u Sloveniji, te se JNA iz Slovenije, iz desetodnevnog rata, vratila poražena i osramočena. Režim u Beogradu je, s ciljem pravdanja poraza i mobilizacije stanovništva za nastavak rata na teritoriji Hrvatske i BiH, ukazivao na to da je situacija u Sloveniji bila „čista“ jer se radilo o izrazito etnički homogenoj republici.

1997, 17). U Hrvatskoj je formirana organizacija „Bedem ljubavi“, koja je uglavnom okupljala majke, i aktivnosti koje su one organizovale uključivale su i putovanja u evropske zemlje, što je pozdravljao i predsednik Hrvatske Franjo Tuđman (Duhaček 2018, 134). Njihova okupljanja su, generalno, u hrvatskim medijima prikazivana kroz primarno nacionalna sočiva, dok su u srpskim medijima, kao što je, na primer, *Politika*, hrvatske i muslimanske majke prikazivane kao nemoćne, zbunjene i iskorištene za delovanje protiv JNA (Žarkov 2007, 60). Sa izbijanjem rata, slike „njihovih“ majki polako nestaju u medijima, dok su majke iz vlastite grupe prikazivane kako ispraćaju svoje sinove u vojsku, sa suzama, ali i ponosom. Na taj način slala se poruka o važnosti žrtvovanja za više ciljeve, zloupotrebom slika majki u svrhe dalje etničke mobilizacije (Milić 1993, 117).

I dok su neke žene, pored majčinskih uloga, otišle i na tržište koje je trebalo da sruši jugoslovensko radničko samoupravljanje, uskoro je rat, kao i u drugim savremenim oružanim sukobima, „došao“ do njih (Aganović & Delić 2014, 179). U modernim ratovima, linija između fronta i pozadine se gubi te ljudi manje „odlaze u rat“, razara se civilnost i multikulturalnost čitavog društva i najveće žrtve podnosi upravo civilno stanovništvo (Kaldor 2012, 9, 11). I rat na prostoru bivše Jugoslavije je sa zahuktavanjem sve više poprimao lica izbeglih majki sa decom i silovanih žena (Kesić 2002, 312). Nestanak žena sa političke scene, o kojem je pisala Žarana Papić, „zato [je] ‚nadoknađen‘ ogromnim *prisustvom žena u pogubnim posledicama* državnih nacionalističkih politika“ (2012a, 184). Jer, „[š]to su u kulturi jače patrijarhalne snage, to su njihovi članovi ratoborniji“ (Liht & Drakulić 1997, 5), i postoji snažna veza između nacionalizma i patrijarhata. I jedan i drugi izgledaju „prirodno“ i podrazumevaju dominaciju, fiksnu hijerarhiju, superiornost, isključivost i isključenost, podele i izolaciju, učutkivanje Drugih, teritorijalizaciju, osvajanje tela i teritorija (Kesić 2001, 27). Objašnjavajući naciji ovu

„prirodnost“ i stravične posledice koje su usledile, u članku „Bivša ženskost i bivša muškost bivših građana bivše Jugoslavije“, Žarana Papić je navela:

„Svima nama su tela (i duše) iskasapljeni, i svi smo (znali mi to ili ne znali) izbeglice prisiljene da napustimo svoje domove – svoja unutrašnja bića, za koja smo naivno verovali da pripadaju samo nama. Nacija nam ih je oduzela. Zašto i gde? Ne zna se, kao što se ne može ni zamisliti budućnost, već samo trpeti sadašnjost, koja širi smrt i razaranja. Mnoge stvari, možda još gore, će se dogoditi, ali tolerancija, sporazumevanje, građanski red stvari – i mir – doći će tek na kraju, poslednji. Ako dođu.“ (Papić 2012a, 193)

Žene nisu „nestale“, ali su uglavnom svedene na dve uloge: žrtve rata, posebno seksualnog nasilja u ratu, ili humanitarke, koje „čiste nered koji su napravili nasilni i pohlepni muškarci“ (Helms 2013, 27). Međutim, ženske uloge i identiteti svakako su slojevitiji, što, naravno, ne implicira da žene nisu žrtve (Helms 2013, 27). Rat deluje različito na različite žene – kod nekih dolazi do učvršćivanja, odnosno razvoja feminističkog identiteta, dok druge prihvataju etnonacionalni identitet kao najvažnije identitarno određenje (Deiana 2018, 116). No, i ovi identiteti i uloge nisu uvek međusobno suprotstavljeni. Na primer, kada učestvuju u humanitarnim aktivnostima, mnoge mirovnjakinje se pitaju da li zapravo reprodukuju patrijarhalne modele i brigom za ugrožene (indirektno) pomažu i nacionalističkoj državi – ovo pitanje sebi su često postavljale „Žene u crnom“ tokom ratova devedesetih (Žene u crnom 1995, 157).

Takođe, i uloge muškaraca su varijabilne, a naučne analize pokazuju i određene arhetipove. Kada je reč o muškarcima ratnicima, oni su u medijima prikazivani na određene načine. Prvi je tip neustrašivog ratnika, nasuprot kojeg su muškarci koji zaziru od direktne borbe i koji se nazivaju „curice“, „mami dečaci“ i sl.; potom tip ratnika sa „junačkom krvlju“ i „devojačkom dušom“ – tzv. balkanski arhetip „junačke stid-

ljivosti“, snažno vezane za pretke i za zajednicu, bez ikakve strasti ili ljubavi prema ženama (Mostov 2000, 93); i tip dečaka koji ratuje, još „neokaljan seksualnim iskustvom“, i na čijem se nevinom licu ogleda tuga za otadžbinom (Mostov 2000, 94). Međutim, ova varijabilnost muških, ratničkih arhetipova ne utiče bitno na „sudbinu“ žena u ratu. Nevinom dečaku rat je pružio mogućnost za prvo seksualno iskustvo, a negativan uticaj rata na ljudski karakter sigurno utiče na to da se lako prekrše norme ponašanja i ophođenja prema ženama, koje karakterišu patrijarhalno društvo u tzv. mirnodopskom periodu.

Brutalna, patrijarhalna suština ratova devedesetih vidi se i u statističkim bilansima. Među izbeglim licima jugoslovenskih ratova bilo je 80% žena i dece (Stojsavljević 1995, 38), i žene su tokom ratnih godina trpele fizičko nasilje, masovno su silovane, i bile su žrtve trgovine ljudima (Čičkarić 2006, 227). Ratno nasilje svoju najveću brutalnost manifestovalo je upravo kroz „orodnjeno nasilje protiv civila“ (Krasniqi et al. 2017, 103). Silovanje i, posebno, sistemsko silovanje korišteno je kao strategija u ratnim dejstvima i predstavlja oblik komunikacije između muškaraca: muškarcima sa suprotne strane šalje se poruka da nisu u stanju da zaštite „svoje“ žene, dok se unutar grupe vojnika iz iste etničke grupe učvršćuje „bratska solidarnost“ (Cockburn 2004, 36). Takođe, sveopšta militarizacija u ratu dovodi do ogromnog porasta nasilja u porodici i, pored pesnica i drvenih palica, sada se i u kući koriste pištolji, puške i bombe (Cockburn 2004, 32), a zabeleženi su i slučajevi ubijanja žena od strane partnera na ulici bombama i granatama (Kesić 2001, 28).

S druge strane, najglasniji mirovni glasovi bili su ženski, te Liht i Drakulić (1997) navode da je devedesetih godina „ime za mirovnjaka bilo žena“. Mnoge žene istaknute u javnosti pokrenule su brojne mirovne inicijative i osnivanje organizacija za zaštitu ljudskih prava (Čičkarić 2006, 229). Pritom

treba imati u vidu da se ne radi o mirovnjaštvu po prirodi, i da postoje određeni strukturalni faktori koji definišu određene rodne uloge i pospešuju mirovni angažman žena (Spahić-Šiljak 2015, 347). Sintija Enlo objašnjava da, iako postoji značajan broj muškaraca koji se suprotstavljaju militarizaciji i mobilizaciji (kao što je bio slučaj tokom rata u Vijetnamu) i muškaraca koji se suprotstavljaju svim oružanim sukobima, rat u svojoj suštini ostaje maskulinizovan. Rat se gotovo uvek definiše kao dužnost, odbrana časti i oblik patriotizma, te se otpori muškaraca ratnim poduhvatima najčešće predstavljaju kao kukavičluk (Enloe 2014, 121). Veću usmerenost žena na mirovno delovanje Lepa Mladenović objašnjava i nekim strukturalnim faktorima: najpre, žene nisu bile izložene mobilizaciji, a muškarci koji ne učestvuju i ne žele da idu u rat izbegavaju da se na vidljiv način uključuju u mirovne aktivnosti da ne bi bili „uhvaćeni“ i poslani na front. Na koncu, činjenica da žene pretežno obavljaju nekonkurentne poslove u domaćinstvu, prožete brigom o drugim članovima porodice, usmerava ih u većoj meri ka mirovnim aktivnostima u odnosu na muškarce (Mladenović 2004, 43, 44). Takođe, zbog značajnog broja „mešovitih“ (međuetničkih) brakova u Jugoslaviji, žene, primarno usmerene ka očuvanju porodice, postaju svesnije razornog delovanja proizvedene etničke mržnje (Liht & Drakulić 1997, 10).

Rat se svom silinom obrušio na Bosnu i Hercegovinu, kao izrazito multikulturalno, multikonfesionalno i multietničko društvo, poznato kao „Jugoslavija u malom“, koje je upravo zbog tih ključnih karakteristika trebalo prisvojiti, osvojiti ili razoriti (Popov-Momčinović 2013, 102). Jugoslovenstvo je rasturano kao ideja, uzroci njegove istorijske artikulacije su brisani, krivo tumačeni, njegovi koreni nasilno trgani, posebno uz pomoć revizionističkih tumačenja koja bujaju u tom periodu i stavljaju se u službu etnonacionalizma (Kesić 2001, 29). Međutim, tu nije reč samo o ratu između ideja: da bi se revizionistički idejni projekti ostvarili, potreban je i „rad“

na terenu, među živim ljudima i tekovinama koje su stvorile ljudske ruke na jugoslovenskom prostoru. U te svrhe korištene su strategije opšte destrukcije, proterivanja i masakriranja civilnog stanovništva, i seksualno nasilje nad ženama, ali i muškarcima (Žarkov & Drezgić 2019, 139). U tom smislu, bh. aktivistkinja iz mlađe generacije i danas navodi:

*Jasno je da je patrijarhat svrha samom sebi i njegova potreba za vladavinom je svrha samom sebi, jer da nije tako, ovakvo jedno stravično razaranje se ne bi desilo... a muškarci koji su preživjeli ratna silovanja bili bi nekako zbrinuti.*⁸

Vesna Kesić uviđa da se ratovi devedesetih svuda u svetu nazivaju „prljavim ratovima“ (termin koji vodi poreklo iz Latinske Amerike), a takvim se smatraju i jugoslovenski ratovi. U njima se koristi „kultura terora“ protiv civilnog stanovništva od strane države, i posebno militarnih i paramilitarnih formacija i grupa (Kesić 2001, 25, 26). Rat u Bosni i Hercegovini obeležen je strašnim zločinima protiv čovečnosti i masovnim kršenjem ljudskih prava, i kuće i domovi su se našli na prvim linijama borbi (Aganović & Delić 2015, 177). Pored fizičkog nasilja, ključnu ulogu imalo je i simboličko nasilje: bilo je potrebo nasilno izbrisati sve tragove zajedničkog života i multietničnosti (Žarkov & Drezgić 2019, 139), da bi se istorija multikulturalnosti i heterogenosti pretvorila u „istoriju etničke mržnje“ (Žarkov 2007, 6). U te svrhe posebno je korištena taktika rušenja verskih objekata kao simbola onih drugih. Najveću cenu ratnih razaranja platile su upravo žene. Jedna pionirka pokreta navodi:

Jer sve što se moglo dogoditi ženama, ženama Bosne i Hercegovine, u ratu se dogodilo. I masovna silovanja i progoni i ubistva, i gubitak posla i isključenje iz političkog

⁸ Stoga ne čudi, navodi Dubravka Žarkov, da su „muškarci – žrtve rodno zasnovanog nasilja u oružanim sukobima i ratu tek nedavno privukli pozornost, i to isključivo feministkinja“ (Žarkov 2006, 222).

života, gubljenje prostora, dakle, sve što se moglo desiti, zaista se nama i dogodilo...

Malo žena učestvovalo je u politici tokom ovog perioda, a najpoznatiji primer je Biljana Plavšić. Ona je retka žena koja je obavljala visoku funkciju u tadašnjem političkom rukovodstvu Srba iz Bosne i Hercegovine, i bila je poznata po izrazito tvrdim, nacionalističkim stavovima (Subotić 2012, 40). Njen primer privlačio je veliku pažnju jer je drastično narušavao percepcije „normalne ženstvenosti“ i pasivne ženske uloge (McLeod 2019, 671). Da je prisutan određeni kontinuitet između današnjice i ratnog perioda i tadašnje retorike, potvrđuje činjenica da neke od političarki na ključnim pozicijama i dan-danas izazivaju ovakve reakcije, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u regionu (Popov-Momčinović & Ždralović 2023, 111). Trenutak diskontinuiteta u slučaju Plavšić dogodio se jer je među visokopozicioniranim zvaničnicima bila jedina koja je izrazila žaljenje zbog počinjenih zločina na Haškom tribunalu (Subotić 2012, 40). Međutim, nakon odsluženja zatvorske kazne u trajanju od 11 godina, „pokajala se što se pokajala“, i vlasti Republike Srpske priredile su joj svečani doček (Subotić 2012, 39).

Za vreme rata, u kontekstu ogromnih stradanja i razaranja, žene preuzimaju i druge aktivne uloge, ponajpre usmerene na pružanje humanitarne pomoći drugima, i dolazi do formiranja prvih ženskih grupa i organizacija i u BiH. Po rečima pionirke ženskog pokreta:

(...) '93 u ratu je iz potrebe nastalo dosta ženskih humanitarnih organizacija, koje su pokrenule brigu, pomoć, raspodelu humanitarne pomoći i svega ostalog.

Aktivistkinje ističu da žene nisu učestvovala u planiranju rata i u uzurpaciji moći, a pionirke pokreta često navode osećaj šoka i neverice da je ratno nasilje uopšte moguće:

Kada je izbio rat, našla sam se u totalnom šoku od onog

Što se oko mene dešava, jer sam vjerovala u to bratstvo i jedinstvo...

Rat je jedino iskustvo koje mi se činilo nedostižnim, da nikad neću doći u situaciju da iskusim, da pripada filmovima, literaturi i iskustvu starijih osoba...⁹

Strah, šok, neverica, kako navodi jedna pionirka, nestali su drugog dana rata, i žene se na različite načine angažuju u svakodnevnoj borbi za preživljavanje, ali i pomoći drugima. Iako su mnoge aktivnosti, uključujući i one humanitarne, često gledane u skladu sa patrijarhalnim rodnim ulogama, usred ratnih nedaća dolazi i do prevazilaženja tradicionalnih podela na muške i ženske poslove (Aganović & Delić 2015, 180). Aktivistkinja koja je bila dete tokom rata i sve vreme provela u opkoljenom Sarajevu, upravo ističe kako se seća svoje majke koja je obavljala faktički sve poslove, i kako tada nije bilo podele na muške i ženske uloge (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 35). Žene takođe uspevaju da održe kakve-takve prostore solidarnosti i empatije, i da se bore za prepoznavanje/očuvanje ljudskosti u onom drugom, nasuprot politikama isključivosti, demonizacije i dehumanizacije. To ilustruju sećanja jedne aktivistkinje koja upravo na taj način tumači značaj svog i angažmana drugih žena u ratnom periodu:

Rat čini jednu užasnu stvar ljudima, a to je da definiše ljude sa druge strane kao najgore moguće, najgora moguća bića, koja nemaju ljudsko obličje. To moram da kažem zato što u teškim ratnim okolnostima u pojedinom periodu u mom rodnom gradu, ja sam zaista mislila da preko granice žive samo vanzemaljci, a ne i ljudi, jer mi nije bilo jasno kako neko može da dopusti da se dešava ono što se dešavalo... Naš otpor i naša želja da živimo normalno i u ratnim uvjetima predstavlja našu perspektivu i naš način

9 Deo iz intervjuja koji sam obavila u sklopu istraživačkog projekta Fondacije Jelene Šantić (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 48).

*preživljavanja. I treba govoriti koliko smo bile hrabre pružiti ruku i vjerovati da na drugoj strani žive ljudi.*¹⁰

Životne priče mirotvorki iz tog perioda koje su izlagale svoje živote opasnosti da bi spasile svoje komšije predstavljaju sigurno najsvetlije tačke ovog strašnog perioda i zabeležene su u feminističkoj literaturi (npr. Hunt 2004, Spahić-Šiljak 2013b, Jusić 2020). U isto vreme dolazi i do artikulacije značaja feminizma i feminističke svesti, i do transformacije tzv. etike brige u proaktivni feminizam, do razvoja svesti i aktivističkog delovanja (Andrić-Ružićić 1997, 25). Aktivistkinje objašnjavaju kako je došlo do ove lične transformacije, koja ih je podstakla na dalje delovanje:

I tada je [moj feministički identitet] jači i postaje primarna prizma kroz koju posmatram mnoge stvari, od rata, otpora, svega.

Za mene je izbijanje rata bilo, nisam to vidjela samo kao tragediju, to je tragedija, već sam to vidjela i kao priliku da uradim nešto u životu, jer sam prvi put srela feministkinje, prvi put sam vidjela da postoji druga vrsta tumačenja, da postoji cio svijet koji ranije nisam poznavala.

Posebno se invocira važnost ženskog mirovnog aktivizma i nesebična pomoć koju su feministkinje sa prostora bivše Jugoslavije pružale jedna drugoj tokom ratnih dešavanja, a što je omogućilo da se sačuvaju rudimenti humanosti i solidarnosti usred sveopšte destrukcije:

Ovaj prostor naš je zadržao ljudskost zahvaljujući feministkinjama, jer svi su se drugi svrstavali nacionalno, a one su krenule '91. To možda ne izgleda veliko, ali kad si rasturen, kad se tražiš, kad znaš da neko misli na tebe i da bježe tvoje bitke, to ti daje osobnu i grupnu sigurnost...

Jedna od taktika rata bilo je etničko čišćenje, koje je naj-

¹⁰ Deo iz intervjua koji sam obavila u sklopu istraživačkog projekta Fondacije Jelene Šantić (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 77).

brutalnije forme dobilo u graničnim područjima, kao što je, na primer, istočna Bosna (Popov-Momčinović 2013, 114). Za razliku od konvencionalnog ratovanja, koje je usmereno na vojnu pobjedu, ovde se koristi teror nad civilnim stanovništvom, i potiskivanje i eliminacija „neprijateljske grupe“ iz područja koja se žele osvojiti (Mertus 2000, 25). Strategije etničkog čišćenja u istočnoj Bosni obuhvatale su ubijanje lokalnih muških lidera i muškaraca uopšte jer je reč o patrijarhalnim zajednicama u kojima su muškarci imali viši nivo obrazovanja i obezbeđivali materijalnu podršku porodici (Helms 2013, 71). Na taj način dolazi do trganja čitavih porodica iz korena, kao i socijalnih veza i načina života žena, koji su u ovim zajednicama uvek bili izrazito organski povezani sa lokalnim kontekstom. Žene ih obnavljaju u izbegličkim kampovima ili lokalnim zajednicama u koje su izbegle, pri čemu stvaraju i nove veze, i prepoznaju da dele gotovo identične probleme i borbe sa drugim ženama (Berry 2018, 138). Upravo će to potaknuti neke od izbeglih žena da pokrenu prve zajedničke aktivnosti. Prvi oblici ovakvog organizovanja i povezivanja motivisani su upravo činjenicom da su ljudi istrgnuti iz korena i da su čitave porodice (gotovo) uništene. Tako je nastala jedna od prvih ženskih organizacija BOSFAM, koja i simboliše veliku porodicu, i koja je potom prerasla u desetak centara gde su žene proizvodile ručno rađenu odeću i rukotvorine (Berry 2018, 159). Kako se navodi na veb-stranici ove organizacije, koja i danas deluje, naziv „BOSanska FAMilija“ odabran je u vremenu kada su porodice potrgane, pa ih je bilo važno i simbolički obnoviti kao „znak pripadanja, sigurnosti, odanosti, povjerenja i ponosa unutar jedinstvene i šarenolike kulture“.

Uprkos obimnom radu na terenu i ogromnim žrtvama koje su podnele, pritom nesebično pomažući drugima, žene bivaju skrajnute iz mirovnog procesa i zvaničnih pregovora. To je u velikoj meri odredilo dalje pravce aktivističkog delovanja po završetku rata. I dok su i u *soft* jugoslovenskom socijaliz-

mu žene postale svesne da im je potreban autonomni pokret (Ler-Sofronić 2011, 93), ova potreba za vlastitim autonomnim prostorom i pokretom postaje očigledna, jer ju je brutalnost i ogoljenost ratnog nasilja i nasilja nad ženama u potpunosti razotkrila.

4. Dejton, „dejtonija“ i feministički glasovi na poluperiferiji

Rat u Bosni i Hercegovini završen je u Dejtonu, na pregovorima u kojima su učestvovali samo muškarci. Dejtonski sporazum nije zadovoljio nijednu stranu u sukobu, ostavivši u isto vreme dovoljno prostora da ga svaka od njih koristi za svoje političke ciljeve tokom njegovog provođenja (Björkdahl 2012, 295). Sporazum se u svojoj suštini fokusirao na usko shvaćena bezbednosna pitanja, bez uključivanja proaktivnih mera za rešavanje rodne dimenzije ratnog nasleđa¹¹ (O'Reilly 2018, 40), i ovo „vidljivo odsustvo“ žena i rodne dimenzije imalo je ogroman uticaj na tok i posledice mirovnog procesa (McLeod 2019, 668).

Upozorenja aktivistkinja iz Ženske međunarodne lige za mir i slobodu, koja je delovala u periodu Prvog svetskog rata, da dugotrajan mir pretpostavlja socijalnu pravdu, i da se ne može graditi isključivanjem žena i pacifističkih grupa iz pregovora, i ovde dobijaju na relevantnosti (Kuhlman 2013, 235). Neposredno pre Dejtona, BiH je poslala malu delegaciju žena u Peking da prisustvuje konferenciji koja će dovesti do formulisanja Pekinške deklaracije i platforme za akciju, na koju se i sama obavezala. Dejtonski mirovni sporazum predstavlja i prvo kršenje ove deklaracije (Veličković 2015, 28). Naime,

11 Kao i u drugim postkonfliktnim područjima, pitanja koja se tiču ženskih ljudskih prava i promene rodnih odnosa su više nego retko sastavni deo pregovora, i često se percipiraju kao moguće ugrožavanje celog mirovnog procesa (Björkdahl & Mannegren Selimovic 2016, 188). I nakon 2000. godine, kada je usvojena rezolucija UN – *Žene, mir i sigurnost*, i dalje dolazi do ignorisanja rodne dimenzije tokom mirovnih pregovora (Björkdahl & Mannegren Selimovic 2016, 188).

ona pretpostavlja ravnopravno učešće žena u svim procesima donošenja odluka koje moraju da imaju rodnu perspektivu (uvodeći ideju koju danas poznajemo kao *gender mainstreaming*). Isključenost iz pregovora u Dejtonu imaće katastrofalne posledice na položaj žena u društvu, i na njihovu dalju marginalizaciju u postratnom periodu (Björkdahl 2012, 298), a brojni problemi bosanskohercegovačkog društva u ovom periodu su se „još bolnije lomili preko leđa žena, kao najranjivijeg socijalnog sloja“ (Ler-Sofronić 2011, 86).

Kada je reč o ekonomiji kao bazi društva, prelazak na kapitalistički način proizvodnje pretpostavlja najpre prvobitnu akumulaciju kapitala, koja se u BiH odigrala pomoću pljačke i plenidbe za vreme rata (Savić Bojanić & Repovac Nikšić 2019, 292). Takođe, embargo međunarodne zajednice pospešio je cvetanje ilegalnog protoka roba i usluga, što je dodatno kriminalizovalo ovu akumulaciju. Kontrolom određenih teritorija, nacionalističkim vođama je omogućena i kontrola nad trgovinom i razmenom, i tri vodeće nacionalističke stranke su učestvovala u ilegalnim finansijskim transakcijama za vreme rata (Ramet & Wagner 2010, 20). U tim okolnostima desila se društveno-ekonomska transformacija, koja je pružila osnovu za nastanak etnokapitalizma, koji je uspostavljen uz pomoć apsolutne političke i oružane kontrole nad delovima podeljenih teritorija. S ciljem kolikog-tolikog prikrivanja ovih procesa, još tokom ratnog perioda dolazi do „legalizacije“ ovog kapitala, paralelno sa pretvaranjem nekadašnje društvene imovine u državnu (True et al. 2017, 10). Zakoni o privatizaciji doneti su još 1993. u Republici Srpskoj i 1994. u Federaciji Bosne i Hercegovine, čime je etnonacionalistima i gospodarima rata omogućena kontrola nad nekadašnjom društvenom imovinom, što je dodatno podstaklo korupciju u talasu privatizacije u postratnom periodu (True et al. 2017, 11). Kako državnu imovinu i institucije osvajaju i prisvajaju političke elite, neformalne i lične veze su ključne za većinu stanovništva za pristup informacijama, resursima

i mogućnostima (Bojčić-Dželilović 2009, 220). Ratna polna ekonomija i seksualno ratno nasilje nad ženama tako se prelilo i u postratnu polnu ekonomiju, što čini osnovu za dalju diskriminaciju žena u različitim sferama i dalje učvršćivanje patrijarhalnih vrednosti (Kostovićova, Bojčić-Dželilović & Henry 2020, 255). Kako navode aktivistkinje:

Čitavo naše društvo i država je tako koncipirano da podržava stereotipe i da hrani onaj patrijarhalni sistem.

Sve što žene ulože u sebe, obitelj i društvo, to se sve izgubi...

Ove etnonacionalističke stranačke vođe, oni snažno ženu vide kao protivnika umjesto da je vide kao resurs koji je potreban ovoj državi. I oni su glupi i kratkovidni, jer pola stanovništva ne koristiš, njihovo znanje, resurse, tako da je to stvarno nepraktično. I zločesto!

O bh. etnopolitici dosta se pisalo iz pera domaćih i stranih autora, većinom muškaraca. Verovatno najpoznatiju i najdublju analizu dao je Asim Mujkić u knjizi *Mi, građani etnopolisa*. Knjiga je strukturirana kroz anekse (aluzija na anekse Dejtonskog sporazuma) i glavna teza je da je građanin u BiH neslobodan, „etnički zlostavljan“ i kroz princip „vlastitog etničkog ‘srodničkog’ pripadanja određenoj etničkoj grupi ‘po-narođen’ i u konačnici *depolitiziran*“ (Mujkić 2007, 31). Nemogućnost političke participacije mimo etničkih identiteta obesmišljava i samu demokratiju, što apsolutizovani kolektiv vodi ravno u političko samoubistvo (Mujkić 2007, 68), koje se, izgleda, još nije desilo. Mujkić posebno kritikuje ovdašnje politike (pseudo)multikulturalizma, u kojima se identiteti teže prikazati kao izdvojene celine, navodno samodovoljne i odvojene jedne od drugih. Nerzuk Ćurak, s druge strane, iz perspektive mirovnih studija posebno dekonstruiše navodnu izgradnju mira kroz, kako navodi, stvarnu razgradnju države,

koju stoga treba „vratiti u sporazum“. Svoju knjigu *Rasprava o miru i nasilju* započinje rečenicom „U ubogom haustoru grada pod opsadom čekaš vatru, Dječace!“ (Ćurak 2016, 7). Pored je fotografija dečaka iz opkoljenog Sarajeva svetski poznatog i nagrađivanog fotografa Milomira Kovačevića Strašnog. Međutim, M(m)ladići koji su prizivali rat, činili stravične zločine, provodili nasilje i nastavljaju da ga proizvode u navodno mirnodopskom periodu, nisu sami (Ćurak 2016, 143). Isključivanje žena i njihova nevidljivost iz ovakvog jednog slikovitog i poetičnog prikazivanja stanja se ne problematizuje. Žene, devojke i devojčice ostaju same, te je upravo i glavni zadatak pokreta njihovo udruživanje i povezivanje.

Dalje, stanje mira, uspostavljeno nakon Dejtona, najčešće se opisuje kao stanje mirovanja i proizvodnje kolotečine, koja se samo povremeno prekida – na primer, za vreme predizbornih kampanja ili kada etnonacionalističke vođe to smatraju oportunističkim. I dok se javno teže predstaviti kao navodni zaštitnici vlastite grupe, etnonacionalističke vođe su najснаžniji zagovarači predatorskog kapitalizma (Savić Bojanić & Repovac Nikšić 2019, 297). Međunarodna zajednica, koja faktički operiše kao deo *status quo* u Bosni i Hercegovini, konstantno ukazuje na važnost kreiranja subjekta promene iznutra radi suprotstavljanja etnokratiji. No, kako navodi Ćurak, ova tvrdnja o neophodnosti nastanka subjekta promena iznutra sporna je s obzirom na to da je čitav sistem izgrađen na način da sprečava bilo kakvu kritičku i masovnu artikulaciju (Ćurak 2016, 65). Upravo pristup koji je koristila međunarodna zajednica u BiH, kao i u postkonfliktnim društvima drugde u svetu, bazira se na tzv. principima (neo) liberalne izgradnje mira – fokus je na državi, političkoj i ekonomskoj liberalizaciji, dok se zanemaruju lokalne kulturne specifičnosti i inicijative, što brzo dovodi do apatije u stanovništvu (Ramović 2016, 426, 427). Glavni akteri različitih procesa su muškarci, „etablirani stručnjaci za ovo ili ono, ili istovremeno i za ovo i za ono“ (Ler-Sofronić 2011, 88). Žene

ostaju drugost i simbolički „višak“ i u naučnim objašnjenjima, dok se u samoj proizvodnji, kao bazi društva, višak vrednosti koje one stvaraju i dalje nesmetano privrva i osvaja.

U kontekstu (ne)mogućnosti širih promena, jedna od pionirki pokreta navodi sledeće:

Vrlo je teško obzirom na naše iskustvo rata, sada vi kažete da mobilišite ljude da se, na primjer, i dese te neke velike promjene. I to je vrlo teško reći ako imate na umu oružani sukob i šta je zbog nemogućnosti političkog dogovora proizašlo. I onda, ako imate mir pod ovim uslovima sada, pokušavate da nađete neki drugi put. Vrlo je teško donijeti odluku da ovo brišemo. I onda prihvatite da djelujete u onom kontekstu i administrativno-političkom uređenju koje vam je dato, a ono nije dobro za masovan ženski pokret.

S onu stranu ustanovljenih podela naroda, koje političke elite uporno produbljuju, „obični“ ljudi često koriste termin *napaćen narod*, kao transetnički termin, a etnonacionalne elite, bez obzira na grupu koju navodno predstavljaju, percipiraju se kao identične (Hromadžić 2013, 268). Uprkos tome, veliki broj ljudi i dalje uporno glasa za „svoje“ etnonacionaliste, uglavnom usled stalne proizvodnje straha i radi uspostavljanja navodne ravnoteže između suprotstavljenih etnonacionalnih politika (Helms 2013, 121).¹² Moć etnokratskih elita ostaje govoto netaknuta, usmerena ka daljoj akumulaciji političke i druge moći. Mogućnosti za kontradelovanje sužene su, s obzirom na to da ogroman jaz između vladajućih elita i tzv. običnih ljudi zapravo vodi u apatiju i nezainteresovanost za društveni i politički angažman (Bojicic-Dzelilovic 2009, 212). Kao što je primetio Dejvid Čendler [David

12 Iako je nakon izbora 2022. bar jedna od etnonacionalnih stranaka – SDA „izbačena“ sa gotovo svih nivoa vlasti, ona se uporno trudi, a delom i uspeva da nametne narativ legitimnog predstavljanja, s obzirom na to da je pojedinačno osvojila najveći broj glasova, i izdaje Bošnjaka, prodaje i predaje države od strane lidera stranaka koje čine tzv. „trojku“.

Chandler] u svojim politikološkim analizama odmah nakon rata, ljudi su relativno brzo počeli da prelaze entitetske granice, da kupuju, trguju, posećuju se, ali se od toga nije izrodila jasna politička artikulacija ili građanski pokret, usled straha od kontrareakcije vladajućih struktura, koje bi ljudima mogle ugroziti svakodnevni život i egzistenciju (Chandler 1998, 88). Najveći doprinos uspostavljanju takvih odnosa i obnovi pokidanih veza dale su upravo žene, aktivistkinje i mirovnjakinje, vođene principom koji je svojevremeno formulisala Žarana Papić – *princip je da se stalno prekoračuju granice* (Papić 2012b, 27). Iz tih razloga, iako se etnonacionalističke elite u BiH trude da stvore utisak da su nezainteresovane za feministička pitanja, svesne su antinacionalističkog potencijala ženskog pokreta i feminizma (Mlinarević & Kosović 2011, 129).

Sistem etničkih podela, koji je petrifikovan u Dejtonu, ima čvrsto uporište u društvu usled teritorijalne podele, koja je dovela do etničke homogenizacije stanovništva na određenim područjima (Hromadžić 2013, 263). Pre rata, 2/3 lokalnih zajednica nije imalo etničku većinu, a rezultati popisa iz 2013. pokazuju da od „leopardove kože“ nije ostalo gotovo ništa (Cvitković 2017, 8). Etnička homogenizacija na terenu dodatno je osnažila patrijarhalne vrednosti u populaciji (Kadribašić et al. 2020, 41), posebno u izrazito ratom razorenim lokalnim zajednicama u kojima se desilo etničko čišćenje. Ujedno se dešavalo i „kulturalno čišćenje“, putem kojeg su se segmenti prošlosti pre uspostavljanja zajedničke jugoslovenske države prenaglašavali, dok su se pozitivna i, uopšte, iskustva iz perioda zajedničkog življenja potiskivala (Bakić-Haiden 1995, 925). Cilj ove strategije jeste racionalizacija nepravde i dalje jačanje i proizvodnja etničkih podela, kao nečeg večnog i zadanog (Cockburn 2007, 88). Obrasci tumačenja pretočeni su u službeni narativ etnonacionalizama, koji žene prikazuju isključivo kao žrtve druge etničke grupe (Deiana 2018, 115), ali ne i patrijarhalnih struktura u okviru vlastite etničke grupe.

Na taj način aktivira se shema prijatelj-neprijatelj, a ono što je zajedničko svim ženama teži se izbrisati iz svesti (Popov-Momčinović 2023a, 34).

Gde su, zapravo, žene? Po Sintiji Enlo, postavljanje ovog pitanja motivisano je odlučnošću da se otkrije kako svet, a u ovom slučaju bh. društvo, funkcioniše (Enloe 2020, 27). Da bi se na njega odgovorilo, važna je dekonstrukcija onih mesta koja se smatraju isključivo privatnim, lokalnim, trivijalnim i navažnim (Enloe 2014, 3, 124). Kao što je već (delom) ukazano, ovo pitanje faktički ne postoji kod muških autora, bilo da su kritičari dejtonskog etnonacionalizma u ime ljudskih prava (pri čemu su ženska ljudska prava eventualno samo jedan dodatak ili „privezak“ korpusu ljudskih prava); zagovarači obnove državnosti koja bi ta prava garantovala; ili, na koncu, etnointelektualci koji, u sprezi sa vladajućim strukturalima, pružaju kvaziintelektualni legitimitet postojećem stanju u društvu. Međutim, kao što primećuje Jasmina Husanović, u centru proizvodnje znanja treba da bude telo, odnosno lice u materijalnom i simboličkom smislu, koje je nasilno izbrisano i kroz operative biopolitičke režime – kolonijalne, patrijarhalne, neoliberalne, kapitalističke, etnonacionalističke, heteronormativne itd., učinjeno nevažnim (Husanović 2009, 102, 103). Kroz pukotine i gubitke koje stvaraju dinamike ovih režima moći, operira goli život, koji nema nikakvu političku relevantnost, ali nam je blizak kroz iskustva rata i poraća, kako u porodici tako i u društvenoj zajednici (Husanović 2009, 103). Njegova snaga leži u nemogućnosti redukovanja na postojeće identitarne matrice, te je važno govoriti i svedočiti o ovom nepripadanju (Husanović 2009, 103). Ovo nepripadanje inicira odupiranje proizvodnji pola i pasivnosti kao sudbine, kako u vremenskom (nekad i sad) tako i u prostornom smislu („Balkan“, „Bosna“, „Zapad“) (Majstorović 2011, 281). Proizvodnji pasivnosti često doprinose same žene, pritisnute tegom nužnosti u borbi za preživljavanje vlastite porodice, odnosno domaćinstva, u okviru požrtvovanog mikromatrijar-

hata (Majstorović 2011, 288). Nalik na okolnosti koje nastaju usled prirodnih katastrofa i nedaća, koriste se mehanizmi snalaženja i oslanjanja na predmoderne, prevashodno porodične i srodničke veze (Blagojević 2009, 103, 104). Okrenutost ka preživljavanju, uz stalno prisutan diskurs o neophodnosti žrtvovanja za više, nacionalne ciljeve, daje „poseban ukus“ patrijarhatu na Balkanu (Blagojević 2009, 105). Stalna borba za puko preživljavanje jedva ostavlja prostor da žene nađu trenutak za sebe, i faktički ih demobilise za učešće u širim borbama. Kao što je ukazala intervjuisana aktivistkinja:

... i vi imate jednu ženu koja je preopterećena što kućnim, što poslovima pored ovog jednog, mora imati dodatni posao, i vi imate jednu preopterećenu, umornu ženu, koju vi treba da zainteresujete da shvati važnost ženskih prava. I onda je to meni, i stvarno pokušavam da razumijem žene u Bosni i Hercegovini, a pričam ne o tebi i meni, koje imamo tu privilegiju da se bavimo ovim, nego o većini žena među nama ovdje, koje mogu da shvatim zašto kažu „ajd pusti me toga, nemoj“, „ajmo pričati o nečem drugom“. Jer, jednostavno, preopterećena je, nezaštićena je, nema, ni od poslodavca ni od države, i sad treba da joj bude važno zašto je bitno orodnjavanje ustava, zašto je bitna promjena zakona, zašto ne treba da se usvoji ovaj nacrt zakona o kriminalizaciji i uvredi. Mislim, takve žene, njoj je u glavi kako da preživim, i gdje da nađem vremena da malo danem dušem. Tako da smo sad u nekom periodu kad će biti još teže da se uključe i promišljaju i razmišljaju i vide svoje potrebe u sklopu ženskih ljudskih prava. Jer je sad borba za preživljavanje.

Žene stoga ostaju „užlebljene“ u privatnost putem mehanizama upravljanja koje kontrolišu patrijarhalne strukture moći i, kako je jedna aktivistkinja opisala:

Sistem politički, kakav je uspostavljen, je muški, sa jasnim procedurama, jasnim metodologijama i za korupciju i za

zakone. Mi u ženskom pokretu moramo početi unutar sebe graditi sopstvene sisteme...

Izgradnja ovakvog jednog sistemskog otpora žena i ženskog pokreta suočava se sa brojnim preprekama, a etnonacionalne elite i dalje manipulišu stereotipnim rodnim ulogama da bi osigurale podršku svojim nacionalističkim agendama (Deiana 2016, 105). Prethodno pomenuta „pasivnost“ jeste rezultanta dugih procesa koji su više ili manje uspešno doveli do redukovanja ženske uloge na dve reproduktivne funkcije: biološku i kulturalnu. Prva je okrenuta ka obezbeđivanju biološkog opstanka, jer je polnost shvaćena kao sudbina, a nacionalna grupa kao proširena porodica, dok kroz kulturnu reprodukciju žene učestvuju u očuvanju zadatih tradicionalnih normi, ali i u proizvodnji (novih) nacionalnih mitova. Žene se na taj način proizvode i kao pseudoakterke određenih procesa koji, zapravo, negiraju njihovu autonomnost i angažman. Rečima jedne pionirke, dešava se sledeće:

...retradicionalizacija, repatrijarhalizacija, nove religijske interpretativne prakse koje se pojavljuju, tumačenja, naglašeni interes za identitarna pitanja, mitovi koji se grade, i aktivno žensko sudjelovanje u izgradnji mitova.¹³

Da bi se dekonstruisale nametnute rodne uloge u širem društveno-političkom kontekstu, feminističke autorke analiziraju položaj Bosne i Hercegovine i, uopšte, Balkana, u širem polju proizvodnje znanja, uključujući i rodno osvešteno. Ovo znanje tretira se kao „drugo“ i poluperiferno, i ne integriše se u glavne naučne tokove (Čičkarić 2018, 297), pri čemu dolazi do zapostavljanja lokalnog konteksta koji se, navodno, teži radikalno izmeniti (Spahić-Šiljak 2018, 366). Naučnice na poluperiferiji tako se suočavaju sa dvostrukom isključenošću, kako od lokalnih patrijarhalnih struktura, tako i od globalnih hijerarhija duž linije centar–(polu)periferija

13 Deo iz intervjua koji sam obavila u sklopu istraživačkog projekta Fondacije Jelene Šantić (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 61).

(Blagojević 2009, 228). Na taj način dolazi do isključivanja, nepriznavanja i suptilne marginalizacije čitave regije i u okviru šire feminističke proizvodnje znanja (Karapetrović 2014, 47), što je posebno izraženo u Bosni i Hercegovini zbog brutalnosti rata devedesetih, kao i značajnog prisustva islama (Helms 2013, 42). Majstorović ukazuje na konstituisanje nekoliko periferija unutar periferija koje su naseljene perifernim sopstvima – telima oštećenim različitim opresijama iz rata – ubijanjem, proterivanjem, silovanjem – i postratnog perioda, posebno divljom privatizacijom. Ona nemaju pristup pravdi i isključena su iz procesa donošenja odluka i cirkulacije znanja (Majstorović 2020, 3). I dok se kroz pero muških autora međunarodna zajednica kritikuje kroz tope i opšta mesta (poput „nedovoljna pomoć Bosni“, „licemerje Zapada“ i sl.), feminističke autorke dekonstruišu maskulini diskurs međunarodne zajednice koja proizvodi ovakvo jedno stalno sazivanje pomoći (Ler-Sofronić 2011, 91, 92). Međunarodna zajednica i Zapad u tom smislu nisu suprotnost, već naličje lokalnih patrijarhalnih struktura. I sekularni Zapad koristi tzv. orodnjene diskursne strategije, s ciljem pravdanja svoje nadmoći u odnosu na Balkan kao „orodnjenu“ drugost, često kroz proizvodnju slike „naših“ i „njihovih“ žena (Helms 2013, 26). Simplifikovana pojašnjenja o *onim ljudima* koji se vekovima sukobljavaju, uz nezaobilaznu demonizaciju Balkana¹⁴, sa njihovim ženama koje pasivno prihvataju svoju sudbinu (Hunt 2004, 15; Helms 2013, 37), nastavljaju se i u poraću.

Nasuprot tome, feminističke autorke i naučnice iz Bosne i Hercegovine lociraju značajne niše otpora žena, i ističu da je, pored prihvatanja pasivnosti i žrtvovanja kao sudbine, uvek bilo i diskursa otpora i emancipacije ženskih subjekata koji

14 S druge strane, neki autori i autorke težili su da ukažu kako je upravo na Balkanu bila prisutna viševekovna kohabitacija između različitih grupa, i da je upravo delovanje stranih sila i nekih zapadnih država, kao i emanacija ideje nacionalizma, koja je nastala upravo u Evropi, doprinela sukobima u XX veku (Ramović 2016, 425).

govore (Majstorović 2011, 278, 281; Husanović 2014, 117). Zilka Spahić-Šiljak prepoznaje ih u religiji, s obzirom na to da dihotomija sekularno – religijsko rezultuje u prikazivanju sekularnog prostora kao navodno slobodnog, iz čega proizlaze pojednostavljene tvrdnje da nije patrijarhalan (Spahić-Šiljak 2018, 368, 373). No, kako ova autorka podvlači, upravo su se na marginama življene religije dešavali prostori uzajamne pomoći, korištenja religijskih resursa za izlaženje iz traume (Spahić-Šiljak 2013b, 40, 41), i razvoja teorijskih alata za oslobađanje žena kroz razvoj lokalne feminističke teologije (Spahić-Šiljak 2013a, 184; Spahić-Šiljak 2018, 368). Međutim, ovi resursi nisu dovoljno prepoznati i uvaženi i vernice feministkinje izložene su trostrukoj marginalizaciji: od države, sekularnih feministkinja i od strane vlastitih crkava i verskih zajednica (Spahić-Šiljak 2018, 365). Takođe, vrlo mali broj međunarodnih organizacija koje deluju u BiH imao je u vidu ovaj specifični, lokalni kontekst, i prostori za međusobnu saradnju bili su više nego skromni, a što je dodatno ojačalo patrijarhalne strukture u ovdašnjim religijama (Anić & Šiljak 2020, 270). Da bi se prevazišao ovaj problem, pokrenute su važne inicijative. Inicijativa „Žene vjernice i građanke“ je jedinstveni program obuke koji je pokrenula TPO Fondacija iz Sarajeva (Spahić-Šiljak & Anić 2023, 542). Između 2008. i 2011. godine, uz podršku UNIFEM-a, ova fondacija je osmislila materijale za obuku zajedno sa pratećom publikacijom „I vjernice i građanke“ (Spahić-Šiljak & Anić 2023, 542), koja predstavlja „nagovještaj i simboliku pomirenja vjerničkog i građanskog angažmana“ žena (Spahić-Šiljak & Anić 2009, 1). Druga inicijativa je prva onlajn škola za feminizam i religiju (FER), pokrenuta 2021. godine radi prevazilaženja sekularno-religijske dihotomije u cilju razbijanja rodnih stereotipa (Spahić-Šiljak & Anić 2023, 542, 543).

Danijela Majstorović prepoznaje značaj delovanja širih pokreta za pravdu (kao što je „Pravda za Davida“), s obzirom na to da je važno povezati različita iskustva podređenosti i

prekarijata, uključujući i svoja vlastita, u kontekstu rada u patrijarhalnoj akademskoj zajednici (Majstorović 2020, 9, 10). Tu ubraja i otpore sumnjivoj privatizaciji, *grassroot* komeemoracije, kao što je Dan bijelih traka u Prijedoru, nasuprot onim zvaničnim, i migracije kao oblik pobune (Majstorović & Vučkovac 2022, 81). Jasmina Husanović (2009; 2014) locira prostore otpora u kulturnoj produkciji, na primer, u filmovima Jasmile Žbanić, kao i u poeziji i prozi ženskih bh. književnica. Kroz reči i stihove i filmsku produkciju dešavaju se intenzivni procesi govora i vizuelizacije ženskih subjekata koji pokušavaju da se izraze izvan granica koje im nameće sama struktura govora, bazirana na kulturi terora u sadašnjosti i amneziji i negiranju prošlosti (Husanović 2014, 118).¹⁵ U svojoj analizi filmova istaknute bh. rediteljke Jasmile Žbanić, Husanović nam pokazuje kako se u neizdrživom poratnom periodu, koji uporno proganjaju ratna zbivanja, odigrava i dekonstrukcija različitih slojeva ženskih identiteta. Glavni lik filma *Grbavica* je samohrana majka Esmā, koja živi u sarajevskom naselju Grbavica sa kćerkom Sarom, koja ne zna da je njeno rođenje rezultat silovanja koje je njena majka preživela u ratu. Glavni ženski lik i drugi ženski likovi u filmu višeslojni su i ukazuju na različite oblike patrijarhalne opresije u ratnom i postratnom periodu. Tu su žene žrtve ratnog silovanja, samohrane majke, fabričke radnice koje rade nekoliko poslova, seksualne radnice u noćnim klubovima, žene inostranog porekla i žrtve trgovine ljudima (Husanović 2009, 106). Ovi identiteti se ne sažimaju i ne zbrajaju mehanički, već se okupljaju kroz primere ženske solidarnosti (Husanović 2009, 106, 107), od kojih je, svakako, najemotivniji onaj na kraju filma, između majke i kćerke. Na taj način dolazi do stvaranja patrijarhalnih pukotina, a kroz slike političkih lidera, verskih vođa, ratnih zločinaca, tajkuna, vlasnika sumnjivo stečenog kapitala, koji se takođe pojavljuju u filmovima ove istaknute bh. rediteljke,

15 Kao što objašnjava Adriana Zaharijević, „mišljenje se uvek odigrava u jeziku“, te je važno saznati kako se kroz „zajednički jezik“, koji nosi taloge upotreba koje nisu naše, stvara bezlična istorija (Zaharijević 2020, 65).

dolazi i do dekonstrukcije maskuliniteta (Husanović 2009, 114).

I dok su se žene ubrzo nakon prvih posleratnih izbora mobilisale oko kampanje „Nas je više“, s ciljem da ukažu da su, iako čine više od polovine populacije, i dalje marginalizovane u procesima donošenja odluka, etnonacionalisti kroz identitarne politike vode stalno prebrojavanje, klasifikovanje, razlikovanje i sužavanje (Majstorović 2020, 14). Konstantna nacionalistička retorika etničkih partija dalje razara multietničnost i pluralnost bh. društva, a nacionalisti tumače i koriste pluralizam kao način eliminisanja različitosti, a ne njihove akomodacije (Richmond & Frank 2009, 27). Uz pomoć akumulisanog simboličkog kapitala, koji im izdašno pruža religijski nacionalizam (imajući u vidu da su glavne razlike između konstitutivnih naroda u BiH bazirane na religiji), vladaju i kroz administraciju traume, koju je Jasmina Husanović lucidno opisala kao „oživljavati mrtvo kljuse etnije“, koje je već integrisalo institucionalni zaborav, pri čemu raspodela plena još uvek nije gotova (Husanović 2012, 19). Iz tih razloga, aktivistkinje često naglašavaju da ne prihvataju nametnute kolektivne identitete. Kako navodi istaknuta pionirka bh. ženskog pokreta Jadranka Miličević: „Ja sam feministkinja, aktivistkinja, mirovnjakinja. Ta tri identiteta su mi najvažnija od decembra 1992. Uz to sam žena, majka, sestra, Sarajka...“ (Heinrich Böll Stiftung 2017).

Iz tih razloga, kao i novih kriza i tenzija koje se gotovo svakodnevno dešavaju – na primer, vređanje, pa čak i psovanje žrtava, održavanje komemoracija na neprimerenim mestima, stalno veličanje i glorifikovanje ratnih zločinaca, uz sve lošiju situaciju u društvu, aktivistkinje nekad smatraju da je politička situacija još gora nego što je bila. Sa protokom vremena, ovi negativni trendovi i problemi dalje se usložnjavanju nerešavanjem, te su prisutne i različite strepnje o njihovom učinku na ženski aktivizam:

Čini mi se da su veći procesi nacionalnog grupisanja nego što su bili '92. Aktivizam se umorio, predugo traje ova nerazjašnjavajuća situacija...

A žene su stvarno ubijene u mozak, iscrpljene, umorne i, vidim kod nas iz nevladinog sektora, sve smo umornije, a mlađih generacija nema baš. Vidjele su da je možda uzaludno ili da se lakše može doći do novca ako se ne sekiraš baš toliko.

Članica pokreta „Majke enklava Srebrenica i Žepa“ navodi problem stalnog zaoštavanja nacionalne retorike od strane političara iz Republike Srpske, negiranje sudskih presuda i minimalizovanje zločina, problematizujući i pasivnost predstavnika međunarodne zajednice u BiH:

Još kako koji im političar dolazi, sve gori i nakaradniji. A međunarodna zajednica to gleda i toleriše, ne koristi ta svoja prava, da kaže ne može to tako, dokle, niko ništa ne poduzima, nekakvom životu zajedničkom i nekakvom miru.

Biopolitički režimi uspostavljeni nakon Dejtona svesrdno teže da disciplinuju svaku potencijalnu neposlušnost unutar vlastite grupe (Majstorović & Vučkovac 2022, 84). Retorika o „otpadnicima“ u vlastitim redovima kontinuirano je prisutna i tu se svrstavaju liberalni intelektualni krugovi, slobodnomisleći novinari i novinarka, kritički nastrojeni akademski radnici i radnice, i uopšte svi koji se bore za standarde ljudskih prava. Iz tih razloga, često se bore za puko preživljavanje u javnom prostoru i neretko prihvataju da budu marginalizovani, kako bi uopšte mogli da deluju. To je, takođe, prisutno i kod ženskih organizacija.

Posebno je bila teška situacija u manjim i etnički homogenim zajednicama. Početke svog delovanja u maloj, izrazito homogenoj lokalnoj zajednici u istočnoj Bosni, u kojoj su se desili stravični ratni zločini (kao što je „živa lomača“ u

Višegradu), aktivistkinja opisuje na sledeći način:

Razgovarale smo sa ženama, pravile različite kurseve samo da privučemo žene jer su nam nakačili etiketu da smo protiv Republike Srpske, pa su pričali da smo sekta. Nismo govorile ni o feminizmu, i sad je to tabu tema i izjednačava se sa lezbijstvom. Da bismo pokazale da nismo izdajnice, pisale smo redovne izvještaje i slale opštini, pa smo organizovale humanitarnu pomoć i dijelile...

Ispovesti aktivistkinja i opisivanje njihovog delovanja u periodu neposredno nakon rata pokazuju kako uspostavljeni simbolički i politički poredak proizvodi biopolitičke lomove, sa kojima i protiv kojih se bore naša tela, i proizvode želju da se svedoči, govori i deluje (Husanović 2009, 103). Upravo su žene i ženske organizacije bile prve koje su prelazile granice i, kako se navodi, „mirile ljude na početku“ (Spahić-Šiljak 2013b, 12; Popov-Momčinović 2018, 49). S obzirom na to da nisu bile uključene u ratnu politiku, bile su i otvorenije za međuetničku saradnju (Helms 2013, 150). Politike pode-la, koje teže da kolonizuju ljudsku svakodnevicu, proizvode razočaranje, ali i motiv da se nastavi dalje, iako se jasan odgovor šta činiti i kako i kuda dalje usmeravati aktivnosti ne nazire uvek. Rasponi intervjuja urađenih u periodu od 2011. do 2023. pokazuju izrazitu sličnost u tumačenjima onoga što se desilo i što se još dešava. Ono ustanovljeno postaje i ostaje ustaljeno, i obratno, i sistem podela, proizvodnja strahova i mržnje utiče i obrušava se na ženski aktivizam. Administrativne i birokratske podele normalizuju ovakvo stanje, i negativno utiču na izrastanje ženskih organizacija u masovan i snažan pokret:

Po meni je ta politička klima velika prepreka, i zbog sredstava i manipulacije i zbog pritiska, i zato ja kažem, mi sad polako moramo nešto novo raditi ili mi svi da pređemo iz nevladinog u politiku, ne znam...

Političari su ovdje stvorili samo jedan identitet, a to je nacionalni, pa se u taj tor trpaju svi, a na kraju i ženske organizacije i pokret. Pa ni mi ne možemo uvijek mimo društva, pokušavale smo nešto u sklopu mirovnog aktivizma (...) Onda entitetske podjele, na primjer, moramo nešto uraditi na nivou Republike Srpske i na nivou Federacije odvojeno, pa da bismo mogle pokušati nešto promijeniti na nivou BiH, i to otežava djelovanje ženskog pokreta...

Administrativni problemi i, kako jedna aktivistkinja navodi, administrativna džungla predstavljaju izazov, ali takođe omogućavaju i da se negde pokrene neko pitanje i da se potencijalno usvoji i na nekom drugom nivou ili delu teritorije. Da je država centralizovana, neki pomaci se verovatno ne bi desili ni na jednom delu teritorije, ističe jedna intervjuisana. To pokazuje kako aktivistkinje na različite načine pokušavaju da ih zaobiđu ili pak iskoriste, da bi se ostvarile bar neke promene:

Moja poenta je da nije nužno loša ova rascjepkanost. Čak mislim da je u centralizovanijim državama, Srbija i Hrvatska, da je tu smanjen prostor za djelovanje. Jer, evo, na primjer, sasvim sam slučajno bila čula za primjer u Livnu od neke grupe žena tamo, rad nedjeljom je zabranjen prije 2–3 godine. To je velika borba, drugo sad što se to nije prelilo na ostatak Bosne i Hercegovine, možda još negdje, ali znam da u livanjskom tom kraju ne radi se, radnice ne rade nedjeljom, na primjer. Tako da, možda da je centralizovana priča, možda bi, ni tamo ne bi, eto, makar tamo žene ne rade nedjeljom, i bolje igdje nego nigdje...

Sjetite se kad je kanton prošle godine u ovo doba počeo davati porodiljama 1000 maraka. Kad su [ime-na aktivistkinja] krenule, „diskriminacija, zar nisu sve žene iste“, sjeti se da je bilo pljuvanja. Ja nisam javno,

ali tad sam bila rekla „molim te, zašto imaš potrebu tako“... „pa zašto u sarajevskom sve imamo, a zašto drugi“, al’ daj da krenemo pa da pokažemo model (...) kad mi žena iz Tuzle kaže, i mi od prvog imamo, mi potpisali, a ništa u medijima nije bilo, a onda je zvono bilo samo na Sarajevo...

Međutim, percepcije da ovolike administrativne podele imaju veoma negativan učinak na masovan i snažan ženski pokret dominiraju, i ogledaju se posebno u negativnim posledicama na rezultate nekih zajedničkih aktivnosti. Na primer, u okviru projekta „Mir sa ženskim licem“ i zagovaračke aktivnosti „100 žena – 100 ulica“, utvrđeno je da mehanizmi za iniciranje ovih promena veoma variraju od lokalne zajednice do lokalne zajednice, posebno kad je reč o tome ko može podneti inicijativu i po kakvoj proceduri (Čaušević, Gačanica & Ljukić 2022, 10).

Jedna intervjuisana smatra da je posledica ove rascepanosti usmeravanje aktivističkog rada i delovanja na niže nivoe vlasti („mahalu“), i slabo poznavanje ženskog aktivizma u drugim delovima zemlje:

I to je problem, što mi nemamo jedinstvenu državu, već smo mi podijeljeni na kantone, na entitete, pa svako u nekoj svojoj mahali nešto radi i on je sebi najbitniji, a to što drugi rade, to nam nije bitno.

S druge strane, neke aktivistkinje koje su istakle negativan uticaj podela na nivou države smatraju da je delovanje na lokalnu važno i da su se tu upravo i desile značajne promene. Jedna od pionirki pokreta navodi da „sada imamo mirne zajednice“, pri čemu posebno podvlači da je lokalna zajednica iz Republike Srpske u kojoj deluje njena organizacija nekada bila na tzv. crnoj listi međunarodne zajednice. Angažman žena na lokalnu doprineo je da se stanje otkoči, a što je imalo pozitivan učinak na svakodnevni život lokalnih ljudi, posebno

povratnica i povratnika. Po drugoj aktivistkinji, najznačajnije promene jesu se desile upravo na lokalnu, ali se bez viših nivoa neka ključna pitanja ne mogu rešiti:

Mislim da je najviše urađeno u kontekstu tog ženskog pokreta u lokalnim sredinama, gdje su žene i organizacije koje postoje na lokalnom nivou najviše uradile u svojim lokalnim zajednicama, i da je to možda najveća revolucija koja je postignuta u, rekla bih, zadnjih deset-dvadeset godina. Ali na državnom nivou, mislim da još uvijek nam nedostaju neke značajnije promjene, i stanje prava žena i svi oni problemi koji se dešavaju ženama, od femicida, nasilja u porodici, nejednakih mogućnosti i ostalog, mislim da su to neka pitanja koja se ne mogu raditi na lokalnom nivou i moraju negdje na ovim višim nivoima.

Stanovište jedne lezbijske aktivistkinje jeste da i lokalizovan uspeh može da ima širi učinak. Kao primer navodi to što se u Sarajevu uspešno održava prajd (engl. *pride*), i ovaj događaj je značajan za celu Bosnu i Hercegovinu, makar na simboličkoj ravni:

I definitivno politički sistem jeste taj koji nas razjedinjuje i on nas onemogućava da se organizujemo i djelujemo na nivou BiH, ali to ne znači da ne možemo, meni je, kol'ko god da jeste to izazovno i nekad nemoguće, mislim da i dalje moramo da se trudimo, da mi budemo te koje će ujedinjavati i aktivizam i borbu, mislim da je za to dobar primjer povorka ponosa, koja je bosanskohercegovačka koliko se god sad najviše nosi sa lokalnim problemima.

Iako aktivistkinje često navode da su podele (posebno etničke) zapravo u glavama, to ne znači da su one imaginarne. U njih se stalno i snažno udara, one postoje i otežavaju aktivističko delovanje. Percepcije intervjuisanih, kada je reč

o efektima ovih podela i prepreka, delom se razlikuju, ali se uglavnom identifikuju slični problemi. Jedan od njih je konstantno nesuočavanje sa prošlošću, negiranje genocida i minimalizovanje ratnih zločina, čime elite drže stanovništvo pod kontrolom. Iz tog razloga su se brojne inicijative usmerene ka izgradnji mira dešavale paralelno, spram dominantnih politika, te ženski pokret nije uspeo da dopre do tzv. visoke politike:

[K]ad se vratim na kad sam ja počela 2001, i, evo, sad je 2022, ja mislim da smo malo nazad s tom temom [suočavanja s prošlošću] i s tom pričom, da se ona ne dodiruje, da ona i dalje stoji u statusu quo i bolje je da to ne čačkamo, to je, znate, viša politika. Ali ako jesmo pokret, onda smo i dio više politike...

U tom smislu često se apostrofira i negativan uticaj religija na konstantno etnonacionalističko pregrupisanje, netoleranciju i veličanje patrijarhalnih vrednosti, s obzirom na to da religije, u koje je uložen čitav kapital etničkih simbola i značenja, igraju krucijalnu ulogu u politici u periodu etničke obnove (Vlaisavljević 2003, 102). Takođe, s obzirom na to da je religijski nacionalizam fenomen u čijem je centru seksualnost, familijarizam i odanost (Friedland 2002, 385), aktivističko delovanje žena se ili negira i nipodaštava, ili pak ne može da ostvari neki značajniji učinak:

Sve tri vjerske zajednice ženu vraćaju u neko prehistorijsko doba, odnosno u neko srednjovjekovno doba, da tako kažem, spaljivanja vještica na lomači, i definitivno se protiv toga treba ujediniti još više i boriti...

Eto, neko ko ima strahovitu moć trenutno, a to su vjerske zajednice, strahovitu moć imaju, i oni je ne koriste u prave svrhe, oni je koriste u političke svrhe, umjesto da su rasadnici nenasilja, miroljubivosti među ljudima, što svaka sveta knjiga govori, oni su rasadnici mržnje i prema drugom i drugačijom u smislu nacije, etniciteta

i religije, i u smislu drugačijeg spola, jer jednostavno ne gaje taj, tu humanizaciju odnosa između spolova, kao nešto što bi trebalo.

Aktivistkinja koja se bavi ekonomskim osnaživanjem žena apostrofira negativan učinak sveopšteg siromaštva i daljeg siromašenja na ženski aktivizam. Ekonomsko siromaštvo je dobrim delom generisano od ovdašnjih politika, a stranački klijentelizam uslovljava šanse za zaposlenje. U isto vreme, bar polovina stanovništva BiH nalazi se na ivici siromaštva, a rodna segregacija na tržištu veoma je izražena i rodni jaz veoma je vidljiv kada je reč o zaposlenosti, nezaposlenosti i stopama aktivnosti (Bašić & Repovac-Nikšić 2019, 193). Veliki ekstremi u preraspodeli bogatstva utiču negativno na jaču mobilizaciju žena oko određenih pitanja i zahteva, jer ima i žena, posebno na značajnim političkim pozicijama i sa višegodišnjim političkim stažom, u privilegovanoj poziciji. Ova polarizacija i činjenica da je većina stanovništva marginalizovana, utiče na to da, kao društvo, operišemo na polupeferiji, ili, kako navodi, „u predgrađu“:

Pokojna profesorica Marina Blagojević upravo govori „semiperiferija“, upravo je to da nismo ni tamo ni vamo, nego smi mi, nismo ni u gradu nismo ni u selu, već u predgrađu. Je l' iko govorio o ženi iz predgrađa, šta s njima? Niti imaju zemlju da naprave nešto, da siju, imaju bašte, a nemaju posla, ali nisu iz grada. Šta s tim ženama?

S druge strane, ovakav sistem i brojne anomalije koje ga prate proizvodi i konstantnu motivaciju za dalji aktivistički angažman:

Tako da nas, generalno, kao organizaciju, sve te podjele bole, ali kao organizacija smo shvatile da nismo ništa od toga ako stalno budemo govorile protiv podjela, a ne radile ništa da prevaziđemo i da gradimo

nekakav sistem u skladu sa našom misijom, a to je da stvorimo BiH u kojoj će svi, žene, pa i svi drugi, živjeti bolje...

Bilo je dobrih stvari i radi se, i dobro smo se održale u ovome svemu u čemu živimo, i to ne mogu da negiram...

Sva naša nastojanja, otežava nam se sa svih strana i od političkih elita i od religijskih zajednica, ali nismo posustajale ni ranije, pa nećemo ni sada...

Da delovanje i borba ženskih organizacija nisu bili i ostali uzaludni ukazuju i mlađe aktivistkinje. Ne radi se samo o borbi za puko preživljavanje već i o prostoru koji je kreiran i za mlađe aktivistkinje, da se nastavi sa aktivističkim delovanjem, i ujedno sačuva zdrav razum u gotovo nemogućim okolnostima:

Generalno, u Bosni i Hercegovini, mi smo država sa visoko istaknutom stopom transgeneracijske traume, ali isto tako, što ovu državu krasi, je transgeneracijska borba i potreba za preživljavanjem. A upravo takvu borbu je donio ženski pokret i žene koje su prolazile kroz tunele i šnjirale različite kanale djelovanja (...) ženski pokret je ključan barem za djelimični zdrav razum, rast i razvoj mladih generacija u BiH.

5. Dometi i postignuća ženskog aktivizma u Bosni i Hercegovini

Ženski pokret u BiH je, u stvari, skup ženskih prijateljstava...

Aktivistkinja iz Banje Luke

5.1. Brojnost i udruživanje

Značajno i odmah vidljivo postignuće ogleda se u brojnosti ženskih organizacija, koje, faktički, postoje u svim delovima zemlje. Aktivistkinje i dan-danas rado i na emotivan način evociraju početke svog udruživanja, povezivanja i zajedničkog delovanja:

...mi ostajemo povezane, razvijamo i negujemo te odnose i radimo na različitim programima, što mene raduje je što to za nas nisu obični iskazi, to su naši životi, koje dijelimo jedna sa drugom...

Ja mislim da smo mi stvorile neku vrstu pokreta kroz ove ženske organizacije koje su nastajale tokom rata u FBiH već '93, a u Republici Srpskoj su nastajale iza '96, odnosno nakon zvaničnog završetka rata. Tako da, vrlo brzo smo se mi povezale, čak i '95. godine, kad je zvanično proglašen završetak rata. A ženske organizacije su se uspjele povezati dobrim dijelom i privatnim prijateljstvima i vezama žena BiH koje su bile aktivne prije rata (...) i ženski pokret u BiH je, u

stvari, skup ženskih prijateljstava.

Aktivističko delovanje proizašlo je iz realnih potreba na terenu, navode aktivistkinje, a upravo su prijateljstvo i jaka želja da se pomogne i da se nešto promeni u društvu i u životu žena predstavljali ključni motiv. Potrebe i aktivnosti iz perioda pružanja direktne pomoći tokom ratnog perioda nastavili su se i u postratnom periodu. Brojne ženske organizacije koje se registruju zapravo nastavljaju da deluju formalnopravno, prerastajući u organizovan oblik delovanja iz neformalnih grupa formiranih u ratu, za samopomoć i pružanje različitih oblika pomoći ženama, kao i drugim ugroženim kategorijama tokom ratnih zbivanja (Thomasson 2006, 19; Bavčić & Delić 2014, 239; Deiana 2016, 104). Neke organizacije su formirane kao *spin-off* centri međunarodnih ženskih organizacija (Helms 2014, 21), a neke su se formirale uz sestrinsku pomoć feminističkih organizacija iz drugih zemalja, i često su i preuzimale njihova imena. Primeri takvih organizacija su „Amica“ iz Tuzle i „Medica“ iz Zenice, koje su formirane kao ogranci istoimenih grupa iz Nemačke, da bi kasnije proširile svoje polje delovanja (Mertus 2000, 31). „Vive žene“ iz Tuzle formirane su 1994, s ciljem zbrinjavanja i rehabilitacije žena i dece žrtava ratnog progona, a uz podršku žena iz Italije (Spahić-Šiljak 2007, 199). Već pomenuta organizacija BOS-FAM – „Bosanska familija“ – osnovana je u Tuzli 1994, uz pomoć *Oxfama*, s fokusom na pružanju psihološke podrške ženama u izbeglištvu (Berry 2018, 159). U sklopu svog programa, organizovala je prevashodno proizvodnju domaćih proizvoda i ručnih radova, da bi nakon rata prerasla u organizaciju koja je usmerena ka tržištu (Berry 2018, 159).

Kontinuitet delovanja na prelazu iz ratnog u postratni period jedna od pionirki pokreta iz Tuzle opisuje na sledeći način:

Mi smo '94. radili kao psihološki centar, u stvari, radile smo sa ženama prognanicama i njihovom djecom, sa područja drinske regije, tako da smo započeli kao jedan mali projekat kampanje „Žene – skrivene žrtve rata“, koji su Norvežanke započele, i to je trebalo da traje jedan kratak period, ni nepunu godinu dana. Međutim, kada smo mi započele da radimo taj posao, onda smo vidjele koji je to broj, koji su to problemi, jer mi smo započele psihoterapiju sa ženama i djecom dok su još trajala dejstva rata. I mi smo postigle dosta dobre rezultate, tako da je onda taj naš rad nastavljen kad je stao rat...

Nastavljajući sa započetim aktivnostima, aktivistkinje često navode da su „profitirale“ od rata, „igrajući se“ na taj način terminima koji simbolišu neravnopravnost i opresiju, putem kojih je muška politička i ekonomska moć konsolidovana. Za njih pak profitiranje znači da su se edukovale, postale svesne svog neravnopravnog položaja i, uprkos sveopštoj degradaciji koju je doneo rat, izrasle u borkinje za ljudska prava:

Tako da sam, ja kažem, „profitirala“ iz rata i (...) razbijanja predrasude da su žene slabiji spol, jer sve su one bile u nekakvom plamenu rata, u nekakvoj izgubljenosti nadi i sve su one kao feniksi se uspjele podići, uspjele svoju djecu izvesti, što mi kažemo, na pravi put, i uspjele ostati humane, i sve su boriteljice za ljudska prava...¹⁶

Ta snaga se jasno demonstrira i neposredno po završetku rata, u prvim koracima i aktivnostima koji su se dešavali u faktički nemogućim i ekstremnim uslovima. Aktivistkinje neretko invociraju te trenutke i opisuju situacije u kojima su se nalazile. Stajanje na autobuskim stanicama u mrkloj noći, u tek obnovljenim ugostiteljskim objektima, bez rasvete, da bi

16 Deo iz intervjua koji sam obavila u sklopu istraživačkog projekta Fondacije Jelene Šantić (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 79).

se pomoglo drugima, posebno povratnicima i povratnicama, da bi se pružila podrška u povratku imovine i rekonstrukciji kuća, i dala informacija o bližnjima, samo su neke od aktivnosti na dugoj listi aktivističkog angažmana nakon 1995. godine:

Recimo, '96. godine nije bilo običnog autobusa da putuješ iz Banjaluke za Sarajevo, pa sam morala da putujem do Doboja, pa da pješačim preko punktova Eufora, pa da idem na neki taksi koji bi me odveo, ne znam, do Zenice, pa onda iz Zenice da idem do Sarajeva, ili recimo do Tuzle, da idem do Arizone pa da tu stopiram autobus ili nekoga da me neko poveze (...) često razmišljam o tome koliko puta se desilo da po mraku stojim i čekam taj autobus...¹⁷

Ja, Nuna i Selma u Bosanskom Petrovcu sjedili, neki noćni klub, užas, pomogli smo tada Srpkinjama povratnicama, imam ja negdje sva ta imena (...) Onda neko selo kad su se Hrvati, babe i dede, vratili, i 'vamo povratnici u Srebrenicu, Bošnjaci, e, majko moja, koji je to terenski rad bio. Ali bilo je bitno podržati, reći ljudima, vratili se bez obzira. Ja ne znam da li ti znaš, ali jedan od tih najpozitivnijih primjera ti je u istočnoj Bosni Međeđa, kad je počinjalo, svi bili zajedno, ali se nekako desilo, kad su krenule velike bitke, svi su izašli, nije jedan drugog istjerao nego su svi zbog granatiranja (...) pa su se vratili zajedno i krenuli odmah u renoviranje, rekonstrukcije kuća. I takvi primjeri, i nama je jako važno bilo da se to podrži, da dođu do informacija ko je živ, ko je mrtav, ko je nestali.¹⁸

Period odmah nakon rata bio je posebno težak za žene,

17 Deo iz intervjua koji sam obavila u sklopu istraživačkog projekta Fondacije Jelene Šantić (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 59).

18 Deo iz intervjua koji sam obavila u sklopu RELWAR projekta (Popov-Momčinović 2018, 138).

kao ranjivu kategoriju, ali je otvorio i mogućnosti za njihovo delovanje i za zajednički rad na rešavanju problema, s obzirom na to da je puno toga bilo nerešeno i nedefinisano:

...pa su krenule te neke prve aktivnosti, u smislu lobiranja za zakone koji se trebaju mijenjati. I zaista, mislim da smo zajedno doprinijeli nekom velikom progresu koji se desio odmah nakon rata. Jer tad, u to vrijeme, zaista je bilo mnogo stvari, nedefinisanog, u tom nekom formalnom smislu, gdje smo vidjele našu šansu da pokušamo zajednički da definišemo minimum zajedničkog djelovanja.

Upornost i neodustajanje, podrška i samopomoć, stalna borba za poboljšanje položaja žena, ali i drugih ranjivih kategorija, krasi ženski aktivizam u poraću. Njihova humanost se prepoznaje i u široj populaciji, a aktivistkinje neretko svoje aktivnosti i delovanje iz tog perioda smatraju nečim izuzetnim i „čudesnim“:

Ono što je čudesno, jer mi kad smo osnivale formalne i neformalne grupe žena, nas je nosila strašna želja da dostojnim učinimo vlastite živote i živote onih koji su oko nas...

Kroz delovanje za druge ujedno dolazi i do osnaživanja aktivistkinja u političkom smislu, jer humanitarni rad doprinosi daljem ličnom osveščivanju i razvoju:

Žene su uglavnom angažovane u nevladinim organizacijama jer žene žele pomoći, jer kad pomažeš drugima, ti pomažeš i sebi (...) i to je mjesto političke osviještenosti žena jer na taj način postaješ osviještena i osnažena, postaješ rasterećena od svih strahova i želiš poboljšati život sebi i svojoj okolini...

Aktivistkinje stoga poseduju razvijenu svest o značaju vlastitog delovanja, što im omogućava da izgrade osećaj vlastitog moralnog integriteta. Često navode da bi mnogo

toga u društvu faktički stalo da nema organizacija civilnog društva i, posebno, ženskih nevladinih organizacija (Popov-Momčinović 2020, 236). Usled ogromnih potreba na terenu, i danas nastavljaju sa humanitarnim radom, posebno kada je reč o najugroženijim kategorijama, ili pak u vanrednim okolnostima, kao što je, na primer, bio slučaj tokom pandemije kovida:

U periodu pandemije smo mi opet kao ženske organizacije nekako našle načina da radimo, možda ne svoju misiju i viziju, ali ono što je bilo socijalno najpotrebnije u našim lokalnim zajednicama, a prvenstveno se tiče povećanog nasilja u obitelji i, generalno, nasilja, i humanitarna pomoć, pogotovo u područjima gdje su žene gubile posao i pružale smo im psihosocijalnu podršku vezano za tu izolaciju (...) gdje su žene podnijele taj najteži posao vezano i za odgoj i učenje i podučavanje djece, i sve moguće tehnologije su naučile za par dana, služeći se zajedno sa svojom djecom, a isto tako i medicinske sestre su morale sve postati, jer stariji nisu mogli ići u domove zdravlja i ambulante. I prva ja i ostale smo morale učiti kako dati lijekove i, eventualno, infuziju i sve što je bilo potrebno za stare i nemoćne osobe, i definitivno su se žene tu nekako iskazale. Baveći se, znači, svim tim neprioritetnim stvarima kojima se bave aktivistkinje i ženske nevladine organizacije, nekako smo se izgubile iz fokusa i počele se baviti tim primarnim stvarima, maltene spašavanjem golog života, spašavanjem zajednice, porodice i svega ostalog...

Jedna od opštih karakteristika postratnog perioda jeste formiranje brojnih organizacija i porast trenda profesionalizacije u civilnom društvu, uključujući i ženske organizacije (Simmons 2007, 175). Prema podacima iz 2009. godine, samo je 10% dotad registrovanih udruženja u BiH delovalo i u pre-

dratnom periodu (Howard 2011, 101). Neke aktivistkinje su pak govorile i poredile brojnost ženskih organizacija koje su se formirale u postratnom periodu sa „nicanjem pečurki nakon kiše“ (Helms 2014, 21). Iz tih razloga su i neposredno po završetku rata učinjeni prvi pokušaji da se izvrši mapiranje ženskih organizacija i, po nekim izveštajima iz tog perioda, postojalo je stotinjak ženskih nevladinih organizacija (Walsh 2000, 3). I tada se naišlo na određene probleme, za koje aktivistkinje smatraju da su prisutni i danas. Naime, neke organizacije imaju prefiks „ženske“ ili sadrže reči „žena“ ili „žene“ u svom nazivu, ali se ne bave ženskim ljudskim pravima. Takođe, ima značajnih profesionalnih organizacija koje su u velikoj meri doprinele i pokretu i borbi za ravnopravnost, iako to nije vidljivo iz samog naziva organizacije, kao što je slučaj sa organizacijom Helsinški parlament građana Banja Luka. Takođe, aktivnosti nekih organizacija obuhvataju osnaživanje žena i ženskih organizacija, na primer, Fondacije za socijalno uključivanje u Bosni i Hercegovini i Centra za promociju civilnog društva (Pospieszna 2014, 1259). Rečima jedne od pionirki pokreta:

Kad su tek krenule Jasna Bakšić Muftić, kad smo mi '96. pitali kakva je situacija, oni su dotad, kažu, imali 143 registrovanih ženskih organizacija. Kad sam ja tog sudiju pitala kako ženske organizacije, i on kaže oni su se registrovali kao organizacija žena, a nisu se time bavili. I zato je, mislim, problem što mnoge nisu ni opstale, pa MAK, Muslimanski akademski klub žena, koji je '96. osnovan, ali su bili u ratu počeli. Nemamo ni sad broj... Zato što ja uzmem pozitivan primer Helsinškog parlamenta građana, nisu ženska ni u onom osnovnom [nazivu], a bave se ženskim pravima. Tako da je to problem, ja idem uvijek zahvaljujući našim istraživanjima 2009, da je tada bilo 300 ženskih organizacija, ali su se ugasile „Žene ženama“, „Viktorija 99“, a nastale su nove...

Ne postoje tačni podaci o broju NVO-a, i žene su više uključene, ali ni to nije dovoljno (...), a NVO sektor je dosta zahtjevan u smislu nepostojanja radnog vremena, maksimalnog trošenja osobe, problema stvaranja povjerenja od korisnika do donatora, pa dolazi i do gašenja...

Aktivistkinje ukazuju na to da su potrebe i dalje ogromne, te da kontinuirano pokušavaju da odgovore na mnoge od njih kroz svoje servise podrške ili ih artikulišu u zahtevima prema donosiocima odluka. Dok se problemi i potrebe na terenu oslušuju radi usmeravanja delovanja, bilo je i ostalo potrebno menjati percepcije i stavove u populaciji o rodnoj ravnopravnosti i feminizmu:

Osnovane smo 2004. i razmišljale na koji način, na drugačiji alternativni način mogu poboljšati i uticati na javnost da se dođe do ravnopravnosti spolova, da se počne govoriti o feminizmu, o ženskim ljudskim pravima, da se educiraju mladi i mlade žene, i da to bude jedan siguran prostor gdje svaka žena može da dođe i da iskaže svoje mišljenje, da se educira, i da mi dajemo sve ono što mi možemo...

Ovo podizanje svesti stalno se prelama i kroz njihove lične živote. Odgovori aktivistkinja pokazuju kako je aktivizam način života, koji iziskuje stalno reagovanje na brojne predrasude i diskriminaciju u neposrednom okruženju. Jedna aktivistkinja navodi kako je i kod njenog supruga, takođe, porasla svest o različitim oblicima diskriminacije nad ženama:

Kaže moj muž jednom prigodom, ali ja sam sretna što je to u njegovoj glavi zaživjelo i što je prihvatio taj koncept. Sluša on na radiju i čuje natječaj za 15 trgovkinja i pita mene da li je to diskriminacija, i ja kažem da naravno je. Dečki upisuju trgovačke škole kao i cure, ali je to prikrivena diskriminacija jer mlade cure

prodaju robu...

Pitanje koje se kontinuirano nameće od postratnog perioda do danas jeste da li je kvantitet odnosno brojnost ženskih organizacija prerastao u novi kvalitet. Aktivistkinje same sebi postavljaju pitanje da li je došlo do suštinskih promena, i često preispituju da li su dale sebe dovoljno, i koji su stvarni učinci njihovog delovanja. Uporno opstajanje patrijarhalnih vrednosti, posebno ako ga primete u svom neposrednom okruženju i posebno kod drugih žena, često dovodi do takvog razočaranja:

Gdje smo mi, šta hoćemo mi kao društvo, šta mi kao žene hoćemo, evo, ja ne znam šta mi hoćemo! I dođem u nekom momentu tako, za šta se ja to borim, pa za šta se borim više, hoćete li vi žene da budete u okviru, pa dobro, budite...

Pritom ne treba nivelisati ni značaj kvantitativnog buma, jer je i on pozitivan indikator postojanja svesti o važnosti udruživanja i zajedničkog delovanja. Samo postojanje organizacija omogućava lakšu artikulaciju različitih problema i zahteva, i podstiče uključivanje žena u šire društvene procese (Pospieszna 2014, 1260). Pored brojnosti organizacija, udruživanje odlikuje raznovrsnost i pokret krasi izraženi diverzitet. Jedna od pionirki pokreta navodi sledeće:

Trideset godina, to je jedan značajan period u kojem se formirao veliki broj nevladinih organizacija, žene koje su osjetile potrebu, trenutak da nešto urade za sebe i za druge žene u cijelom društvu (...) drugo, u BiH imate možda 20 ženskih NVO koje su vrlo snažne, vrlo uspješne i onda imate na desetine drugih (...) one organizacije koje su zaista stasale, koje su napravile rezultate i koje su prepoznatljive u svom radu, i one koje se tek pojavljuju s vremena na vrijeme u projektima ili djeluju više na lokalnom nivou, druže se, itd.

I dok su neke organizacije izrasle i profesionalizovale se, jedan deo organizacija više deluje s vremena na vreme ili neguje aktivizam koji je okrenut međusobnom druženju u lokalnoj zajednici. Ovakvi oblici delovanja često se tumače kao nastavak nekadašnjih socijalističkih akcija žena, usmerenih na lokalnu zajednicu i na aktivnosti kao što je, na primer, zaštita životne sredine, jačanje društvenog života žena organizovanjem ekskurzija, druženja i proslava 8. marta (Helms 2014, 32). U manjim sredinama¹⁹, aktivistkinje nekad opisuju svoje aktivnosti i glavni motiv za formiranje organizacije upravo iz potrebe za okupljanjem i druženjem, često bez nekog jasnog cilja, misije i vizije (Popov-Momčinović 2020, 243). Ovakvi oblici organizovanja često se ne smatraju feminističkim, ali je i kod profesionalnih ženskih organizacija iz urbanih centara primećeno izbegavanje delovanja koje bi bilo bazirano na jasnom feminističkom stavu i identitetu (Helms 2014, 38).

Ono što je sigurno evidentno iz ovog preseka jeste velika šarolikost ženskih udruženja, postojanje različitih motiva za osnivanje organizacija, i raznolikih potreba koje žene definišu i oko kojih se okupljaju kroz aktivizam. Kako navodi Elisa Helms, pojmovi kao što su „ženska pitanja“ i „ženske nevladine organizacije“ primenjuju se na širok spektar organizacija i njihovih aktivnosti: od feminističkih, sa izoštrenom kritikom spram tradicionalnih rodni normi i režima, do organizacija koje promovišu tradicionalne rodne uloge i patrijarhalne vrednosti – i sve između toga dvoga (Helms 2014, 22). Kolorit aktivnosti i okvira unutar kojih se vrši interpretacija položaja žena u bh. društvu kreće se između feminističke etike brige, ljudskopravaškog i liberalnog feminističkog diskursa, do oblika delovanja karakterističnih za radikalni feminizam (Popov-Momčinović 2013, 160).

19 O aktivizmu u manjim lokalnim zajednicama biće više reči u poglavlju 7.3.

Summa summarum, upravo je polifona ženska civilna scena omogućila da pitanja koja se tiču rodne ravnopravnosti dopru u javnost i da se (više) ne tretiraju kao stvar od sekundarnog značaja:

Mislim da je postignuto dosta rezultata, da je „žensko pitanje“ izneseno u javnost, da smo mi, ženske NVO, postigle dosta u zakonodavnom okviru...

I ova pitanja što se tiču žena i što rade ženske organizacije, to neko čuje, ostavi mu trag pa se zainteresuje.

5.2. Solidarnost i saradnja u pokretu

U političkoj teoriji i naučnim analizama, saradnja i solidarnost oko zajedničkog identiteta i ciljeva smatraju se jednom od ključnih karakteristika društvenih pokreta (Pavlović 2006, 174). Mensbridž [Mansbridge] pritom podvlači da u svim pokretima postoji solidarnost i saradnja, kao i podele i sukobi, i da je za ženski pokret jedinstvo oko feminističkog identiteta ključno za njihovo prevazilaženje. Osećaj zajedništva proizlazi iz percepcije kolektivnog identiteta oko kojeg se pokret okuplja, kao značajnog i vrednog delovanja, i viđenja sebe kao njegovog integralnog dela (Mansbridge 1995, 30). S druge strane, ženski pokreti, kao i drugi društveni pokreti širom sveta, često nisu jedinstveni. Naime, bilo koja kolektivna akcija ne može se posmatrati kao jedinstvena celina budući da je rezultat različitih odnosa između različitih elemenata i motiva za delovanje (Melucci 1989, 18, 19). Kroz pokrete se, kao i kroz globalno društvo, prelamaju rasne, etničke, klasne i druge podele, koje proizvode različite oblike dominacije i probleme u komunikaciji, što utiče na međusobno nerazumevanje (Weldon 2006, 56). To je, po Melučiju, posebno karakteristično za nove društvene pokrete koji deluju ne samo u političkoj

sferi već i u ravni društvene svakodnevice, s ciljem da izazovu kulturne osnove društvenog i političkog sistema (Melucci 1989, 23). Ipak, kada je reč o ženskom pokretu, s obzirom na (bar delom) zajednička iskustva opresije, žene se priključuju pokretu, osećaji ih povezuju i predstavljaju značajan resurs za delovanje, koje se potom kanališe i usmerava u kolektivnu akciju (Taylor 1995, 225).

Saradnja i solidarnost profilišu se i unutar manjih grupa. Početkom drugog talasa feminizma, upravo druženja kroz male grupe potaknula su emocije koje su potom prerasle i u kolektivno delovanje prema široj javnosti (Mitchell 1971, 58). Put ženskog pokreta u BiH je na specifičan način krenuo upravo kroz ove protooblike solidarnosti još tokom rata, kada su žene, kroz susrete u malim grupama, od kojih su neke imale i mešovitu etničku strukturu, uspele da bar delom prevaziđu strah i postanu svesne problema koji su ženama zajednički (Thomasson 2006, 20). Ovakvi susreti nastavili su se i dobili jasnije konture po okončanju ratnog sukoba. Reč je o tzv. premošćujućem društvenom kapitalu, s obzirom na to da su ovakve aktivnosti često uključivale žene iz različitih etničkih grupa te je, kao što je već navedeno, ženski pokret imao presudnu ulogu u procesima izgradnje mira i obnove pokidanih veza. Ovi prvi susreti nisu bili nimalo laki jer smo, kako aktivistkinje navode, „svi živa bića“ i svi smo na tim susretima „poneli svoje traume“. Upravo je iz osećaja nelagode, uzajamnih i nekad otvorenih, a nekad prikrivenih optužbi izrasla i snaga zajedničkog delovanja kroz njihovo, barem delimično, prevladavanje. Jedna od pionirki pokreta iz Republike Srpske u tom smislu navodi:

I dolazila sam ispred nevladine organizacije čije je sjedište u Republici Srpskoj i, sastajući se sa kolegicama iz Federacije, prvo sam morala da saslušam i preživim svu kanonadu čak i sofisticiranih ili otvorenih optužbi za sve ono što se Bošnjacima dešavalo na

području Republike Srpske u ratu... Ali to je bio neki uslov da bi počele razgovore, iako smo se mi zaista trudile da te međusobne tenzije, koje bi nastale na osnovu posljedica dešavanja, zbog onoga što se dešavalo u ratu, stavimo sa strane, a da razgovaramo samo o onome što nam je zajedničko i što želimo da promijenimo... Jer to je bio jedan težak, nedostojanstven život, opterećen strahom za najbliže, za život, za sve ostalo. Tako da je razgovarati i zajednički raditi u tim uslovima stvarno jedna vrsta herojstva, jer naš zajednički rad i susretanje nije bilo pozdravljano ni od koga. Mi smo se opet vraćale u svoje zajednice. I živjele s metom na leđima.

Takođe, žene, kada se okupe u prijateljskom okruženju, počinju da govore o svojim problemima, posebno o nasilju kojem su izložene zato što su žene. Ovakvi oblici delovanja nastavljaju se i danas, i predstavljaju važan deo međusobnog osnaživanja i podrške unutar grupe:

Mi volimo da se družimo, a i da se pomazemo, i to nam je bio neki motiv (...) Imale smo ovdje jednu članicu koja je imala veliki teror od muža, i dugo joj je vremena trebalo da se otvori. Sve smo primijetile da je nešto tišti, ali se jako teško otvarala (...) Dvije godine joj je bilo jako teško, ali smo joj i mi druge pomagale.

Nakon formiranja većeg broja organizacija i njihove profesionalizacije, prostori saradnje i podrške proširuju se i imaju specifičnu unutargrupnu i intergrupnu dinamiku. Tako su, na primer, ženske organizacije koje su se profilisale i koje potiču iz urbanih centara imale značajnu ulogu u procesima organizovanja žena u manjim mestima i pružale su im pomoć prilikom osnivanja sopstvenih organizacija (Bajramović-Jusufbegović 2018, 23). U nekim projektima profilisanih ženskih organizacija naglasak je bio upravo na jačanju organizacijskih i ljudskih kapaciteta ovih organizacija (Walsh 2000,

5). Tokom intervjua iz različitih perioda, i aktivistkinje iz tzv. manjih sredina su u tom smislu pominjale organizacije kao što su „Žene ženama“ ili Fondacija CURE, koje su im na različite načine pružile podršku prilikom registracije – pomoć u prikupljanju dokumenata, plaćanju takse za registraciju i slično:

Onda je bio jedan seminar koji su organizovale „Žene ženama“ i bile smo prisutne i onda smo se nekako sa njima zbližile i one su nam pomogle da se registrujemo, platile su nam bukvalno registraciju i pomogle oko statuta, naravno, na našu volju jer smo željele da napravimo nešto...

Profilisane organizacije iz urbanih centara i dalje kontinuirano rade na osnaživanju aktivistkinja iz manjih zajednica, i na različite načine pomažu jačanju kapaciteta njihovih organizacija. Često im asistiraju prilikom istraživanja i prikupljanja podataka o potrebama na lokalnu, što je nezaobilazno radi pisanja projektnih aplikacija i definisanja daljeg strateškog delovanja. Pozivaju ih na različite edukacije i seminare, i uključuju u šire aktivnosti, kao što su, na primer, Kampanja 16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja, što je važno radi stvaranja osećaja pripadnosti pokretu kod aktivistkinja iz manjih lokalnih zajednica. Kako navodi aktivistkinja iz profilisane feminističke organizacije iz urbanog centra:

Cilj nam je da organizacije u ruralnim, manjim područjima imaju gdje da se informišu, gdje da pitaju kako napisati projekat i doći do sredstava, i međusobnim umrežavanjem mogu lakše postići svoje ciljeve.

Aktivistkinja iz organizacije koja deluje u maloj, nerazvijenoj ruralnoj zajednici ističe da je uključivanje u ovakve aktivnosti pomoglo da se dobije šira slika o problemima sa kojima se žene susreću u bh. društvu:

Ono što smo mi radile i stoji ovdje ovaj moto i logo jeste „Niti jedna žena nevidljiva“ od Ženske mreže što smo radile za 16 dana aktivizma prije dvije godine, i pomoglo nam je da vidimo šta su sve naši problemi i sa čim sve se žene susreću.

Aktivistkinje iz manjih lokalnih zajednica i iz ruralnih područja uz opis svojih aktivnosti navode da su im neke aktivistkinje iz većih organizacija pružile podršku kroz različite vidove edukacije i preporuke koje su pisale donatorima da ih podrže. Udruženje „Nera“ Konjic navodi primer takve jedne podrške: „Posebnu zahvalnost upućujemo Selmi Hadžihalilović, koja je napisala fenomenalnu preporuku za našu organizaciju. Hvala kompaniji ZIRA, koja je podržala nastojanja poljoprivrednica da odgovore izazovu poskupljenja hrane i omogućila im kupovinu sredstava za rad.“ (Udruženje mreža za izgradnju mira 2022).

Jedna od pionirki pokreta je velikom broju organizacija pružala različite oblike podrške tokom registracije, i u brojnim konkretnim aktivnostima. Pritom posebno naglašava organizacije iz ruralnih područja, organizacije koje okupljaju žene obolele od karcinoma dojke, i ženske romske organizacije. Stalno pomaganje i priskakanje u pomoć ne samo organizacijama već i u slučaju ličnih problema (npr. bolesti) deo je svakodnevnog života ove aktivistkinje. Kroz njen rad utelovljuje se feministički princip „lično je političko“, što prepoznaju i uvažavaju druge aktivistkinje kojima je pružala podršku:

Ponesi ovo, ono, sira, donesi lijek, a kamoli druge životne probleme (...) neko bi se nekad nasmijao i rekao – budaleštine, ali to su naši životi.

I kad sam došla u Sarajevo, mama mi je na papiru napisala broj Jadranke Miličević i rekla da nisam sama u Sarajevu...

Aktivistkinja iz Banje Luke, nakon napada na LGBTI

aktiviste i aktivistkinje koji su se desili u ovom gradu u proleće 2023, navodi kako joj je puno značila briga i podrška koju je lično dobijala:

Nisam uopšte očekivala jer [naziv organizacije] nije bio direktno napadnut, ali su mene moje drugarice feministkinje zvale iz Sarajeva, iz Zenice, iz Mostara, samo da pitaju kako sam, strašna stvar se dešava i kako sam.

Bh. aktivistkinje često invociraju važnost saradnje sa aktivistkinjama iz regije, s obzirom na to da je zbog ogromnih ratnih razaranja u BiH bilo teško započeti različite aktivnosti, dok su se, na primer, u Beogradu i širom Srbije već profilisale značajne mirovne feminističke grupe i organizacije. S obzirom na to da je princip ženskog pokreta prelaženje različitih granica, i da ženski aktivizam uvek započinje kroz susret, za dalju profilaciju i jačanje bh. pokreta bili su važni ovi susreti, koji prelaze državne granice, kao i razmena naučenih lekcija i iskustava iz država u okruženju:

Organizacije iz Srbije i iz regije, iz Makedonije, iz Crne Gore, postoji neka dugogodišnja saradnja sa aktivisticama i mislim da su mnogo doprinijele razvoju ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini, jer su prenosi-le svoje lekcije i iskustva i sa uličnih akcija, i iz djelovanja kroz institucije, okupljanja različitih grupa žena i izgradnje aktivističkog pristupa. Mislim da je stvarno bilo dobrih stvari koje smo naučile od njih i podržale su nas, na kraju krajeva, kad smo imale prve akcije, dolazile su u Bosnu i Hercegovinu i dijelile svoja iskustva.

Ovi oblici saradnje i solidarnosti, i stalno naglašavanje važnosti zajedništva ne znače da u pokretu ne postoje podele. Neke se tiču specifičnosti bh. iskustva, a neke opštih karakteristika pokreta kao kolektivnih aktera usmerenih na

važne društvene promene. Kao i drugde u svetu, podele se tiču strategija delovanja – u ženskom pokretu uvek je bilo prisutno razmimoilaženje između organizacija koje smatraju da treba uticati na donosioce odluka i, na koncu, i saradivati sa institucijama, nasuprot, na primer, radikalnim feminističkim grupama, koje su se tome principijelno protivile, često i zbog straha od moguće kooptacije pokreta. Prema jednoj intervjuisanoj, oba pristupa predstavljaju legitimne oblike borbe, te ih, uprkos razlikama, ne treba razdvajati:

To je sad pitanje taktike, da l' neko hoće da se bori s pesnicom na čelu i na ulici, što svjedočimo da ima takvog djelovanja, do onog kako je Saša Gavrić radio dok je bio tu – u dijalogu sa institucijama, što je takođe pametna stvar. I iz istorije feminizma vidimo da britanske sifražetkinje su imale pesnice na čelu do Prvog svjetskog rata strategiju, američke su radile sa kongresmenima, tako da je to sve legitimni način osvajanja nekog prostora...

Kao što primećuje Mensbridž, saradnja sa institucijama preusmerava energiju i pretili da oslabi posvećenost „čistom feminističkom programu“ (Mansbridge 1995, 30).²⁰ No, to je, po njenom mišljenju, nekad i cena koja se plaća da bi se izvršio bilo kakav feministički uticaj. Takođe, ove razlike u strategijama uvek treba posmatrati kontekstualizovano – na primer, u Belgiji, zbog podela u društvu i političkog sistema konsocijacije, jedan deo tzv. autonomnog feminističkog pokreta ne želi da saraduje s institucijama, smatrajući da će na taj način samo dalje doprineti ovim podelama i društvenom „sektaštvu“ (Meier 2005, 47). Takva argumentacija je prisutna i kod nekih aktivistkinja u BiH koje svoje delovanje baziraju na *grassroot* principima i odbacuju bilo kakvu saradnju i „ko-

²⁰ S druge strane, zanimljivi su rezultati nekih analiza po kojima su upravo inicijative koje je pokrenula država, kao što je, na primer, formiranje mreže ženskih komisija za vreme mandata predsednika Kenedija, podstakle saradnju između inače nepovezanih organizacija (Weldon 2006, 58, 59).

ketiranje“ sa ovdašnjim etnonacionalnim strukturama:

Mi smo malo izuzeti, ostavljeni po strani u ovim nekim stvarima, jer ja ne volim da koketiram sa fašizmom, ne volim da koketiram sa našim političkim elitama, znači idemo sve karte na sto, pa ćemo vidjeti...

Nedovoljna saradnja između ženskih organizacija iz dva bh. entiteta često se pominje u tom kontekstu. Međutim, to nije uslovljeno nedostatkom svesti i solidarnosti aktivistkinja, kao ni međuetničkim nepoverenjem, iako postoje značajne razlike u tumačenju poslednjih ratnih zbivanja. Veliko postignuće ženskog pokreta jeste upravo međuetnička saradnja, ali su приметne razlike u načinu interpretacije ratnih sukoba. Aktivistkinje iz Federacije Bosne i Hercegovine u invokiranju i adresiranju ratnih sukoba često koriste termin „agresija“, i često ističu da su entitetske podele legalizovane u Dejtonu nepravedne i rezultat etničkog čišćenja (Helms 2013, 148). S druge strane, aktivistkinje iz Republike Srpske smatraju da je važno očuvanje entiteta da bi se sprečilo preglasavanje od strane bošnjačke većine i održao kakav-takav mir. Međutim, i one, kao i koleginice iz Federacije, podvlače značaj multietničnosti i multikulturalnosti koju treba očuvati i negovati kao specifikum bh. društva (Helms 2013, 148). Ono oko čega se takođe slažu jeste da žene ne žele oružani sukob, da ratovi posebno degradiraju žene i da se mora živeti zajedno (Helms 2013, 148). Aktivistkinje stoga često naglašavaju važnost onoga što spaja sve žene u Bosni i Hercegovini i da je njihovo zajedničko delovanje upravo okrenuto tim pitanjima. U tom smislu, članica pokreta „Majke enklava Srebrenica i Žepa“ mi je prilikom intervjua u sklopu istraživačkog projekta o izgradnji mira i pomirenja rekla: „Valja nama sa nama“.

Međutim, problem nedovoljne saradnje ipak postoji, iako je u daleko manjoj meri uslovljen faktorima kao što su nivo svesti i vrednosna opredeljenja. Glavni uticaj ima politički sistem, s obzirom na to da se neka ključna pitanja

koja su u fokusu ženskog pokreta i misije ženskih organizacija upravo rešavaju na entitetskim i nižim nivoima vlasti. Može se reći da politički sistem i kontekst na dvojak način utiče na nedovoljnu zajedničku saradnju. S jedne strane, *grassroot* aktivizam odbacuje saradnju sa institucijama koje su kooptirale etnonacionalne elite, što sledstveno dovodi do toga da nedovoljno saraduju sa organizacijama koje su se opredelile za kooperaciju. S druge strane, ženske organizacije koje se bave pružanjem usluga, lobiranjem za izmenu zakona i za primenu međunarodnih standarda često izbegavaju da saraduju mimo entitetskih linija da bi izbegle kontrareakciju etnonacionalista. Manjak saradnje stoga je svestan izbor, uslovljen kontekstom i pragmatičnim ciljevima, što pak ne implicira da nema solidarnosti. Aktivistkinja iz Republike Srpske u tom smislu navodi:

Jer ako zagovarate promjene, vrlo malo toga možete da zagovarate na državnom nivou i zajedno, zato što veći dio nadležnosti koje su bitne za nas nije u strukturama državne vlasti ili mora da se obezbijedi entitetska saglasnost. Ili saglasnost predstavnika sva tri konstitutivna naroda, što je nekad isto, a nekad nije (...) I onda mi djelujemo zajednički na nivou Bosne i Hercegovine na principu ohrabrivanja, podrške i razmjenjene iskustava, s tim što to zajedničko djelovanje ponekad može da bude i mana. Primjera radi, ja ne znam kako je u Federaciji BiH, ali u RS vam je bolje ako hoćete promjenu da niste sa koleginicama iz Federacije. Iz tog razloga, mi se gotovo nikad ne miješamo u neke akcije koje su usmjerene prema Vladi Federacije BiH jer smatramo da bi više nanijele štetu našim koleginicama nego što bi im pomogle. Ili nekada njima sugerišemo kada pitaju da l' vam treba podrška vezano za entitetsku vlast, nemojte nas podržavati, nekako ćemo same.

Da je nedovoljna saradnja neki vid prećutnog dogovora, ističu i aktivistkinje iz Federacije BiH. Po nekima, to jeste delom uslovljeno i ratom i nedovoljno „prerađenim“ ratnim traumama, ali u najvećoj meri načinom na koji država funkcioniše:

Ima i tog tereta od rata naovamo, i sigurno između nekih ženskih organizacija nema saradnje, prećutni dogovor da na nekim pitanjima možda ne sarađuju ili da ne reaguju zajedno itd. itd. Recimo, ako se desi situacija da, neće možda nužno sve ženske organizacije solidarno reagovati, ako se desi, recimo, neki seksistički, mizogini napad na političarku koja je negdje u institucijama Republike Srpske. Ili vidi se negdje ta podjela, ne samo zbog tog tereta prošlosti, nego i zbog načina na koji stvarno Bosna i Hercegovina funkcioniše, gdje Republika Srpska i Federacija su dva svijeta za sebe. I postoji, naravno, i neka saradnja i to, a sve više i više osjetim i vidim da negdje, kao da živimo u različitim realnostima...

Nedovoljna saradnja nekad se tumači i nepoznavanjem situacije u nekim delovima zemlje, što je, takođe, jedna od posledica političkog sistema i prevelike rascepanosti. Dve aktivistkinje iz mlađe generacije su u tom smislu pomenule specifičnost Hercegovine i nedovoljno poznavanje aktivizma u ovom, kao i drugim delovima države:

Nekako imam osjećaj, pogotovo kad je Hercegovina u pitanju, ja zaista ne znam, zaista, šta se dešava u Hercegovini po pitanju ljudskih prava, da l' tu postoje neke ženske organizacije.

Ja nisam dovoljno upoznata sa radom drugih organizacija iz tih manjih sredina, iz nekih dijelova Republike Srpske do Hercegovine...

Po mišljenju jedne aktivistkinje, takođe iz mlađe ge-

neracije, jedan od uzroka je i obrazovni sistem. Ženski pokret upravo treba mnogo više da se angažuje u smeru međusobnog upoznavanja i podizanja svesti o ovim regionalnim i lokalnim specifičnostima. Zanimljiva je njena samoinicijativna odluka da iz tih razloga nekoliko meseci živi u „drugom entitetu“, i njen primer utelovljuje feministički princip „lično je političko“:

... ja nisam odrasla u Republici Srpskoj i mene sistem nije naučio da mislim o Republici Srpskoj, i da je meni sistem servirao to da ja ne znam kako Republika Srpska funkcioniše. Evo ja sam čak 2018, da bih razumjela Republiku Srpsku, preselila se u Banjaluku na tri mjeseca da dokažem i sebi i svojoj majci da meni tamo neće ništa biti, i to je bilo lijepo. Ali kad bi ženski pokret meni kao mladoj osobi dao mogućnost da ja razumijem dodatni dio države kao što je Republika Srpska, jer meni od Federacije dalje negdje nije omogućeno. I voljela bih da kroz ovakve stvari i ovakve inicijative se možda više povežemo sa organizacijama iz različitih entiteta.

Nedostatak odnosno problemi prilikom saradnje često se tumače i kao posledica projekata i donacija. Elisa Helms u svojoj studiji i u kontekstu međuetničke saradnje primećuje da su donatori u mnogim projektima koje su podržavali i koji su uključivali ženske organizacije naglasak stavljali na saradnju aktivistkinja iz oba bh. entiteta, na primer, koje rade na SOS telefonima za žrtve nasilja. Za ovaj tip usluge je, na primer, daleko značajnije poboljšanje i održivost ove aktivnosti, a za aktivistkinje je ovakav pristup donatora bio i uvredljiv, s obzirom na to da su dugi niz godina međusobno saradivale preko entitetskih linija, samoinicijativno i bez projekata (Helms 2013, 129). Aktivistkinja sa kojom sam razgovarala odmah nakon osmomartovske protestne šetnje, organizovane 2023. godine, podelila je, u kontekstu negativnog uticaja donacija

na međusobnu saradnju, svoje razočaranje, jer su u Sarajevu organizovana dva paralelna marša. Slike grupe žena koje dolaze iz različitih pravaca i ne susreću se, po njenom mišljenju, porazna je i projektno uslovljena, jer je jedan od ta dva marša zapravo bio projektna aktivnost:

I sam 8. mart je pokazao meni razjedinjenost pokreta. Da grupa žena ide iz jednog pravca, druga iz drugog, i o čemu mi govorimo! E, to je meni neko to razočaranje poslije ovolikih godina, poslije svega, čini mi se da smo bile ujedinjenije odmah poslije rata. Tad je bilo ono, nije bilo bitno gdje ću spavati, hoću li ja autobusom, kako ću se prebaciti, ajmo nešto. Sad ja to ne vidim.

Jedan od uzroka je i veliki broj aktivnosti koje se rade „rasparčano“ i nedefinisanje zajedničkih ciljeva oko kojih bi se sinhronizovano delovalo:

Hajmo izać sve, šta god, i tad će se naš glas čuti, tek tad možemo imati uticaj. Tol'ke nevladine organizacije kad se ujedine, e, to je pokret, ajmo ove godine šta god, rupa na cesti, ako je to nama nešto važno kao ženama, pa ajmo to.

Nedostatak zajedničkog fokusa delovanja uslovljen je i mnogobrojnim problemima žena u bh. društvu na koje je potrebno odgovoriti, i „požara“ koje treba gasiti:

Ono što bi bilo idealno jeste da mi, sve aktivne ženske organizacije u BiH, imamo nekoliko tačaka poveznica koje bi nas okupile sve, a što se još nije desilo. Ali ne znači, mi smo izgradile predispoziciju da se to desi. Zašto smo ovako partikularni, isjeckani: zato što je problema bilo mnogo. Mnogo je lakše napraviti pokret koji se mobilize oko jedne ili dvije ili tri stvari.

...toliko ima tih požara koje svaka organizacija svaki dan pokušava da ugasi, da jednostavno ja i ne

očekujem da sve ono što ja radim podrži još 30 organizacija. Iz prostog razloga što onda mi na dnevnoj bazi ne bi ništa radile nego samo podržavale jedna drugu. I onda opet, tamo gdje najviše treba, mi jesmo podrška jedna drugoj...

Iako je nedovoljna saradnja uslovljena praktičnim, pa i pragmatičnim razlozima, i posebno velikim brojem različitih problema i potreba na terenu, po nekim promišljanjima, to ipak ima negativan učinak. Na primer, nedovoljna saradnja loše se odražava na percepcije šire javnosti, ali i donosilaca odluka, koji stoga pokret ne percipiraju kao značajnu društvenu i političku snagu. Po aktivistkinji iz *grassroot* organizacije, ove podele demotiviraju ljude da se pridruže ili podrže aktivnosti pokreta, te iz tih razloga on sve više i više gubi na kritičkom potencijalu:

...mi stalno mislimo da su građani, da su oni samo željni šatora, folkloru i slično. Ne! Oni su vrlo inteligentni i pametni, oni posmatraju sa strane stvari, i oni vide da je ovdje isto kod nas raspad sistema kao i u državi, i onda zašto bi neko došao i želio da bude dio nas, da nam pomogne.

Uprkos ovim iznijansiranim i nešto drugačijim uvidima kada je reč o saradnji, mišljenje koje među aktivistkinjama prevladava jeste da su ženske organizacije konstantno izložene različitim preprekama u svom radu, i prikrivenim ili otvorenim pritiscima. Upravo su zajedništvo, saradnja i solidarnost ključni faktor „preživljavanja“ ženskih organizacija u širem, nepovoljnom kontekstu:

I sad je pitanje šta je nekog iniciralo da se osnuje i pokrene, i šta je od toga ostalo. Ali, eto, kad pogledaš, opstale su organizacije, nije bilo lako, bilo je pluseva, minuseva, padanja, bilo je prepreka neviđenih, ali upravo je to bilo bitno, to zajedništvo...

...vrlo smo solidarne, jedna drugoj rame uz rame, zaista se podržavamo, imamo još dosta posla da bi pokret zaista u konačnici bio prihvaćen onako kako mi to želimo (...) i pomažemo jedna drugu i meni je drago da je tako.

5.3. Umrežavanje ženskih organizacija²¹

Ono što posebno izdvaja ženske organizacije jesu različiti oblici uvezivanja i umrežavanja. Dugi niz godina u Bosni i Hercegovini deluju četiri ženske mreže, i to: Ženska mreža, Sigurna mreža, RING – bh. mreža protiv trgovine ljudima, i Ženska romska mreža „Uspjeh“. Analize i preseki stanja civilnog društva u Bosni i Hercegovini ukazuju na to da, za razliku od drugih mreža, koje su nastale kao pojediničani projekti, i potom se i ugasile nakon završetka projektnog ciklusa, ženske mreže karakteriše istrajnost u delovanju i povezivanju (Popov-Momčinović 2020, 246). Ženske mreže su stoga „rezultat istinskog ubeđenja članica o potrebi postojanja stalnog mehanizma saradnje, usaglašavanja jedinstvene platforme delovanja, koordinacije aktivnosti i jedinstvenog pristupa prema institucijama vlasti“ (Žeravčić 2016, 6). Mreže su posebno važne za ovdašnji ženski pokret s obzirom na to da, uprkos labavoj strukturi, čvršće povezuju svoje članice. Glavni motiv za formiranje mreže jeste pospešivanje zajedništva, koordinisanije delovanje i vršenje uticaja na donosiocice odluka i unapređenje rada institucija. Neke probleme u funkcionisanju mreže prouzrokuje i zakonski okvir u BiH, s obzirom na to da se mreže ne mogu pravno registrovati. Po nekim aktivistkinjama, mreže su zapravo kao mali pokreti, i delovanje mreže je

21 Ovo poglavlje jednim delom se oslanja na naučni članak objavljen u časopisu *Comparative Southeast European Studies* (Popov-Momčinović 2020).

za neke aktivistkinje važan indikator stanja pokreta generalno:

...i dobar zamah je bio i okupljao se veliki broj aktivistkinja i ženskih nevladinih organizacija, barem što se tiče Bosne i Hercegovine. Činilo mi se da ćemo ostaviti veliki trag i da će to baš postati pokret, posebno formiranjem Ženske mreže i pravljenjem raznih aktivnosti i planova.

Uprkos nekim ograničenjima u radu, mreže opstaju i deluju, omogućavaju da se iskorači iz prevelike usmerenosti isključivo na vlastitu organizaciju, i da se saradnja i zajedništvo konkretizuju:

Kroz nekoliko mreža koje postoje, i Žensku mrežu, i Ring mrežu, i Sigurnu mrežu, dakle, mreže koje su strukovnog karaktera, da tako kažem, mreže koje su se u određenim oblastima formirale, može se ukazati da su se žene uspjele okupiti oko tema koje su im zajedničke...

Ženska mreža trenutno okuplja 54 članice, i mrežom koordinira profilisana feministička organizacija Fondacija CURE. Mreža je otvorena i za pojedince i pojedinke kao pridružene članove i članice. Ovu dimenziju mnoge aktivistkinje smatraju pozitivnom, s obzirom na to da delovanje u civilnom društvu i, posebno, pokretu ne treba svesti isključivo na formalno organizovanje:

...mi smo se otvorile i prema neformalnim grupama građanki, što je po meni odlično, jer vi imate neformalne grupe koje fantastično rade. Jednostavno nemaju potrebu da se formalizuju, registruju, da budu udruženje, fondacija, i to je baš dobro.

Fokus Ženske mreže je na zastupanju ženskih ljudskih prava, podsticanju rodne ravnopravnosti i antidiskriminacije, slobode odlučivanja, jednakosti, nenasilja i antimilitarizma. Mreža je pokrenuta u Sarajevu septembra 2009. u okviru

četvrtog po redu *Pitchwise* festivala ženske umjetnosti, gde je predstavljena platforma i Etički kodeks mreže. Osnivačka skupština održana je 1. i 2. jula 2014, kada su imenovane i članice Koordinirajućeg odbora. Na osnivačkoj skupštini bilo je prisutno 28 organizacija, i mreža je otvorena za nove članice (Ženska mreža BiH 2014). Članice mreže su organizacije iz gotovo svih delova zemlje, kao i mreže određenih kategorija žena, kao što je Mreža žena sa invaliditetom. Mrežne članice dolaze iz Tuzle, Zenice, Sarajeva, Mostara, Banje Luke, Bijeljine, Bihaća, Dervente, Goražda, Bratunca, Trnova, Trebinja, Bosanskog Grahova, Konjica, Prnjavora, Pala, Bosanske Krpe i ruralnih sredina kao što su Konjević Polje i Prokosovići. U rad mreže uključene su ženske organizacije iz urbanih centara, manjih lokalnih zajednica i ruralnih područja, i posebno je važno istaći da su i ženske romske organizacije, kao što su UŽR „Bolja budućnost“ iz Tuzle i „Romani Čej“ iz Prnjavora deo ove mreže. Raznolikost članstva ogleda se i u različitim fokusima delovanja organizacija članica – od širih formi delovanja, usmerenih na mirovni rad i toleranciju, preko ekonomskog i političkog osnaživanja žena, pitanja nasilja nad ženama, do pružanja različitih oblika podrške i usluga ranjivim kategorijama žena. Mreža reaguje na slučajeve napada i kršenja ženskih ljudskih prava, pri čemu izdaje saopštenja, aktivno istupa u javnosti, i pruža direktnu podršku. Mreža istupa i sa konkretnim predlozima o rešavanju određenih problema, posebno kroz javne politike i istraživanja (Ženska mreža BiH n.d.a). Intervjuisane aktivistkinje mrežu smatraju posebno značajnom za organizacije koje su se tek registrovale, za dobijanje potrebnih informacija i pružanje podrške u daljem radu.

Sigurna mreža nastala je 2001. godine (kao neformalna mreža) i činile su je 32 nevladine organizacije i vladine institucije koje se bave problemom nasilja, sa područja cele BiH. Nakon toga je, radi bržeg i efikasnijeg delovanja, u februaru 2002. godine osnovan Savjetodavni komitet Sigurne mreže, koji sačinjava 12 organizacija – predstavnicima 12

različitih regija (Fondacija lokalne demokratije – Sarajevo, „Žene ženama“ – Sarajevo, „Udružene žene“ Banja Luka, „Žene sa Une“ – Bihać, „Femina“ – Bijeljina, „Okrugli sto“ – Distrikt Brčko, „Žena BiH“ – Mostar, „Zora“ – Milići, Ženski centar – Trebinje, „Li Woman“ – Livno, Centar za socijalni rad – Goražde, Referentna grupa – Tuzla, „Medica“ – Zenica). Period nakon formiranja, kako se ističe na sajtu mreže, karakteriše stagnacija u radu, nestajanje sa scene pojedinih članica, kao i razjedinjenost unutar sektora, ponavljanje projekata, rasipanje snage i sredstava. Iz tih razloga, mreža je reaktivirana 2011, i odnosi između članica definisani su Memorandumom o saradnji. Definisani su i glavni strateški ciljevi mreže: javno govoriti o nasilju u porodici i, posebno, sa aspekta zaštite ljudskih prava; podnošenje inicijativa i predloga za izmene postojećih i donošenje novih zakona s ciljem poboljšanja položaja i zaštite žena i dece žrtava nasilja u porodici; jačanje kapaciteta NVO koje se bave nasiljem u porodici; stvaranje i izrada akcionih planova o prevenciji, zaštiti i borbi protiv nasilja u porodici; i zajedničko delovanje na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou. Mreža je potpisala Protokol o saradnji sa Agencijom za ravnopravnost (s)polova BiH radi sprovođenja Istanbulske konvencije, i predstavnice mreže učestvuju u radnim grupama za izradu strateških dokumenata na svim nivoima vlasti (Sigurna mreža n.d.). Uprkos određenim pomacima kada je reč o prevenciji i suzbijanju nasilja u porodici, poseban problem je neregulisano finansiranje sigurnih kuća u Federaciji Bosne i Hercegovine, te su organizacije prinuđene da apliciraju za projekte kod domaćih vlasti i stranih donatora (Vive žene 2019, 2). U Republici Srpskoj, uprkos boljoj zakonskoj regulativi, sa odnosom finansiranja od 70% iz sredstava Vlade Republike Srpske i 30% iz budžeta lokalnih zajednica, za izrazito nerazvijene lokalne zajednice sa malim budžetima i ovaj odnos finansiranja je nepovoljan (Popov-Momčinović & Meier 2022, 8). Takođe, s obzirom na činjenicu da neki delovi zemlje nisu dovoljno pokriveni i

skloništa nisu dostupna (na primer, u delu Hercegovine koji se nalazi u Republici Srpskoj), mreža svoje napore usmerava ka jačanju postojećih i izgradnji novih kapaciteta za zbrinjavanje žrtava, i za uspostavljanje specijalizovanih usluga za podrške za žrtve seksualnog nasilja.

Mreža RING je mreža bosanskohercegovačkih nevladinih organizacija aktivnih u borbi protiv trgovine ljudima. Formirana je 2000. godine kao Savez udruženja „Mreža Ring“ i odgovor braniteljica ženskih ljudskih prava i drugih nevladinih organizacija na zastrašujuću pojavu trgovine ljudima, naročito ženama, u postratnoj BiH. Broj članica mreže menjao se iz godine u godinu, da bi danas mreža brojala ukupno petnaest mrežnih članica (RING Mreža n.d.). Mreža je aktivna na polju prevencije, međusektorske saradnje sa relevantnim institucijama, izmene zakonske regulative, u različitim oblicima pomoći žrtvama trgovine ljudima (pravna, psihološka, kratkoročna finansijska) i senzibilizaciji javnosti o različitim oblicima trgovine ljudima i rizicima (RING Mreža n.d.). Mrežom koordinira Fondacija „Lara“ iz Bijeljine, i u mreži smatraju važnim da se pokriju još neka rizična područja trgovine ljudima, kroz uključivanje članica iz delova zemlje koji predstavljaju područje rizika. Mnoge organizacije koje se bave nasiljem nad ženama uključene su i u mrežu RING, s obzirom na to da je, kako navode iz koordinirajuće organizacije, nasilje u porodici jedan od faktora rizika za trgovinu ljudima. Mreža je u proteklom periodu davala sugestije i predloge na sva državna dokumenta iz oblasti trgovine ljudima koja je predlagao Ured državnog koordinatora za borbu protiv trgovine ljudima u BiH. Ostvarena je saradnja sa ovim uredom, kao i drugim značajnim institucijama, kao što su SIPA, policije Republike Srpske, Brčko distrikta i Federacije BiH, Granična policija BiH, Služba za poslove sa strancima, i s tužilaštvima (RING Mreža 2020a). Od uspešnih aktivnosti, u mreži izdavaju kampanju „Zaustavimo zloupotrebu djece u prosjačenju“, u okviru koje se otvorilo pitanje prosjačenja kao

oblika trgovine ljudima. Kampanja je uključivala emitovanje radio-spotova na 10 radio-stanica u BiH, održavanje okruglog stola u Bijeljini, poster i uličnu kampanju. Za Evropski dan borbe protiv trgovine ljudima (18. oktobar), mreža je bila partner Ministarstvu bezbjednosti BiH u kampanji „Podizanje svijesti javnosti o trgovini ljudima u migracionim tokovima”, u okviru koje je organizovan značajan broj događaja (RING Mreža 2020b).

Ženska romska mreža „Uspjeh“ okuplja ženske romske organizacije. Mreža broji devet članica (sedam udruženja i dve pojedinke koje su istaknute romske aktivistkinje), ima etički kodeks i platformu delovanja (UŽR „Bolja budućnost“ Tuzla n.d.). Ženske romske organizacije i sama mreža sebe vide kao deo globalnog ženskog romskog pokreta, s ciljem efikasnijeg adresiranja i podizanja svesti o teškom statusu Romkinja, koje se nalaze u diskriminisanom položaju u sferi zapošljavanja, nedovoljno učestvuju u političkom odlučivanju i upravljanju u institucijama vlasti, a podaci relevantnih institucija pokazuju i da su Romkinje daleko izloženije različitim oblicima nasilja (Ženska mreža n.d.b.) Romkinje se stoga ne osećaju sigurno, a njihov položaj nije dovoljno vidljiv u javnim politikama (Ženska mreža n.d.b.). Ženska romska mreža provela je veliki broj istraživanja o položaju Romkinja u BiH, mnogo uličnih akcija u sklopu „Mjesec dana ženskog romskog aktivizma“ (8. mart – 8. april), s ciljem razbijanja predrasuda prema Romkinjama, radi na ekonomskom osnaživanju i edukaciji, kao i političkoj participaciji Romkinja. Iz koordinirajuće organizacije UŽR „Bolja budućnost“ Tuzla ističu da se prikupljaju podaci o položaju Romkinja na terenu uz pomoć resursa mreže i koriste se za izradu akcionih planova za Rome i za izveštaje kao što su Izvještaj u sjeni o implementaciji CEDAW konvencije i zaštiti ženskih ljudskih prava u BiH, i GREVIO izvještaj. Problemi Romkinja se uz pomoć ove mreže upućuju različitim nivoima vlasti, na primer, kroz organizovane posete parlamentu i učešće u radu parlamentarnih tela (kao što je

Odbor za Rome na državnom nivou), u koji su uključene neke mrežne članice.

Kada je reč o percepcijama aktivistkinja o načinu funkcionisanja i delovanju mreža, mišljenja su podeljena i prepoznaju se brojne prednosti, ali i nedostaci u njihovom funkcionisanju. Prisutni su različiti pogledi na načine kako različite ženske mreže deluju, od ocene nekih mrežnih aktivnosti kao fenomenalnih, preko uspešnih primera deljenja informacija i saradnje na određenim projektima, do osećaja da nedostaje entuzijazma i posvećenosti. Kao i u drugim kolektivnim akcijama, prisutan je i fenomen „slobodne vožnje“ (očekivanje da neko drugi prvi reaguje ili obavi posao), kao i težnja za uključivanjem u sve aktivnosti mreže, iako nemaju sve organizacije dovoljno kapaciteta za to. Generalno, percepcije o mrežama koje imaju jasan fokus delovanja (na primer, nasilje nad ženama) i okupljaju specifične kategorije žena, kao što su Romkinje, uglavnom su pozitivne.

Posebno NVO koje rade sa nasiljem u porodici su dobro umrežene, mi radimo zajedno, kada pravimo neke ad hoc koalicije, tu smo fenomenalne...

Mi smo članice Sigurne mreže BiH, i tu je suradnja dobra, i svi naši naši projekti uopšte, izuzev nekih manjih, se realizuju partnerski.

To je velika stvar, biti u mreži. Kad smo ujedinjene u mreži, onda razmjenjujemo iskustva, radimo kampanje, koristimo informacije jedna od druge. Mi kao organizacija najviše radimo na prevenciji i uloga nam je da radimo baš konkretno, na terenu, kao prosvjetne radnice puno radimo na vršnjačkoj edukaciji. Uradile smo i priručnik o prevenciji i dale drugim mrežnim organizacijama...

Više su to bile neformalne mreže, a ne mreže koje funkcionišu zajednički po pitanju nekog problema. Ne

moгу reći da ne postoji saradnja, ali nije u mjeri u kojoj bi trebalo da bude.

Neko hoće da bude u dijelu neke mreže i onda očekuju, kao i u našem slučaju, sve naše članice očekuju da mi reagujemo...

Mi smo članice u svim mrežama, ali sve te mreže nekako euforično krenu, ali se onda nekako, ne da se raspadnu, ali nema tog entuzijazma...

Izrazito kritični pogledi na delovanje mreže bili su prisutni u veoma retkim slučajevima, i najčešće su se odnosili na delovanje Ženske mreže, uglavnom iz razloga što ona okuplja najviše organizacija i ima najširu platformu delovanja. Neki oblici kritike bili su prisutni i kada je reč o drugim mrežama – posebno u kontekstu preispitivanja mrežnih principa kao što je, na primer, jednakost članica. Kada je reč o Ženskoj mreži, zbog pomenute šarolikosti članstva i širine delovanja, i kritike su bile raznolikije. Od strane članica sa jasnim feminističkim identitetom, podvlači se nespремnost nekih organizacija da podrže neke aktivnosti, posebno one koje se tiču LGBTI populacije:

Gdje je ženska mreža na prajdu? Imamo pojedince, pojedinke, zna se ko su, to su oni iskreni i oni za koje se ja bojim da ih neće biti, šta će biti kad njih ne bude...

Pored pitanja koja se tiču LGBTI populacije, i teme kao što su reproduktivna prava i abortus u Ženskoj mreži su tabuizovane:

Imale smo mi tu problema, i onda je pitanje ko se sve priključuje ženskom pokretu. Isto ko što smo mi, evo, nadam se da će uskoro biti konferencija Ženske mreže, i zadnja dva puta smo mi tražile da se malo preispita to članstvo u Ženskoj mreži (...) Imale smo problem na jednoj konferenciji, neko je spomenuo abortus. Kad je ustala žena iz Posušja i počela nama da [govori protiv

prava na abortus], mi smo ostale bez teksta!

Očigledno je da umrežavanje ženskih organizacija dovodi do različitih prednosti, ali i do određenih problema prilikom povezivanja. U slučaju pitanja oko kojih mreže reaguju ili ne reaguju, pored mrežnih kapaciteta i međusobnih odnosa, primetan je i uticaj šireg društva i predrasuda prema feminizmu. Prema mišljenju jedne intervjuisane, to je vidljivo i u samom nazivu Ženske mreže:

Ženska mreža koja još uvijek stvarno nije „donor-based“, ona je stvarno okupljena oko ideje i to, ali ima puno nerealizovanog potencijala. I ona je možda sebi najsretnije izabrala ime, nije ni feministička, nije ni ova-ona, nego je ženska.

Uprkos tome, širi fokus delovanja i veći broj članica daje veći prostor za artikulaciju različitih ideja. Aktivistkinja koja je ukazivala na neke probleme u funkcionisanju Ženske mreže na kraju je navela da joj je to „najdraža mreža“, upravo zbog te raznovrsnosti. Njeno razmišljanje ukazuje i na važan podatak da su neke organizacije članice više mreža, te se na taj način dodatno širi i koristi sinergija. Za organizacije koje predstavljaju posebno ranjive grupe žena, kao što su Romkinje, važno je da su i u drugim mrežama, a ne samo specifično romskim, a to doprinosi i diverzitetu pokreta u celini i senzibilizaciji prema položaju specifičnih kategorija žena unutar pokreta. S druge strane, kao što i svaki oblik organizovanog delovanja u pokretu povlači određene protivrečnosti, one se, sledstveno, vide i u mrežama. Nekad su upravo u mrežama još izraženije, jer je reč o više organizacija. No, principi jednakosti i saradnje se nekad različito tumače, pa su prisutna i razočaranja. I dok se neke članice osećaju skrajnutim iz nekih procesa i aktivnosti, aktivistkinje iz profilisanih organizacija često smatraju da ne daju dovoljno mreži jer se u ime jednakosti svih članica njihovi kapaciteti dovoljno ne koriste. Pri-

tom podvlače da je važan princip jednakosti, ali da se on pogrešno tumači i implementira u mrežnom delovanju, na primer:

A nama masovnost i, da tako kažem, pravo glasa jednako za sve, dovodi nas do toga da mi nemamo zajedničku platformu iza koje svaka organizacija stoji.

Očigledno je da intergrupna dinamika unutar mreža predstavlja izazov, a percepcije samih aktivistkinja nekad deluju kao suprotne, ali, s druge strane, i potvrđuju i nadopunjavaju jedna drugu. U tom smislu se, na primer, navodi kako koordinirajuće organizacije najviše vuku i da se nekad tzv. manje organizacije osećaju nedovoljno uključenim u procese definisanja pravaca i strategija delovanja. Međutim, u isto vreme se prepoznaje i važnost koordinacije, predanosti i posvećenosti velike organizacije koja deluje kao motor, i svoje organizacione i ljudske resurse ustupa za rad mreže (Popov-Momčinović 2020, 249).

Aktivistkinje su svesne da okvir u kojem se deluje, situacija na terenu, te različite vizije organizacija koje su okupljene oko neke aktivnosti mreže mogu da deluju inhibirajuće na saradnju. Jedna aktivistkinja u tom smislu navodi da je besplodno idealizovati ženski aktivizam kao beskonfliktnu sferu međusobne saradnje i solidarnosti; takođe, bespotrebno je i preneglašavati neke od problema u zajedničkom delovanju. U okviru ovog realističnog pristupa dometima mrežne saradnje, ističe se da ništa nije idealno, ali i da ne treba da bude:

Ja to ne bih nikad idealizirala niti bih to smatrala nekim velikim nedostatkom, na primjer, i kad su mreže u pitanju, jer naprosto se radi o ljudima, radi se o situaciji takvoj kakva jeste, u kojoj se pokušava da djeluje. I to nije jednostavno napraviti, zadovoljiti sve zahtjeve i interese...

Najpozitivniji stavovi prema mrežnom delovanju prisutni su kod romskih ženskih organizacija, i sama činjenica da

imaju svoju mrežu podstiče ove pozitivne percepcije i auto-percepcije. Ogromne potrebe i problemi ove višestruko marginalizovane grupe pospešuju osećaj solidarnosti i značaj saradnje kroz prepoznavanje vlastite specifičnosti. U tom smislu se komunikacija unutar ove mreže – i horizontalna i vertikalna, i, uopšte, način na koji se iniciraju i sprovode različite aktivnosti percipiraju prilično pozitivno:

Druge se nekako mogu stopiti sa svima. Mi, koliko god, na primjer, želimo da se stopimo, uvijek nailazimo na neke prepreke i uvijek ostajemo specifične. Pa je to zato sreća što ja možda ovako gledam na neke stvari. Mi smo inače jako fleksibilne i sve u mreži ulažemo napore da romska ženska mreža opstane. Nama je bitno da imamo različite informacije sa terena. Na primjer, ona pojedinica iz Bosanske Krupe jer mi je bitno da imam informacije iz Unsko-sanskog kantona. I ove pojedinke se trude i daju maksimum u pružanju informacija, onda kad se rade istraživanja...

Takođe, za razliku od kritike koncepta jednakosti u drugim mrežama, za romske ženske organizacije i njihovu mrežu jednakost članica veoma je važna:

Ne preferiramo da je niko iznad drugih, ni kao organizacija ni kao pojedinke. Mi kao koordinirajuća organizacija ne možemo sve ni stići, zato su i svi važni i sve smo jednake i nismo mi uvijek za sve inicijatori.

Prepoznaju se i konkretni rezultati mrežnog delovanja, na primer, kada je reč o političkoj participaciji Romkinja:

Svaki put kad radimo nešto, na primjer, za izbore, mi smo animirale Romkinje da izađu, da podrže žene i prebacimo im neka sredstva i osjete se stvarne promjene...

Važno postignuće koje pominju aktivistkinje koje su članice ženske romske mreže jeste da su upravo kroz odlazak

na mrežne sastanke bile podstaknute da formiraju organizaciju Romkinja u svojoj lokalnoj zajednici:

...i bila je mreža Bolje budućnosti i koleginica je odlazila na njihove sastanke, tako da je dobila ideju da se osnuje samo za žene i tako smo se pokrenule...

Uvijek ima pojedinki koje su aktivne i ističu se u zajednici, pa što da se ne uključe. A onda, vidite, proizađe i da takve pojedinke poslije naprave organizaciju.

Uprkos raznolikim, a nekad i izrazito kritičkim tumačenjima, aktivistkinje su svesne važnosti umrežavanja, i mrežna podrška pokazala se krucijalnom za određene marginalne grupe (žena). Tako je, na primer, organizacija „Zaboravljena djeca rata“, koja je pokrenula kampanju za usvajanje amandmana na zakon putem kojih bi ova nevidljiva kategorija konačno postala prepoznata, podršku tražila od različitih, ne samo ženskih organizacija. Uspešnost ove kampanje u ovoj organizaciji vide ne samo u usvajanju amandmana na nivou Brčko distrikta, a potom i Federacije BiH, već i u činjenici da je uspostavljena i šira mreža solidarnosti. I organizacije koje se bave LGBTI pravima takođe ističu važnost stvaranja širih koalicija, pri čemu ističu: „Nemojte nikad sami!“ (Puljek-Shank & Popov-Momčinović 2022, 37).

Takođe, aktivistkinje ističu da su se u međuvremenu pojavile i druge mreže, kao što je eko-feministička platforma EKO FEM BiH, za borbu protiv ekološkog nasilja. Na konferenciji održanoj u Tuzli 14. i 15. oktobra 2022, istaknuto je da se ekofeministička borba „temelji na pravdi, jednakosti, brizi, istrajnosti, hrabrosti, udruživanju, društvenosti i povjerenju te da iz svih tih vrijednosti proizlazi feministička, aktivistička i ekološka solidarnost“ (EKO FEM BiH 2023). Posebno se podvlači da su žene dale najveći doprinos odbrani prirodnih resursa, pogotovo reka, od nasilne privatizacije i ekološke destrukcije, i putem zajedničke platforme ovakve grupe žele se dalje osnaživati i povezivati. U skladu sa principima ekofemi-

nizma, osuđuju se i svi oblici nasilja i krađe, svođenje ljudi na robu i patrijarhalno nasilje. Delovanje i eventualni učinak ove novoformirane mreže svakako ostaje naučni izazov za neke kasnije analize.

5.4. Projekti i donacije

„Nicanje“ različitih organizacija dovelo je i do ciničnih komentara urbanog stanovništva da „svaki niko“ može da registruje udruženje, najčešće sa grupom srodnika ili prijatelja (Helms 2013, 90). Ovakvim stajalištama doprinela su i zakonska rešenja i, posebno, prva verzija Zakona o udruženjima i fondacijama, po kojoj je bilo potrebno 30 fizičkih lica da bi se registrovalo udruženje (Popov-Momčinović 2009, 138). Da bi se ubrzali procesi registracije i što pre počelo sa konkretnim radom, često su se u osnivanje organizacije uključivale i osobe sa kojima postoje srodničke ili prijateljske veze. Uprkos izmenama Zakona o udruženjima, koje su olakšale proces registracije, ovakve percepcije su, kako navode aktivistkinje, i dalje prisutne. Na njih se kaleme i iskrivljena tumačenja da je u civilnom društvu dosta novca i, kako aktivistkinje navode, „svi misle da svi čekaju da ti daju novac“. Aktivistkinje navode i trend gašenja organizacija, koji je započeo uporedo sa formiranjem, što ukazuje i na to da su percepcije o civilnom društvu i udruženjima kao mehanizmu za brzu zaradu pogrešne i iskrivljene. S druge strane, donatorske politike, način delovanja i komuniciranja međunarodnih organizacija dobrim delom je doprineo ovakvim stereotipnim tumačenjima. Statistički podaci koji pokazuju da nijedna organizacija civilnog društva od članarina nije prikupila više od 10% svojih prihoda (Fagan 2013, 58) takođe ukazuju na to da je donatorska usmerenost veoma prisutna.

Po nekim analizama aktivizma u BiH i regiji, upitno je da se u okolnostima stravičnih ratnih razaranja može govoriti o civilnom društvu, s obzirom na to da je rat suprotnost svemu civilnom i uređenom, a ovo pitanje važi i za postratni period, budući da je reč o malom broju aktivista i aktivistkinja (Bilić 2011, 301). I u drugim delovima Istočne Evrope, kritičari nekih negativnih pojava u aktivizmu koristili su čuvenu sintagmu Ferenc Mislevica [Ferenz Misslevitz] „sanjali smo civilno društvo, a dobili nevladine organizacije“, govoreći o trendu profesionalizacije, *NVO-izacije* civilnog društva i donatorske usmerenosti (prema: Sloat 2005, 439). Naime, usled nemogućnosti mobilizacije značajnih resursa na lokalnu, mnoge organizacije okreću se programima koje su inicirali zapadni donatori (Sloat 2005, 440). Iako se kroz ove programe i projekte pokreću važne aktivnosti i iniciraju određene promene, dolazi i do redukovanja civilnog društva na nevladine organizacije, a to sužava prostor za delovanje i za pokretanje širih, radikalnijih demokratskih projekata (Cornwall & Goetz 2005, 799). Smatra se da je čak došlo i do preslikavanja negativnih obrazaca političke kulture, posebno klijentelizma u civilno društvo (Cornwall & Goetz 2005, 799). U kontekstu podeljenog društva Bosne i Hercegovine, u kojem je strani faktor jedan od ključnih aktera u procesima tzv. (neo)liberalne izgradnje mira, ovi negativni trendovi dodatno su izraženi. Po nekim kritičkim analizama, civilno društvo u BiH je, zapravo, imaginarno, paralelno društvo, koje ne predstavlja realne interese sa terena, i koje omogućava državi, elitama i donatorima da ignorišu brojne hitne potrebe stanovništva (posebno one socijalne prirode), a sve s ciljem lakšeg uspostavljanja vlastitih agendi (Richmond 2011, 69, 70).

Bosna i Hercegovina neosporno predstavlja svojevrsan presedan kada je reč o asistencijalizmu i prilivu sredstava iz međunarodnih fondova (Björkdahl 2012, 294). Strani faktor polazio je od pojednostavljenih pretpostavki da će konsocijacijski model odlučivanja doprineti slabljenju nacionalističke

retorike kroz sistem dogovaranja, i da će se paralelno, kroz jako civilno društvo, pospešiti participacija građana i građanki i razviti demokratska politička kultura (Chandler 1998, 79). Realno stanje na terenu često je dovelo do razočaranja međunarodnih aktera usled raskoraka između namera i rezultata. Donatori su vlastite neuspehe često „pravdali“ pojednostavljenim stereotipnim obrazloženjima o „bosanskom mentalitetu“, pri čemu se nisu kritički preispitivali vlastiti propusti i pristupi demokratizaciji (Chandler 1998, 81).

Međunarodna zajednica je, generalno, u ovim procesima naglasak stavljala na pitanja sigurnosti, povratak izbeglica, izgradnju institucija, reformu sudstva i redovno održavanje izbora, i u ovim procesima žene su imale marginalnu ulogu (Björkdahl 2012, 294). S druge strane, organizacije civilnog društva smatrane su najvažnijim akterima u procesima izgradnje mira i pomirenja (Chandler 1998, 79), a posebno ženske organizacije, s obzirom na to da su žene bile najviše aktivne u međuetničkoj saradnji i najglasnije u antinacionalističkim zahtevima (Helms 2013, 94). No, iza takvog stajališta krile su se zamaskirane patrijarhalne vrednosti o ženama kao mironjakinjama po prirodi (Helms 2013, 238; Björkdahl & Mannegren Selimovic 2016, 184). U isto vreme, feminističke analize ukazuju na to da je diskurs međunarodnih aktera koji su fizički prisutni u BiH izrazito maskuliniziran, pri čemu su se lokalni akteri prikazivali kao ranjivi, feminizirani, nazadni i inferiorni (Björkdahl 2012, 302; Helms 2013, 11, 27). Dugi niz godina, zapadni deo međunarodne zajednice prema BiH se odnosio sa paternalističkim i, navodno, zaštitničkim, a u isto vreme moralizatorskim stavom, s ciljem isticanja svoje superiornosti (Majstorović & Vučkovic 2013, 153). To predstavlja svojevrsan nastavak balkanističkih diskursa u kojima se rat, tradicija, agresija i Balkan poistovećuju i međusobno proizvode (Žarkov & Drezgić 2019, 140), što se nastavlja i u tzv. mirnodopskom periodu.

Uprkos problematičnom okviru donatorskih politika, aktivistkinje ipak prepoznaju da je podrška donatora ključna, posebno u periodu kada su se osnivale i nisu imale nikakva sredstva ni resurse za delovanje. Veliki broj problema usled ogromnog stepena razaranja, koje je dovelo do egzistencijalne ugroženosti većine stanovništva, takođe je odredio ovakve trendove u civilnom organizovanju. Aktivistkinja iz profilisane ženske organizacije u tom smislu navodi:

Mi smo se organizovale onako kako smo mogle, jer u Bosni i Hercegovini žene nisu imale luksuz da se samoinicijativno i, ajde da budemo vrlo banalni, o svom trošku, poslije rata, iz jednog razorenog društva organizuju, ako se uzme u obzir da je dva miliona ljudi pomjereno sa svojih ognjišta, da smo gotovo svi izgubili radna mjesta, da je ogroman broj ljudi, ako ne u devedesetprocentnom obimu, bilo egzistencijalno ugroženo.

U kontekstu razorenog društva, donatorska podrška odmah nakon formiranja i registracije udruženja pružila je materijalnu osnovu i mnogima dala „vetar u leđa“ za dalji rad:

Počele smo s poda, skupile smo novac, kupile telefon i faks, našle smo prostorić, napisale projekat, stavile komad kartona od kutije na pod... Dakle, od golog poda krenule i registrirale se. Dolazile smo i provjeravale na vrata, nije bilo kompjutera, već smo provjeravale tako da li je faksom stigla neka vijest. I onda smo krenule dalje...

Međutim, aktivistkinje podvlače da je osnivanje udruženja podstaknuto prevashodno lokalnim potrebama. Interpretacije aktivizma kao rezultata donatorskog intervencionizma su redukcionističke, na šta je ukazano u različitim istraživanjima koja se tiču specifično BiH, kao i drugih postsocijalističkih zemalja. Na primer, u periodu kada su do-

natori zaobilazili da pružaju podršku organizacijama u Republici Srpskoj (i mnoge lokalne zajednice, posebno u istočnom delu RS, nalazile su se na „crnoj listi“ međunarodne zajednice), razne ženske organizacije samoinicijativno se bave pitanjima ženskih ljudskih prava i demokratizacije društva, što ukazuje na prisustvo posvećenosti mnogo pre nego što su donatori počeli sa izdvajanjem značajnih sredstava (Walsh 2000, 4). U analizama se, takođe, podvlači da su ženska udruženja u BiH nastala prevashodno usled lokalnih potreba, a da li bi opstala da nije bilo međunarodne podrške – sasvim je drugo pitanje (Pospieszna 2014, 1260). Po nekim tumačenjima, simplifikovani pogledi na ulogu donatora u postsocijalističkoj Evropi vode u pogrešna tumačenja da su žene u tim zemljama pasivni primaoci međunarodne asistencije, bez vlastitih agendi i ciljeva (Funk 2006, 75). Na taj način se, takođe, nipoštaštava rad mnogih hrabrih, kreativnih žena i feministkinja iz ovih zemalja (Funk 2006, 78, 80). Da je reč o delovanju iz lokalnih implusa, govori činjenica da su brojne ženske organizacije opstale i da intenzivno deluju uprkos brojnim birokratskim, finansijskim i drugim pritiscima (Sloat 2005, 440). Po rečima jedne od pionirki bh. pokreta:

...ovo angažovanje kroz nevladine organizacije ima svoje dobre i loše strane. Dobra strana jeste što vi stalno djelujete i što ste stalno mobilni i stalno ste u pokretu i stalno ste aktivni. Djelujete i profesionalno i aktivistički. Ali djelovati profesionalno i djelovati organizovano vas postavlja kao nekog ko mora da ispunjava obaveze prema državi, prema donatoru, prema brojnim drugim strukturama od kojih djelimično zavisi, tako da to crpi mnogo resursa. Tako da, s jedne strane, imamo obaveze koje nas ograničavaju, a s druge strane imamo mogućnost da stalno djelujemo (...) Problema u Bosni i Hercegovini je bilo toliko da je potrebno i profesionalno i aktivističko i ad hoc organizovanje žena.

U tom smislu, aktivistkinje često navode da u svom radu najpre prepoznaju potrebe koje postoje na terenu, i da se na osnovu toga formulišu potencijalne projektne aktivnosti:

Žene su išle ispred muškaraca i prve granice prelazile, pa smo razvijale programe i projekte naspram potreba korisnica. Nikad nismo rekle šta bi mi sad ili, na primjer, donator raspisao konkurs pa hajmo mi da se javimo (...) Ja idem pa popričam sa ženama na terenu i tako dolazim do informacija o potrebama koje postoje...

Aktivistkinje takođe primećuju da je razvoju organizacija doprinelo više faktora. Jedan od ključnih faktora svakako su donatori, koji su pospešili procese registracije udruženja i, kroz podršku određenim aktivnostima, delom i usmeravali delovanje ženskih organizacija. Međutim, profilacija udruženja i ženskog pokreta ne može se tumačiti kao puki proizvod donatorskih namera, s obzirom na to da se radi o kombinaciji više faktora:

Imislim da je velika stvar urađena. E sad, da l' je to zasluga pojedinaca, grupa, duha vremena, međunarodnih faktora? Ja mislim da je tu kombinacija zaista svega. Bez entuzijastičnih pojedinaca ne bi bilo ni organizacija, bez stranih faktora ne bi bilo novca i često ide ona priča da strani donatori uslovljavaju politike kako rade nevladine organizacije. Toga ima, ali toga nema toliko kolika je percepcija javnosti. Tako da, ko je šta htio da uradi, stvarno je mogao da radi.

I u nekim drugim istraživanjima vezano za donatorske politike u BiH i na postjugoslovenskom prostoru navode se različite strategije i taktike koje su ženske organizacije koristile u svojoj komunikaciji sa donatorima. Takođe, prepoznaje se da i donatorima trebaju ženske organizacije, i da se, uz jasno definisane vlastite ciljeve i vizije, može delom uticati i na do-

natorske perspektive (Bagić 2006, 251). Ženske organizacije su, kako u BiH tako i u regiji, smatrane poželjnim primaocima pomoći s obzirom na to da se njihov humanitarni rad prepoznao kao značajan i jer su bile jedna od najjačih snaga civilnog društva, i preusmerenje ženskih organizacija nakon rata ka širim političkim i društvenim pitanjima poklopilo se sa interesima zapadnih donatora (Irvine 2007, 19). Takođe, i same ženske organizacije iskoristile su ovu situaciju da promovišu svoje ciljeve, pri čemu se koristio diskurs zapadnih donatora o ženskim pravima kao ljudskim pravima (Irvine 2007, 18). Uprkos tome, brojni problemi vezano za donatorske politike ipak postoje. Kao što je ukazano u nekim analizama s fokusom na BiH, donatorske politike često su bile bez jasnog fokusa i nisu se dovoljno koristila lokalna znanja, te su se mnoge inicijative zapravo izgubile tokom procesa postratne rekonstrukcije (Mlinarević & Kosović 2011, 133). Takođe, sporost, pa i nemogućnost suštinskih promena pogodovale su vladajućim etnonacionalističkim strukturama, koje su formalno prihvatile mnoge inicijative koje se tiču rodne ravnopravnosti da bi stvorile privid da su progresivne i proevropske (Mlinarević & Kosović 2011, 133). Iz tih razloga, po mišljenju Mlinarević i Kosović, bez intervencije međunarodnih donatora, ni formalne promene ne bi bile moguće (Mlinarević & Kosović 2011, 133).

Aktivistkinje takođe navode različite probleme. Početni entuzijazam zbog dobijanja podrške i pozitivan osećaj koji je pratio ženski aktivizam na početku, uz uverenje da su donacije dobijene zbog zajedničkih uverenja i vizija, često je bledeo usled ograničenosti dobijenih resursa i birokratskih zahteva vezano za transfer i alokaciju sredstava (Bagić 2006, 239). Jedan od ključnih problema jeste odnos nekih donatora prema lokalnom aktivizmu, uključujući i ženski pokret, a koji se nekad percipira kao kolonijalistički. Iz tih razloga su neke ženske organizacije reagovala na delovanje pojedinih međunarodnih donatora koji se bave pitanjima rodne ravno-

pravnosti, pri čemu navode protestno pismo upućeno velikoj međunarodnoj organizaciji UN Women:

Imali smo jedno pismo koje smo uputili donatoru u želji da kažemo da je odnos prema nevladinim organizacijama pomalo kolonijalistički, odnosno na način da se sredstva ogromna daju njihovim organizacijama i njihovoj administraciji, pa da se onda dijele na [lokalne] nevladine organizacije. Mogu reći da se poslije tog našeg pisma situacija malo promijenila nabolje...

Pored ovog generalnog odnosa donatora, problem je i što se neke aktivnosti koje su organizacije pokrenule prepoznaju kao važne i na koncu se i podrže, ali za implementaciju nisu izdvojena adekvatna sredstva. Aktivistkinja koja se bavi ekonomskim osnaživanjem je, na primer, istakla da su sredstva predviđena za aktivnosti koje se tiču ekonomskog osnaživanja žena u ruralnim zajednicama nedovoljna, i da na kraju veću dobit imaju sami donatori:

Imaš trend sada, sad aplicira se kod Evropske unije, kao mi ćemo uključiti organizacije, sad je ono „sexy“ uključiti organizacije iz tih nekih zajednica. Ima ruralni razvoj, nešto tako, imaju neki projekti i sad niko nije rekao, međunarodne organizacije koje to vode, da kaže, evo, mi smo dobili milion, od tog miliona, toliko ide za te partnerske organizacije! Nego garantujem, garantujem da će minimum 40% od toga na njihove plate, njihovo održavanje, mislim ti međunarodni, i onda budu neki sastanci gdje se opet te organizacije promovišu, a ovim organizacijama za podsticanje biznisa šta ostane...

Evropska unija, na koju se referirala prethodna aktivistkinja, uglavnom je podržavala projekte koji predviđaju saradnju između države i civilnog društva i imaju za cilj razvoj dobrog upravljanja – izgradnju i jačanje institucija, do-

nošenje novih zakona i kreiranje javnih politika, njihovu implementaciju i poboljšanje kvaliteta usluga (Fagan 2013, 64). Međutim, ove projekte implementiraju isključivo kapacitirane organizacije u urbanim centrima. Iako je povećan *know-how* organizacija civilnog društva kroz transfer znanja i ekspertize iz Evropske unije, nije došlo i do rasta samih organizacija, kao ni do značajnije mobilizacije civilnog društva generalno (Fagan 2013, 64). Aktivistkinje takođe smatraju da je u ovakvim projektima, koji predviđaju saradnju države i civilnog društva (gde spadaju i projekti USAID-a), došlo do zloupotrebe od strane države, odnosno političara, a nauštrb razvoja civilnog društva:

Pritom političke elite svi rade sa tim istim strancima, dobijaju pare od tog istog USAID-a. Ali sad kako to da međunarodna zajednica prepozna da ih država vara, ovi predstavnici institucija da manipuliraju sa svojom moći i sa svojom vlasti kako njima odgovara...

Drugi problemi tiču se konstantnog menjanja prioriteta kod donatora, što proizvodi nedostatak kontinuiteta u delovanju i provođenju nekih važnih aktivnosti. Aktivistkinje pritom navode da se njihove ili druge ženske organizacije (tačnije – većina njih) ne prilagođavaju izmenjenim donatorskim prioritetima. No, ipak prepoznaju negativne trendove u bh. civilnom društvu. Često menjanje fokusa delovanja i ciljne grupe kod nekih organizacija ukazuje na ovo nasumično prilagođavanje u „trci“ za projektima:

...organizacije se prilagođavaju donatorima i njihovim ciljevima. Na primjer, ima organizacija koje se bave Romima, pa onda okolišem ako postoje donacije za to... Sama organizacija tako ne može izrasti, stvoriti svoje eksperte i ljudski potencijal. Ljudi moraju znati ili osjećati neki problem cijelim svojim bićem, životom.

U tim okolnostima javlja se i trend da se neke pro-

fesionalizovane organizacije bave rodnom ravnopravnošću samo onda kad postoje (najčešće milionske) donacije za to, iako im to nije u fokusu delovanja. Ono što je problematično jeste, rečima aktivistkinja, što te organizacije nemaju unutar sebe i u strukturama odlučivanja rodnu ravnopravnost:

Očito mi, kao ženske udruge, nismo prepoznate jer ako su vam partneri [nazivi organizacija], uz dužno poštovanje, a govorite o rodnoj ravnopravnosti, izvini, unutar tih organizacija ne postoji rodna ravnopravnost! Onda je rekla, nemoj, molim te, javićemo se (...) Ali ne možete raditi milionske projekte o rodnoj ravnopravnosti sa organizacijama koje nemaju rodnu ravnopravnost!

Dvoje koji vode glavnu riječ, naši, mlada cura, i kaže, upravo se traži rodna ravnopravnost, prepoznato, a žena koja to sve čita: „Dragi gosti, čast mi je da vas danas pozdravim, mi ćemo ovdje da govorimo o pitanjima rodne ravnopravnosti, vi ste svi moje drage kolege“, ja opet: „kolegice“...

Naravno, prepoznaju se i neki negativni trendovi i u ženskom pokretu. Aktivistkinja iz mlađe generacije koja delovanje svoje generacije opisuje kao *grassroot* aktivizam, smatra da se projektizacija (ipak) negativno odražava na ženski pokret i ženske organizacije. Njenim rečima, mnoge žene iz tzv. profesionalnih organizacija, nakon što obave svoje projektne zadatke i „poslove od 8 do 16“, zaboravljaju na neke feminističke principe, kao što je „lično je političko“:

I onda se vi satirete na tom nekom grassroot nivou, meni je jako bitno da u kafiću i kad odem u prodavnicu da ne čutim na neki seksistički komentar upućen nekoj, i to niko ne radi, kao to nije moj posao od 8 do 16, nije moja projektna aktivnost, da se bolje izrazim, i to je pojelo pokret u Bosni! I onda gdje god odete, svi se pitaju šta se dešava sa Bosnom?!

Slična je i percepcija aktivistkinje koja se javno deklarira kao feministkinja i, uz to, dolazi iz male lokalne zajednice:

Mislim da je jako puno žena na mjestima odlučivanja u nevladinom sektoru, posebno ženskom sektoru, dvolično, i 'vamo za potrebe projekta i neke prezentacije u javnosti nekoj, nekoj javnosti određenoj, sebe nazivaju i feministkinjama i aktivistkinjama i sve nešto super; međutim, u jednom predstavljanju u Bihaću, kad kažem da sam feministkinja, aktivistkinja, ona uteče iz sale!

Aktivistkinje koje rade sa izrazito marginalizovanim grupama žena, kao što su Romkinje, navode i druge probleme. Najčešće podvlače da (neki) Romi muškarci vode ili rade projekte koji se tiču žena, dok ženske organizacije rade posvećeno sa ženama, bez obzira na to da li imaju projektna sredstva ili ne. Po njihovom mišljenju, projekti koje provode muškarci i koji se tiču žena nemaju faktički nikakve rezultate:

...ali to sam iskusila lično da mi predamo projekat kada se radi o marginalizovanoj grupi, vezano je za nasilje i neku drugu temu, i onda to dobije organizacija koju vodi muškarac. Muškarac ne može nikad raditi projekat vezano za žene jer oni gledaju svoj interes, a onda poslije čujemo da se te aktivnosti ili ne implementiraju ili se onako, čisto da se ima nešto napisati! Mi radimo to zbog interesa zajednice, da zaštitimo žene i djecu, i mi ne gledamo stvarno da li mi imamo projekat ili nemamo.

U literaturi se posebno isticao uticaj zapadnog feminizma na lokalne prilike. Analize ukazuju na tzv. *bandwagoning*²² („uskakanje u vagon“), tj. priključivanje ženskih

²² *Bandwagoning* predstavlja skraćenicu engleskog idioma *to jump on the bandwagon*, što znači priključivanje odnosno podržavanje neke ideje ili aktivnosti nakon što je ona već dobila na popularnosti.

međunarodnih organizacija sistemu davanja donacija (Ghodsee 2004, 730). Često se radilo o pukom dodavanju projekata za žene već uspostavljenom sistemu međunarodne pomoći. Time dolazi to tzv. fenomena *add women and stir* („dodaj žene i promešaj“), pri čemu se nije dovoljno imala u vidu posledica ovakvog oblika davanja pomoći na već uspostavljene rodne režime nakon rata (True 2003, 384). Žene u BiH, kao i u drugim postkonfliktnim područjima, često su od strane donatora percipirane kao potencijalne akterke promena, što je otvorilo mogućnosti za različita polja delovanja radi poboljšanja vlastitog položaja (Berry 2017, 831), s obzirom na to da se rodna ravnopravnost smatra ključnom u procesu pacifikovanja društva i obnavljanja pokidanih veza (Pospieszna 2014, 1251, 1252). Međutim, to nije uvek davalo očekivane rezultate budući da lokalni konteksti nisu u dovoljnoj meri uzimani u obzir. Takođe, uviđa se prisustvo neokolonijalnih i stereotipnih slika o lokalnim ženama na ovim područjima, kao i potiranje emancipatorskih postignuća iz ranijih perioda (Porobić-Isaković & Mlinarević 2019, 181). Tako su, na primer, prijateljice iz švedske organizacije *Kvinna til Kvinna* na nekim od susreta i edukacija govorile o potrebi žena za pravom na abortus, pri čemu nisu znale da žene u BiH uživaju zavidan stepen reproduktivnih prava (Bajramović-Jusufbegović 2018, 22).

Uprkos različitim negativnim trendovima koji su usled toga nastali, ne treba sumnjati u dobronamernost feministkinja i aktivistkinja iz drugih zemalja, koje su istinski bile podstaknute principima sestrinstva. Takođe, feminističke teoretičarke i aktivistkinje sa Zapada među prvima su problematizovale brojne donatorske politike u svojim člancima i medijskim izjavama, posebno kada je reč o pristupu silovanju i rodno zasnovanom nasilju. Brojni novinari sa Zapada pohrlili su u Bosnu sa željom da intervjuišu silovane žene, i neke humanitarne organizacije su otvorile posebne urede za ovu kategoriju (Mertus 2000, 28). No, usled straha od stigmatizacije u patri-

jarhalnom okruženju i usled želje da ne budu identifikovane, posebno ne samo na osnovu tog kriterijuma, mnoge žene su se opredelile za ćutnju (Mertus 2000, 28). Zbog takvog pristupa međunarodnih organizacija tokom 1992. i 1993, feministkinje sa ekspertizom u tretiranju silovanja i trauma pošle su put Bosne i Hercegovine da pruže direktnu pomoć kako žrtvama tako i lokalnim ženama koje su započele sa pružanjem ovog specifičnog oblika pomoći. Posebno je značajan dolazak nemačke feministkinje i ginekologinje Monike Hauzer u Zenicu krajem 1992, koja je takođe uspela da sakupi određena finansijska sredstva da se pomogne rad mobilnog tima koji su činile lokalne stručnjakinje i stručnjaci (Walsh 2000, 6). Sintija Kokburn [Cynthia Cockburn], istaknuta feministkinja koja je provela značajan broj istraživanja na osnovu svojih dugih boravaka u Bosni i Hercegovini i razgovora sa bh. aktivistkinjama, na primeru organizacije „Medica“ Zenica opisuje kako su druženje i saradnja sa feministkinjama iz Nemačke, SAD i drugih evropskih zemalja pružili lokalnim grupama i pojedinkama značajan podstrek. Kako je istakla jedna od njenih sagovornica: „Bilo je to otkrovenje o ženskom angažmanu i moći, za mene od ogromnog značaja, da vidim šta žene mogu postići kroz mreže solidarnosti i uzajamno deljenje“ (Cockburn 2013, 28).

Aktivistkinje sa kojima sam obavila intervjuje tokom 2021. u saradnji sa Fondacijom „Jelena Šantić“ iz Beograda takođe su isticale značajnu podršku, mogućnost za usavršavanje za rad sa traumatizovanim ženama, te učenje stranih jezika, u čemu su im aktivistkinje i ženske organizacije sa Zapada pružale značajnu podršku. Zbog velike izloženosti *burnoutu* kod lokalnih stručnjakinja, i posrednoj traumatizaciji usled kontratransfera, što često vodi u osećaj krivice i srama kod osobe koja pruža psihoterapiju, bilo je važno raditi na njihovoj daljoj edukaciji (Arnautović 2009, 60). Aktivistkinja iz Tuzle koja je tokom rata pružala psihoterapiju deci i silovanim ženama u tom smislu navodi:

I počela sam raditi terapiju kako s djecom raditi i kako sam to počela, tako smo se nekako združili sa tim strankinjama i ja sam aplicirala i dobila sam taj posao koordinatorice, i onda sam započela proces stalnog učenja. Njemački sam u školi učila, onda sam počela učiti engleski, nastavila edukacije, tako da sam, ja kažem, profitirala iz rata, tako što su mi Norvežani platili jako skupo školovanje AWO njemačkog programa, rad sa traumatiziranim ženama...²³

Za razliku od navodno rodno neutralnih internacionalnih režima, koji često nisu imali ni znanja ni informacija o lokalnom kontekstu niti su propitivali svoju poziciju (McLeod 2019, 675), feministkinje sa Zapada stalno su preispitivale eventualnu pristrasnost svog pristupa i u svojim istraživanjima provodile značajan deo vremena da bi se što bolje upoznale sa lokalnim kontekstom. Takođe, mnoge ženske organizacije iz inostranstva redefinišu svoje okvire delovanja na osnovu stravičnih iskustava ratnih razaranja i rodno zasnovanog nasilja na prostoru bivše Jugoslavije. Tako je, na primer, ratno seksualno nasilje nad ženama u Bosni zapravo podstaklo formiranje švedske organizacije *Kvinna till Kvinna* na osnovu inicijative aktivistkinja iz dve najstarije švedske mirovne organizacije – švedskog ogranka Ženske međunarodne lige za mir i slobodu, i udruženja „Švedski mir i posredovanje“ (Bajramović-Jusufbegović 2018, 23). Motivi za to bili su prepoznata potreba za drugačijim odnosom sa partnerskim organizacijama i značaj stalnog promišljanja vlastite donatorske uloge (Bajramović-Jusufbegović 2018, 28). Takođe, treba podvući da je upravo iskustvo žena iz BiH, kao i iz ratom razorene Ruande, podstaklo aktivistkinje širom sveta i, posebno, iz regije da se umreže i lobiraju za usvajanje međunarodne rezolucije 1325 Žene – rat, mir i sigurnost, koja dekonstruiše do tada vladajući koncept mira i bezbednosti (Mladenović

23 Deo iz intervjua koji sam obavila u sklopu istraživačkog projekta Fondacije Jelene Šantić (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 53).

& Branković 2013, 11). Tako je 2006. došlo do formiranja Regionalnog ženskog lobija za mir, bezbednost i pravdu u Jugoistočnoj Evropi, pod pokroviteljstvom UN Women, s ciljem produbljenja koncepta bezbednosti i promovisanja ženskih ljudskih prava (Subotić & Zaharijević 2018, 245). Bezbednost se više ne svodi na vojno-policijsku dimenziju, čiji je okvir nacionalna država, i mir se shvata kao odsustvo svakog oblika diskriminacije i strukturalnih nejednakosti (Mladenović & Branković 2013, 12). Kako navodi Dubravka Žarkov, rat u BiH je kao retko koji oružani sukob podstakao feminističke odgovore aktivistkinja, lobistica, akademkinja na globalnom nivou i doprineo formulisanju i preformulisanju rodni politika u glavnim međunarodnim organizacijama i agencijama (Žarkov 2003, 59). Podstaknuta su i promišljanja intersekcionalnosti u feminističkoj teoriji i u kontekstu različitih ženskih uloga tokom oružanog sukoba (Žarkov 2003, 59). Međutim, po nekim analizama, prihvatanje i primena rezolucije na postjugoslovenskom prostoru zapravo su doveli do razvoja određene forme legalnog nacionalizma, fokusiranjem uglavnom na uključivanje žena u vojsku i policiju, bez suštinskog korištenja ovih mehanizama za postizanje tranzicijske pravde (Subotić & Zaharijević 2018, 243). U Bosni i Hercegovini, uviđa se da rezolucija nije iskorištena na način da se adekvatno uključi ženska perspektiva u transformaciji konflikta, i ova pitanja ostaju i dalje marginalizovana (Deiana 2016, 105).

Problem koji se često podvlači jeste negativan učinak donacija na održivost organizacija. Naime, mnoge ženske organizacije iznenada su napuštene od strane prvobitnih finansijera nakon što su međunarodne zajednice završile svoje misije, iscrpile svoja sredstva ili su jednostavno usmerile svoje aktivnosti na druga krizna područja (Mertus 2000, 31). Ženske organizacije često se pokušavaju prilagoditi novim okolnostima – na primer, u sklopu podrške žrtvama ratnog seksualnog nasilja, psihoterapija je često uključivala aktivnosti kao

što su heklanje i štrikanje, da bi se one posle preformulisale kao čisto ekonomske aktivnosti (Mertus 2000, 31). Međutim, kako ističe Mertus, ovakvi projekti nisu imali adekvatan učinak s obzirom na to da nisu tržišno orijentisani – proizvodnja robe previše košta ili jednostavno ne odgovara potražnji na tržištu. Generalno, mikrokreditni projekti funkcionisali su po principu „give a woman a cow“, i nisu adekvatno povezani sa projektima ekonomske rekonstrukcije (Mertus 2000, 33). Neki širi projekti mikrokreditiranja takođe nisu dali najsjajnije rezultate po nekim analizama. Odmah nakon rata, 1996. godine, formirana je BH Fondacija inicijativa žena od strane UNCHR-a i uz podršku američke i danske vlade. Uprkos činjenici da su pokrenuti različiti biznisi i edukacije, ženske organizacije kritikovale su ovu fondaciju jer je pomoć delila preko regionalnih agencija, čije procedure nisu bile dovoljno transparentne i dosta je sredstava otišlo na konsultantske i slične poslove nauštrb direktnih aktivnosti (Mertus 2000, 34).

Iz tih i drugih razloga, dolazi i do gašenja ženskih organizacija. Po jednoj pionirki pokreta, ovo ima negativan učinak kako po neke lokalne zajednice, koje, faktički, ostaju bez ženskih organizacija, tako i za ženski pokret generalno, jer „ne znamo na koga možemo računati“ kada se provodi neka kolektivna akcija. Naravno, pitanje je koliko je to uslovljeno nesenzibilnošću donatora, a koliko manjkom entuzijazma i posvećenosti kod nekih organizacija. U percepcijama aktivistkinja prisutna su oba tumačenja, ali se nesenzibilnost donatora smatra ključnom, posebno kada je reč o određenim kategorijama žena, kao što su žene žrtve i preživjele:

Mi radimo sa organizacijama koje su samoorganizirane organizacije žena preživjelih, takođe osnovane i vođene od strane preživjelih i nije fer da žene u svojim pedesetim, šezdesetim uče pisati projekte, nije fer da uče pričati jezike, neke stvari su, nažalost, izgubile, nisu imale prilike (...) Naprosto, donatorske pare ne

smiju da se raspoređuju po izvještajima, već po realnom stanju na terenu...

Takođe, aktivistkinje smatraju da načini na koje donatori daju podršku za određene zajedničke aktivnosti ne deluju u smeru jačeg povezivanja organizacija, što dodatno pojačava percepcije o projektizaciji ovih aktivnosti i, uopšte, ženskog pokreta. Po rečima jedne intervjuisane, ovaj problem je izražen kada je reč o zajedničkoj aktivnosti koju sprovodi nekoliko ženskih organizacija u okviru „16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja“:

Ali ja bih voljela da mi kao žene, iz domena ženske solidarnosti, ne dozvolimo da donatori i donatorske procedure upravljaju načinom na koji ćemo mi saradivati, i voljela bih da ženski pokret donese jednu veliku promjenu za koju smatram da je bitna, a to je da kalendar 16 dana aktivizma popunjavamo sa 16 događaja, a ne sa 65 organizacija...

Aktivistkinje takođe ističu da mnoge aktivnosti unutar određenog projekta iziskuju mnogo više vremena, truda i novca u odnosu na pretpostavke donatora. Iz tih razloga, često preuzimaju veliki broj uloga, što ih odvraća od aktivističkog delovanja i ujedno dovodi do *burnouta*:

Mi, kao aktivistkinje, zadnjih deset godina, koje radimo svakodnevno i na projektima i ovako bavimo se aktivizmom, dobile smo zbog tih donatora onako puno, puno više uloga. To više nije samo da se projekat koordiniše, nego vi morate biti i PR i grafički dizajner, i masu drugih stvari koji meni kao aktivistkinji koja hoću tokom posla da izađem na protest da ga podržim, ja možda ne mogu jer imam gomilu rokova, ili treba mi vrijeme da ja sad naučim da dizajniram nešto. Jer, jednostavno, nemamo novca da platimo osobu koja bi se tim bavila, nego je to sve na jednoj osobi. Tako da

i to je možda razlog zašto su aktivistkinje preumorne. Jer se vi u suštini najmanje bavite onim što volite, onim za šta mislite da ste tu, otkrivanjem potreba žena i da se radi na tome da ja pomognem društvu, odnosno ženama, da riješe to, a više se bavite, ne znam, izvještajima, papirima, nekim pravilnicima i tako tim.

Aktivistkinje na različite načine pokušavaju da zaobiđu ove probleme, i posebno su važne lokalne inicijative usmerene ka drugačijem konceptu participativnog doniranja. Na primer, kada je reč o održivosti organizacija u manjim sredinama, značajno je formiranje Fondacije za osnaživanje žena 2014. godine, koja je do sada podržala 93 organizacije. Grantovi se dodeljuju na fleksibilan i kreativan način, i veliki broj podržanih projekata tiče se održivosti organizacija i izgradnje kapaciteta, kao i podrške konkretnim aktivnostima, a prevashodno ekonomskog osnaživanja. Od 2022, Fondacija deluje kao participatorni donator po ugledu na *Mama Cash* i druge slične donatore. Finansiranje je dugoročno i fleksibilno, s fokusom na značaj znanja i potreba samih lokalnih organizacija (v. Fondacija za osnaživanje žena Bosne i Hercegovine n.d.).

Takođe, da bi se bar u određenoj meri izbegle donatorske zamke, formiraju se i neformalne grupe da bi se na drugačiji način i bez, kako navode, „prevelike papirologije“ artikulisali određeni problemi koji su zajednički svim ženama. Nakon intervju sa aktivistkinjama iz Tuzle i Gračanice, gde su formirane tzv. neformalne lobi grupe, posebno je istaknuto kao važno zajedničko delovanje sa ženama iz različitih društvenih grupa, kao i iz različitih političkih partija, što je lakše kroz ovakve neformalne oblike delovanja. Takođe, aktivistkinje su svesne da motivacija za angažman varira i da mnoge žene nisu u mogućnosti da se u potpunosti posvete radu organizacije. Delovanje kroz neformalne grupe omogućava da se zbog toga ne osećaju demotivisano ili deprimirano, jer fenomen samoprebacivanja veoma je prisutan u ženskom ak-

tivizmu²⁴. Neformalne lobi grupe pružaju prostor za druženje, psihološko savetovanje, telesne vežbe, ali i za artikulaciju konkretnih političkih zahteva, i u tom smislu se, na primer, pominju aktivnosti lobiranja za imenovanje određenog broja ulica po ženama. Činjenica da u Tuzli od 408 ulica samo njih deset nosi naziv po ženama²⁵, dok lokalne vlasti uporno tvrde da je reč o gradu koji je bastion antifašizma, motivisala je aktivistkinje ove lobi grupe da deluju u tom smeru.

Aktivistkinja iz Gračanice kao važnu političku aktivnost neformalne lobi grupe navodi zalaganje za izmenu statuta, kao i rad na većem uključivanju žena u političke procese. U nekim aktivnostima učestvuju i žene političarke, a posebno je važno motivisati i obučavati članice lobi grupe koje nisu politički aktivne za budući javni angažman. Pristup koji se koristi je „odozdo prema gore“, i u tom smislu postignuti su značajni napreci kada je reč o ravnopravnom učešću žena u poslovima mesnih zajednica. Tokom pandemije, kada je država dobrim delom zakazala, organizovale su se i akcije deljenja humanitarne pomoći ugroženima i sl. Nakon stravičnih slučajeva femicida koji su se desili u Bosni i Hercegovini avgusta 2023, uspešno održavanje protesta, pokretanje različitih inicijativa i upućivanje konkretne liste zahteva lokalnim vlastima i održavanje javnih uličnih tribina bilo je moguće zbog posvećenosti članica, kao i fleksibilnosti delovanja koje karakteriše neformalne grupe. Aktivnosti i postignuća, kada je reč o političkoj participaciji žena u Gračanici, prepoznati su i od drugih aktivistkinja iz Tuzlanskog kantona, koje poznaju njihov rad:

Imamo jednu situaciju u Gračanici, koja je što se tiče aktivizma najdalje otišla u Tuzlanskom kantonu, oni

24 Intervjue sam obavila 2019. godine u sklopu projekta “Ženska prava – Agenda za pozitivne promjene”.

25 U leksikonu Fondacije „Lara“ – „Vodič za imenovanje ulica po ženama: 100 žena – 100 ulica“ dat je pregled podataka i za druge lokalne zajednice u kojima je provedeno istraživanje.

su sada uspjeli da u više od polovine mjesnih zajednica naprave savjete mjesnih zajednica sa polovinom žena...

Aktivistkinja koja deluje u okviru neformalne grupe koja se bavi LGBTI pravima (o čemu će još biti reči), smatra da je ovakav oblik delovanja veoma važan, imajući u vidu visok stepen homofobije i lezbofobije u društvu, što sprečava LGBTI populaciju da formiraju organizacije i da budu aktivni kroz formalno delovanje. Takođe, ističe da se uz pomoć neformalnih grupa izbegavaju projektne i donatorske „zamke“:

...mislim da je potrebno malo i doedukovati i malo promijeniti donatorske politike, koje su negdje vrlo krute, sa velikom administracijom koja onemogućava i ubija aktivizam, ja bih rekla. Nekako, imam to iskustvo bivanja u organizaciji civilnog društva i bivanja u neformalnoj grupi i mogu reći da je to sušta suprotnost u kontekstu komunikacije sa donatorima, gdje mi s pozicije neformalne grupe nemamo šta izgubiti i nikome ne dajemo platu, i to je, mislim, najveća stvar. Ja razumijem organizacije jer imaju odgovornost prema radnicima i radnicama, ali kad ste neformalna grupa, imate mogućnost da kažete – ne. Na primjer, nama su se u više navrata javljali donatori da nam kažu – pa hajmo da organizujemo ovo, daćemo vam pare, a nama to apsolutno ništa ne znači osim da dodatno izgubimo vrijeme, pri tome nikakvu promjenu neće napraviti i mi zahtijevamo samo ono što mi smatramo da je važno i što može pomoći LGBT zajednici da se desi neka promjena.

I dok pomenute neformalne grupe omogućavaju da se u aktivnosti na efikasniji način uključe različite grupe žena, određene grupe žena ostaju zanemarene. Tako je, na primer, odmah nakon rata bilo simptomatično da su različiti projekti bili usmereni na pomoć i podršku domaćinstvima koje vode

žene. Pomoć je bila fokusirana na ratne udovice i žene čiji su muževi nestali u ratu, dok su razvedene žene bile zane-marene, iako su se i one borile za preživljavanje i kako da nahrane svoju decu (Walsh 2000, 7). I druge grupe žena i, posebno, specifični identiteti takođe ostaju zanemareni. U nekim istraživanjima podvlači se marginalizacija, recimo, žena vernica i njihovih organizacija, koje se nekad pogrešno percipiraju kao da su patrijarhalne, iako provode značajne aktivnosti u oblasti rodne ravnopravnosti (Spahić-Šiljak 2018, 367). U tom kontekstu često se navodi kao primer organizacija „Nahla“, koja okuplja muslimanke i pruža veliki broj usluga i edukacija za svoje korisnice i ne podržava patrijarhalni model porodice, a uključena je u važne aktivnosti koje se tiču edukacije i suzbijanja nasilja u porodici (Spahić-Šiljak 2007, 204; Mulalić 2014, 442). Uprkos tome, ove organizacije imaju česte probleme prilikom namicanja sredstava, bar kada je reč o zapadnim donatorima, s obzirom na to da je jedan od principa po kojima se dodeljuju projektna sredstva multietnički i multikonfesionalni karakter udruženja (Spahić-Šiljak 2007, 199). Ovakav pristup često daje protivrečne rezultate, s obzirom na to da se osobe različite etničke pripadnosti uključuju u određene projekte *pro forma*, bez stvarnog promovisanja vrednosti solidarnosti i istinskog rada na pomirenju (Helms 2013, 135). To se i danas primećuje kao problem, i jedna aktivistkinja iz mlađe generacije stoga navodi da donatorske procedure treba poboljšati:

Ja kad vidim na nekom donatorskom pozivu da ja moram imati 10 Srba, 10 Hrvata, 10 Bošnjaka mladih ljudi (...) treba nam 30 konkretno dobrih mladih ljudi. Naravno, treba i interetnički, ali nekako im procedure ne valjaju...

6. Ženski aktivizam i javne politike

6.1. Rad na unapređenju zakonske regulative

Uloga ženskih organizacija u BiH smatra se ključnom u procesima zagovaranja, harmonizacije zakona, monitoringa njihove primene i asistenciji nadležnim institucijama u procesu njihove implementacije (Popov-Momčinović & Meier 2022, 7). Istraživanja u svetu pokazuju da je postojanje ženskih organizacija u jednoj zemlji i njihova uvezanost u ženski pokret od krucijalne važnosti u procesima donošenja i implementacije legislative, posebno ako se ima u vidu da veliki broj zakona zapravo predstavlja primenu međunarodnih konvencija koje se tiču rodne ravnopravnosti (Zwingel 2016, 16; Htun & Weldon 2018, 17). Bh. aktivistkinje u tom smislu navode da su međunarodne konvencije – posebno CEDAW konvencija (usvojena 1979, stupila na snagu 1981), koja predstavlja prekretnicu na međunarodnom nivou, „naš ustav“. Ženske organizacije su svesne da se međunarodne norme i doneti zakoni ne mogu tek tako implementirati u lokalnom kontekstu i, kroz različite akcije, kampanje podizanja svesti i upoznavanja žena sa zakonskim normativima doprinose da zakoni i zažive. Komparativna istraživanja u svetu potvrđuju da je, pored međunarodnih mehanizama, uloga ženskih organizacija u uspešnoj implementaciji zakona u određenoj zemlji ključna da se internacionalne norme ne bi odvojile (tzv. fenomen *de-*

coupling) od prakse u određenoj zemlji (Paxton, Hughes & Green 2006, 916; Zwingel 2016, 42; Htun & Weldon 2018, 17). Istraživanje Veldon o prevenciji i suzbijanju rodno zasnovanog nasilja pokazalo je da ženski pokret ima važniju ulogu od nekih drugih faktora i aktera, uključujući i same institucionalne mehanizme – tela za rodnu ravnopravnost u određenoj državi. Zatim, prilikom artikulacije različitih zahteva koji se tiču ženskih prava, ženski pokret ima veću ulogu od šarolike, neorganizovane grupe žena u predstavničkim telima (Weldon 2002, 1161). Iako su i u ženskom pokretu, kako dalje navodi ova autorka, neke grupe dominantnije u odnosu na druge, ženski pokret ima jaču vezu sa samim ženama, čiji se interesi na taj način artikulišu kroz upućivanje konkretnih zahteva i zagovaračko delovanje (Weldon 2002, 1161). Pospieszna u tom smislu objašnjava delovanje ženskih organizacija u BiH kao mentalno osnaživanje (engl. *mental empowerment*), koje karakteriše direktan rad na terenu, edukacija žena o ženskim ljudskim pravima i pospešivanje njihove političke participacije (Pospieszna 2014, 1255).

Osvrt na ulogu ženskog pokreta u ovim procesima najbolje daju pionirke bh. ženskog pokreta. Rečima jedne od njih:

Mi smo bile ili na prvoj liniji ili podržavateljice tih zakonskih promjena koje su integrisale neke međunarodne standarde, prije svega političke participacije i zaštite žena od nasilja u Bosni i Hercegovini, i mi smo pokretale te talase dijaloga o uvođenju tih standarda, podnosile inicijative, podržavale te promjene, radile na promociji međunarodnih dokumenata, učestvovalе u međunarodnom zagovaranju...

Kada je reč o širem društveno-političkom kontekstu unutar kojeg su se odigravale ove zakonske promene, u Bosni i Hercegovini su se, kao i u drugim postkonfliktnim područjima, otvorile strukturalne prilike za urođnjavanje i za

mobilizaciju ženskih grupa i organizacija (Chaney 2016, 282). Ženske organizacije su se odmah nakon prvih posleratnih izbora pokrenule i lobirale međunarodne organizacije, pre svega OEBS (OSCE), koji je tada bio nadležan za sprovođenje i monitoring izbora, da se uvedu kvote za manje zastupljeni (s) pol, što su uvek žene. Faktički „nestanak“ žena iz političkog života neposredno pre, tokom i neposredno po okončanju ratnih sukoba podstakao je ženske organizacije na mobilizaciju u ovom pravcu. Naime, na prvim posleratnim izborima, „stare“ nacionalističke stranke dobijaju najveći broj glasova i rezultati su bili katastrofalni kada je reč o zastupljenosti žena u predstavničkim telima. Zastupljenost u tom periodu iznosi tek 3% i žene su ostale bez političke moći (Aganović 2015, 40). Aktivistkinje su u međuvremenu prepoznale da su za rad na unapređenju položaja žena u društvu potrebne i žene u politici, koje bi potom delovale kao lobistice ženskih organizacija i bile u poziciji da se na mestima gde se donose odluke fokusiraju na ženska pitanja (Popov-Momčinović 2013, 123; Simić 2015, 93). U tom smislu najprepoznatljiviji je rad i doprinos Besime Borić iz SDP-a, koja je bliska saveznica mnogih ženskih organizacija (Helms 2013, 204). Iako saradnja sa političarkama generalno ne daje uvek očekivane rezultate (o čemu će kasnije biti više reči), aktivistkinje se uvek i iznova nadaju da će veći broj i tzv. kritična masa žena u parlamentima i izvršnoj vlasti doprineti poboljšanju položaja žena u društvu (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 84). Ovde ću istaći, s obzirom na to da je to prva važna aktivnost neposredno nakon rata koja je bila usmerena na izmenu normativa, da su aktivistkinje formirale neformalnu mrežu glasačica, koju je činilo 13 ženskih organizacija, i pokrenule kampanju „Nas je više“, koja se provodila na celoj teritoriji BiH, uključujući i manja mesta i ruralna područja (Aganović 2015, 42). Svoj rad u okviru te kampanje često opisuju kao „prvo pravo političko delovanje ženskih organizacija“, koje je rezultiralo pohvalnom činjenicom da se BiH nakon uvođenja kvote

našla među prvih deset zemalja sveta po broju izabranih žena (Borić n.d.). Iako je kampanju podržao OEBS (OSCE), ona je zapravo krenula „odozdo“, i međunarodne organizacije su informacije o potrebama na terenu dobijale od ženskih organizacija (Aganović 2015, 43). Aktivistkinje se i danas sećaju važnosti ove kampanje, koju vide kao prvo snažno političko delovanje žena u BiH nakon rata:

Meni je ono najbolji glas naš glas bio, zato što je od „Udružene žene Banja Luka“ i „Žene ženama“ krenulo, one su bile nositeljke, mi smo onda uključili 14 organizacija i '98. na izborima je naglo došlo do 17%.²⁶ Prve kvote kad smo izborili, ali mi znamo koliko je terena bilo. Mi smo u svako selo išle, pričale i tako treba, jer drugačije neće biti promjena...

Uspešna kampanja za uvođenje kvota obezbedila je osnovu za donošenje Zakona o ravnopravnosti polova (ZoRS, 2003, izmenjen 2009), što je bio jedan od preduslova za članstvo u Savetu Evrope (Deiana 2018, 155). ZoRS se ne ograničava samo na sprečavanje i suzbijanje diskriminacije, već uključuje afirmativne mere, s obzirom na to da propisuje paritet pri raspodeli pozicija i ekonomskih resursa (Pupavac 2005, 393). Na osnovu ZoRS-a izgrađeni su važni mehanizmi za rodnu ravnopravnost na svim administrativnim nivoima vlasti (Agencija za ravnopravnost polova na državnom nivou, entitetski *gender* centri i komisije na kantonalnom odnosno lokalnom nivou). Jedna od pionirki pokreta ukazala je na to da je reč o procesu koji je trajao faktički četiri godine – 1999. se, uz podršku UNDP-a, sastala prva grupa aktivistkinja koja je bila angažovana na ovim procesima, a nekoliko nevladinih organizacija bilo je uključeno u procese lobiranja i javnog zagovaranja (Petrić 2006). Iako je tekst Zakona jednoglasno usvojen, zajedno sa amandmanima, aktivistkinje navode da

²⁶ Pritom je na nivou Federacije Bosne i Hercegovine izabrano, kako navodi Besima Borić, „famoznih“ 26% žena (Borić 2011, 34).

je usvajanje bilo praćeno preprekama, nerazumevanjem i pokušajima „banalizacije“ priće o rodnoj ravnopravnosti od nekih politićkih aktera:

Prića o Zakonu o ravnopravnosti spolova je krenula s grupom nas koje je pozvala (ja imam negdje zapisano) Marlin ili, uglavnom žene iz UNDP-a (...) A kod usvajanja je bilo dosta problema, vratili prvi pa drugi put, pa onda kad su uzeli u proceduru pokazalo se da su oni dosta izmijenili onoga što smo mi sugerisale (...) I odmah je ta primjena i ta prića jako bila negativna u kontekstu je l' to nećemo smjeti pričati viceve o plavušama, je l' to nećemo smjeti zviždati za dobrom ženom, toliko su banalizirali to kad je objavljeno i neko od ovih parlamentaraca kad je izašao rekao: „E, sad se čuvajte, ako budete pričali vic o plavušama, ići ćete u zatvor.“ Tog se dobro sjećam.

U svakom slučaju, Zakon o ravnopravnosti polova, kao i druga važna zakonska rešenja, dobrim delom su rezultat delovanja i upornog lobiranja koalicija koje su formirale ženske organizacije (Spahić-Šiljak 2013b, 33, 119; Deiana 2018, 155). Ženske organizacije, nakon nekoliko godina pružanja razlićitih vrsta pomoći, odlučuju da uzmu stvar u svoje ruke i da se izbore da se nasilje u porodici zakonom inkriminiše kao krivićno delo, i veliki uspeh predstavlja usvajanje Zakona o zaštiti od porodićnog nasilja u RS 2005. godine, koji je ubrzo zatim usvojen i u Federaciji BiH. Ovi zakoni, po rećima aktivistkinje ćija organizacija ima sklonište, „zvanićno štite ųrtve nasilja i daje im nadu za bolje sutra“. Takođe, ženske organizacije su 2006. godine organizovale kampanju „Za dostojanstvo preživjelih“ i sarađivale sa ženama u parlamentu u nastojanju da se žene koje su preživjele ratno silovanje prepoznaju u zakonu kao civilne ųrtve rata (Helms 2013, 207). Po nekim istraųivanjima, Bosna i Hercegovina znatno je napredovala u institucionalizaciji rodne ravnopravnosti (Hughs-

on 2014, 8, 57) i postignut je značajan napredak u zakonskoj regulativi. Kreirani su i usvojeni strateški dokumenti i rodni akcioni planovi (Savičić 2016, 13, 14). Ženske organizacije imale su veliku ulogu u ovim procesima i u velikom broju slučajeva bile su inicijatori izrade akcionih planova (Rošul-Gajić 2016, 144).

S druge strane, upozorava se da postoji veliki raskorak između pravnih normativa i stanja na terenu. Zakoni jesu prvi korak i alat za unapređenje položaja žena, ali se brojni problemi tiču njihovog provođenja (Simić 2015, 89). Kao što pokazuju analize u kontekstu Srbije, pitanja se u jednom trenutku u domaću legislativu integrišu kao prioriteta, da bi se potom neutralizovala i minimizovala (Čičkarić 2018, 294). Intervjuisane aktivistkinje uglavnom na dva načina tumače interakciju između onog što je napisano i propisano u zakonu i stanja na terenu. Jedan, doduše, manji deo smatra da zakoni nemaju faktički nikakav učinak, pri čemu navode: „Kod nas su donijeti brojni zakoni, ali to je čisto mrtvo slovo na papiru.“ Druga grupa, u koju spada većina intervjuisanih, smatra da su zakonska unapređanja bitna i da su se desile promene, pri čemu se podvlači da je reč o širim, transformacijskim procesima. Kad se to uzme u obzir, promene ne treba smatrati beznačajnim:

U svakom slučaju, nije to ni išlo tako sporo kao što to nama izgleda, obzirom da je riječ o zaista velikim transformacijskim procesima. I mi nismo ni svjesni koliko je inkriminacija nasilja u porodici jedan duboko transformacijski proces...

Obe grupe spaja mišljenje da je ključan problem nedostatak volje i svesti kod nadležnih da se doneseni zakoni sprovedu. To, uz preovladavanje patrijarhalnih vrednosnih obrazaca u širem društvu, usporava promene predviđene zakonima i stvara brojne prepreke u njihovoj implementaciji:

Postignute su promjene u zakonu, e sad, obzirom da smo mi jedno duboko patrijarhalno društvo, sa, rekla bih, niskim nivoom demokratske pismenosti, mislim da su te promjene značajne i, naravno, na tome treba još raditi. Ali retrogradnih, patrijarhalnih stavova imate u svim društvima, samo je pitanje koliko im vladajuća struktura koja je prihvatila neke zakone to dozvoljava. Kod nas, nažalost, dozvoljava. Ako ništa, neprovođenjem zakona.

Međutim, ono što stoji kada je u pitanju rodna ravnopravnost u BiH je da što više nekako rastu ili osnažuju se mehanizmi za njeno postizanje, isto tako, kao i sa nasiljem bilo koje vrste, na drugoj strani kao da neko pravi paralelno nekakve zidove koji sprečavaju da to stvarno postane način života i nekakva politika društva, a ne samo politika države kroz zakone i onih koji treba da primjenjuju taj zakon.

Upravo zbog pomenutih zidova u koje se konstantno udara prilikom implementacije zakona, unapređenja i promene koje su primećuju smatraju se nedovoljnim. Ukupni trend kretanja u smeru daljeg unapređenja zakona, kao i njihove implementacije, često ne ostavlja puno prostora za optimizam:

Iskreno, ako se i dešavaju neke promjene, pomaci, toliko su spori, toliko su minimalni, da je teško biti zadovoljan njima, mislim, ako nastavimo ovim tempom i ako očekujemo da je to nekakav linearan progres, trebaće nam stotine godina da dođemo negdje, a nije čak ni linearan, imamo stvari koje nas vuku nazad.

Iz tih razloga, ženske organizacije su uglavnom koristile strategije koordinisanog pritiska na domaće vlasti, najčešće uz podršku međunarodnog faktora (Rošul-Gajić 2016, 144). Ujedno se uviđa i šarolikost načina na koje se može uticati na ove procese:

...učestvovala [smo] u međunarodnom zagovaranju da se stvari u Bosni i Hercegovini promijene, prije svega, kroz CEDAW izvještaj, pa na kraju kroz alternativni GREVIO izvještaj, kroz učešće u izvještajima različitih međunarodnih monitoring tijela. Ako nismo mogle direktno kroz naše inicijative da ostvarimo zakonsku promjenu, onda smo birale da to kažemo komitetu UN za ženska prava, za rodnu ravnopravnost, što se onda vraćalo kroz preporuke, to je malo sporiji put, ali dosta efikasan na dužem nivou.

I dok se, s jedne strane, prepoznaje važnost međunarodnih arena za reprezentaciju žena, po nekim aktivistkinjama, korištenje međunarodnih mehanizama, pa i pritiska, predstavlja deo problema. Naime, zakoni (i eventualne izmene) donose se radi ispunjenja međunarodnih standarda, bez postojanja svesti o njihovoj važnosti kod donosilaca odluka. Aktivistkinja iz male lokalne zajednice navodi da je čak pri susretu sa kantonalnim ministrom, vezano za planirane aktivnosti, uočila nepoznavanje zakonske regulative koja je usvojena: „Pa, kad smo potpisali, ajte, a on veze nema šta je to“.

Ovde treba podsetiti da su i u nekadašnjim socijalističkim zemljama koje su se pridružile Evropskoj uniji prisutni slični problemi, s obzirom na to da je do unapređenja zakona došlo usled nužnosti implementiranja tzv. evropskih standarda u ovim društvima (Einhorn & Sever 2005, 35). U ovim zemljama nije postojala jača feministička mobilizacija, a prelazak na tržišnu ekonomiju dogodio se upravo uz oslanjanje na rodne obrasce u porodici i u civilnom društvu, kao servis za pružanje usluga, a koji karakteriše tzv. feminizacija i marginalizacija (Einhorn & Sever 2005, 31, 36). Iako i BiH deli bar neke od ovih specifikuma drugih postsocijalističkih zemalja (na primer, repatrijarhalizacija, feminizacija civilnog društva i sl.), usled ratnih dešavanja dolazi i do podizanja svesti o rodnoj dimenziji sukoba, kao i do prevladavanja bar nekih

tradicionalnih rodnih uloga. Kako navodi Beri, tragične ratne okolnosti jesu usmerile značajan deo žena ka humanitarnom radu, ali su otvorene mogućnosti za njihov angažman u izrazito patrijarhalnim sredinama, u kojima je pre rata bilo kakvo delovanje žena u javnoj sferi bilo neprihvatljivo, te je ubrzo došlo do formulisanja i upućivanja jasnijih političkih zahteva (Berry 2018, 162). Takođe, iako je aktivizam žena u civilnom društvu uglavnom išao u smeru delovanja kroz profesionalne organizacije i specifične projekte, ne može se reći da nije bilo značajne mobilizacije žena na terenu. Kampanja „Nas je više“ pokazuje kako se napravila uspešna veza između *grassroot* aktivizma i međunarodnog prisustva i pritiska.

U kontekstu raskoraka između normativnog i stvarnog stanja na terenu, aktivistkinja koja je učestvovala u procesima donošenja ključnih zakona navodi da je reč o procesima i da je važno da postoje instrumenti koji se onda počinju i koristiti. Iako zakonska unapređenja u sferi rodne ravnopravnosti ne reflektuju stanje svesti na terenu, ona postepeno utiču na vrednosne obrasce:

Zakon [o ravnopravnosti polova] nije došao iznutra, da bi modelirao neke odnose koji postoje, već je više došao odozgo. Ali ono što je zanimljivo jeste interakcija, kako je donošenje Zakona djelovalo na situaciju odozdo. Kad nemate instrumente, vi ih ne koristite, a kad dobijete instrumente, oni se počinju koristiti. Tako da taj zakon nije bio u skladu sa razvijenošću društvenih odnosa koje je regulirao, ali je pomogao u mnogim sektorima da se imaju instrumenti za promjenu stanja. I naravno, svi kažu nije se implementirao, pa neće se ni implementirati, jer i krivični zakon postoji, ali ljudi i dalje krađu i ubijaju. Ali ono što je dobro je da je Zakon u masi slučajeva iskorišten kao instrument za poboljšanje stanja odozdo, da vrši pritisak, da oni koji ne bi htjeli uraditi da ih pogura da urade, i to je proces...

Na tom fonu, aktivistkinja iz organizacije čiji je fokus delovanja rodno zasnovano nasilje takođe ističe da su ti procesi spori, ali da su se ipak dogodili. Tako je, na primer, na početku sam koncept rodno zasnovanog nasilja bio potpuna nepoznanica, nepriznata u političkoj sferi:

Kad smo se osnivale '98, priča o rodno zasnovanom nasilju je bila kao iz svemira, nije uopšte postojalo u našem političkom dijalogu rodno zasnovano nasilje kao pojam, a danas postoji u zakonima, u politikama, tako da promjena se jeste desila...

Aktivistkinja koja se bavi tranzicijskom pravdom navodi kako je nakon usvajanja Zakona 2006. došlo do porasta broja žena koje su progovorile o ratnom silovanju, imajući u vidu da je Zakon predvideo određena (iako nedovoljna) obeštećenja. Njenim rečima, zakonska rešenja podstiču žene da traže prava koja su normirana:

I žene koje su progovorile i porast žena koje progovaraju o silovanju, sve je počelo 2006, kad je zakon došao...

Nakon usvajanja ključnih zakona, fokus delovanja ženskih organizacija preusmerava se ka pitanjima strateške primene zakona (Mulalić & Karić 2020, 28). „Udružene žene Banja Luka“ su već od 2005. i tokom 2006. organizovale značajan broj aktivnosti za stvaranje uslova za praktičnu primenu Zakona, koji predstavlja osnovu za jednak položaj i tretman žena u različitim sferama, pristupu resursima, i njihovu zaštitu u privatnom i javnom životu (Petrić 2006). Zakon je, takođe, i praktično sredstvo za dalji rad ženskih organizacija i nadležnih institucija, i ova organizacija je organizovala veliki broj radionica i javnih tribina u 11 lokalnih zajednica – Banja Luka, Kozarska Dubica, Gradiška, Prijedor, Novi Grad, Doboj, Modriča, Bijeljina, Višegrad, Trebinje i Nevesinje, u saradnji sa ženama iz političkih stranaka i lokalnih nevladinih

organizacija (Petrić 2006). Aktivistkinje iz Helsinškog parlamenta građana Banja Luke su zajedno sa grupom ženskih organizacija ubrzo nakon donošenja Zakona o ravnopravnosti polova u BiH pokrenule monitoring i uočile brojne nedostatke u njegovoj implementaciji (Simić 2015, 94). Zanimljive su interpretacije nekih aktivistkinja koje su učestvovala u monitoringu, po kojima zakonska unapređenja nisu sredstvo za poboljšanje položaja žena u društvu, već više okvir za odbranu prava žena od naleta i udara konzervativnog društva (Simić 2015, 95).

Imajući u vidu probleme u provođenju zakona, intervjuisane posebno ističu značaj edukacije žena o ovim unapređenjima, jer „žene su najveće žrtve kada su u neznanju o svojim pravima“. Naime, samo unapređenje zakona, bez upoznavanja i podsticanja žena da koriste ove mehanizme, jeste problem:

Puno je do nas, žena, jer smo mi prihvatile Zakon o ravnopravnosti spolova zdravo za gotovo...

To treba povezati i sa praksom, i treba spustiti na niži nivo, da se zakonska unapređenja počnu i koristiti i živjeti.

I džaba ovo mi sve radimo kad to neće imati ko uživati! Ko će uživati prava za koja se mi borimo kao ženski pokret, kada moje koleginice, moje poznanice potpuno drugačije misle, i neka misle, međutim, te rodne uloge pokazuju šta je okvir jedan žene, i non-stop imamo suprotnosti!

Problem nedovoljne primene Zakona u praksi zbog nedovoljne osveštenosti žena o vlastitim pravima nekad se interpretira i kao rezultat (pogrešnog) pristupa u radu samih ženskih organizacija, uprkos ključnoj ulozi koju su imale u ovim procesima:

E sad, druga je stvar koliko je to primjenjivo u praksi i tu stvarno ne možemo kritikovati nevladine organizacije za nešto što se ne sprovodi. Međutim, ovaj drugi dio, koji se tiče kritične mase, da bi se moglo sprovesti u praksi, trebala je kritična masa, e mi tu smo možda trebale drugačije raditi. Znači, doprinos nevladinog sektora za zakonsku regulativu nije sporan, i to je 1/1, međutim, realizacija na terenu za povećanje kritične mase onih koji trebaju da osjete da uživaju u tim pravima, mislim da smo tu negdje malo zakazale...

Upravo ovaj nedostatak „kritične mase“, odnosno pitanje koliko žena zapravo koristi ove zakonske mehanizme i poznaje svoja prava, dodatno je izražen u manjim sredinama i ruralnim zajednicama, posebno onim ekonomski nerazvijenim. Zbog nemogućnosti pristupa bazičnim pravima, aktivistkinje iz manjih sredina i iz ruralnih krajeva zakone i sve međunarodne deklaracije često vide kao „šuplju priču“ (Ždralović & Popov-Momčinović 2023, 53). S druge strane, i one prepoznaju da je važno spustiti sve usvojene normative na teren i, posebno, u male lokalne zajednice, u kojima žive žene koje su toliko opterećene različitim obavezama, često nemaju ni internet, i na čija se leđa patrijarhat obrušava na najteži mogući način (Popov-Momčinović 2018, 149).

Međutim, aktivistkinje primećuju da su neretko i visokoobrazovane žene iz urbanih sredina nedovoljno upoznate sa svojim pravima:

Međutim, žene iz grada imaju više tih sadržaja, ali nekada su one u istoj poziciji o poznavanju ženskih ljudskih prava kao i ove sa sela, ali je to, znaš, ako si neka činovnica, ako si sređena žena, ako voziš auto, sramota je to da kažeš. Međutim, mi smo to jako dobro prepoznale da to nije baš tako. Ne znači ti ni vozački ispit ni lijepo skockana haljina da ti znaš šta ti sve kao žena imaš pravo...

U svakom slučaju, kao i drugde u svetu, upravo žene iz srednje klase više su kapacitirane da se bore i ostvare svoja prava, dok su marginalizovane grupe žena, kao što su Romkinje, žene sa invaliditetom, žene iz ruralnih područja, dodatno diskriminirane (Pospieszna 2014, 1258; Simić 2015, 97). Takođe, u manjim sredinama često deluju ženske organizacije koje nemaju dovoljno kapaciteta, a ni šireg razumevanja koncepta ženskih prava, i često su preopterećene velikim brojem usluga koje moraju pružati na terenu (Ždralović & Popov-Momčinović 2023, 59). Uprkos tome, zahvaljujući delovanju i umrežavanju, na primer, romskih organizacija, došlo je do određenih pomaka kada je reč o ovoj izrazito marginalizovanoj grupi žena.²⁷

ZoRS se po svojoj strukturi uglavnom temelji na CEDAW konvenciji (Ždralović 2023, 163), a sa donošenjem drugih konvencija i deklaracija o pravima žena na globalnom nivou, i Bosna i Hercegovina pridružuje se zemljama koje su iste potpisale i ratifikovale. Ženske organizacije preuzimaju ključnu ulogu u iniciranju akcionih planova za sprovođenje ovih konvencija (Björkdahl & Mannergren Selimovic 2014, 208). Organizacije poput „Žene ženama“ su 2007, u saradnji sa UNIFEM, pokrenule monitoring implementacije rezolucije Saveta bezbednosti UN 1325, što je rezultiralo usvajanjem prvog akcionog plana za primenu reolucije 1325 u Bosni i Hercegovini za period 2010–2013, nakon čega su usvojeni drugi i treći akcioni plan (Kadribašić 2020, 65, 68). Takođe, Bosna i Hercegovina se nalazi među prvih deset zemalja koje su potpisale i ratifikovale Konvenciju Saveta Evrope o prevenciji i suzbijanju nasilja prema ženama i nasilja u porodici, poznatu kao Istanbulska konvencija (Duhaček, Branković & Mirazić 2019, 37). Za razliku od nekih zemalja Evropske unije, uključujući i susednu Hrvatsku, u BiH nije bilo jačeg, organizovanog otpora u ovom procesu (Popov-Momčinović & Meier 2022, 2). Glavni otpor tzv. rodnoj ideologiji kris-

27 O ženskom romskom aktivizmu više videti u poglavlju 7.2.

tališe se oko Katoličke crkve i njoj bliskih krugova, koja u BiH predstavlja jednu od tzv. tradicionalnih crkava i verskih zajedica, što joj ograničava prostor za širenje antirodne kampanje (Spahić-Šiljak & Anić 2022, 97). Uprkos tome, i u Bosni i Hercegovini prisutno je odbacivanje pojma *rod*, što je delom uslovljeno i kulturološkim razlozima, s obzirom na to da se pojam u svakodnevnoj upotrebi odnosi na porodične i zavičajne veze i odnose (Spahić-Šiljak & Anić 2022, 103). Takođe, veliki broj visokoobrazovanih ljudi o rodu uglavnom razmišlja kao o gramatičkoj kategoriji (Husanović 2000, 125). Kao i u nekim drugim državama koje ne pripadaju Zapadu, pojam se često vidi kao nametnut sa strane, i da služi zamagljivanju drugih oblika nejednakosti, prevashodno socioekonomskih (Clisby & Enderstein 2017, 240). Iz tih razloga se, uprkos zakonskim unapređenjima, postavlja pitanje da li je došlo do značajnih promena u percepcijama suštine rodne neravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja. Takođe, diskursi o rodnoj ideologiji uglavnom se šire različitim neformalnim kanalima i zauzimanjen *prolife* pozicija od strane ključnih političkih aktera, bez nužnog konfrontiranja sa diskursom o rodnoj ravnopravnosti. Kada je reč o Federaciji BiH, uzroci za ovakvo stanje nekad se vide i u nevoljkosti vlasti da izdvoje značajna sredstva iz budžeta radi usklađivanja zakona sa Istanbulskom konvencijom, odnosno njihove primene. Iz tih razloga, u Federaciji BiH još nije usvojen (novi) Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, dok je u Republici Srpskoj, na primer, usvojen 2019. No, kao što sam već pomenula na drugom mestu, to ne treba tumačiti kao rodnu osveštenost od strane vlasti, budući da su znaci i trendovi antirodne mobilizacije u ovom entitetu više izraženi (Popov-Momčinović 2023c, 165).

Zbog ponekad očiglednog, a ponekad zakulisnog izbegavanja ispunjavanja evropskih standarda, jedna aktivistkinja ulogu ženskih organizacija i ženskog pokreta smatra ključnom u pozicioniranju Bosne i Hercegovine na međunarodnom nivou, i posebno u procesu evropskih integracija:

Smatram da ženski pokret u BiH takođe doprinosi razvoju ove države prema EU integracijama i dalje, jer opet u kontekstu izgradnje mira, u kontekstu činjenja ove države boljim reprezentom, opet sve zahvaljujući ženskom pokretu, ženskim NVO, jer mi znamo da je politička struktura muška, tako da smatram da sve ono što se pozitivno pročita u BiH i različitim međunarodnim izvještajima pripada ženama...

Prepoznaje se da su potrebne šire reforme, kojima se patrijarhalne strukture na mestima odlučivanja opiru. Po jednoj pionirki pokreta, neophodno je dalje raditi na unapređenju zakona u drugim sferama (posebno u obrazovanju, kulturi sećanja i suočavanju sa prošlošću) da bi se stvorio širi i povoljniji okvir za poboljšanje položaja žena u društvu. U tom smislu, kontinuitet delovanja ženskih organizacija i pokreta smatra se izuzetno važnim:

Još se na zakonima mora raditi, a posebno se mora raditi da se obezbijedi provođenje zakona i mislim da još mnogo reformi nas čeka. Ali reforma kulturnog nasljeđa, reforma kulture sjećanja, reforma obrazovnog sistema, reforma nastavne građe, sve to mi nismo prošli i kasnimo u odnosu na neke brojne evropske zemlje, ali nije da nismo započeli, samo je bitno da se ne desi nešto da bi to prekinulo, i bitno je da ne odustanemo...

Interakcija unapređenja zakona i rezultata nekad se dovodi u vezu sa realnom snagom ženskog pokreta i njegovom političkom relevantnošću. Kad bi takva jedna snaga pokreta postojala, ona bi imala ne samo veći uticaj na donosiocce odluka već bi ih podstakla da i sami iniciraju neophodne promene:

Da ne moramo mi kao ženski pokret moljakti za izmjene zakona, izbornog zakona, nego da predstavljamo takvu društvenu i političku snagu da naredni put

kad se raspravlja, na primjer, o izbornom zakonu, da neko već razmišlja o tome.

No, i tu se naziru neki pomaci, bar, na primer, kada je reč o nekim nivoima vlasti, pri čemu se često kao pozitivan primer navodi Kanton Sarajevo, kao i inicijative nekih predstavnika i predstavnic Naše stranke:

Na kantonalnom nivou je to super, i čak nas nekad i preduhitre određene političke snage sa vrlo progresivnim idejama, recimo, nedavno smo saznali da bi Naša stranka čak predložila izmjene Zakona o radu Federacije BiH na način da se uvrste dani koji su vezani za menstruaciju kod žena da budu slobodni dani... Ima tih sjajnih primjera, i ja sam sigurna da ćemo za jedno možda 4–5 godina o menstrualnom siromaštvu razgovarati na potpuno drugom nivou, i da će tu priču preuzeti i stranke i politički akteri kojima sad ta priča nije ni na radaru.

Radi svojevrsnog balansiranja između problematičnog odnosa donosilaca odluka prema rodnoj ravnopravnosti, nedovoljnih sredstava koja se predviđaju za primenu zakona, nepostojanja razvijene svesti o značaju rodne ravnopravnosti za celokupan razvoj društva, ženske organizacije često se okreću saradnji sa institucijama.

6.2. Saradnja sa institucijama – potencijali i rizici

Pitanje odnosa i, posebno, saradnje sa institucijama često je proizvodilo neslaganja i tenzije unutar ženskog pokreta, budući da, kao što se prepoznaje u feminističkoj teoriji, institucije karakteriše muška dominacija (tzv. *male-stream*) (Ferre & Martin 1995, 5). Neslaganja su prisutna i u civilnom društvu generalno, budući da ono predstavlja sferu autonomnog ljudskog delovanja s onu stranu prevelike stege i birokratizacije koja karakteriše institucionalno delovanje (Popov-Momčinović 2013, 181). Kada je reč o zemljama u tranziciji, uočeno je da preovladava normativno stanovište o neophodnosti jakog i autonomnog civilnog društva i kapacitiranih, efikasnih institucija koje su u mogućnosti da balansiraju različite zahteve koji dolaze iz društvene baze (Mercer 2002, 6, 7). Na taj način, civilno društvo, gde spadaju i društveni pokreti, zapravo se i ne proučava kao zaseban entitet, već uglavnom u interakciji sa državom, obezbeđujući (navodno) demokratske principe odgovornosti, transparentnosti i legitimnosti (Mercer 2002, 7). Takav pristup zanemario je značaj *grassroot* aktivizma, koji se bazira na mobilizaciji lokalnih ljudi kao osnovi za izazivanje promena, i takođe su se zanemarivale i negativne tendencije prisutne u nevladinim organizacijama, koje zapravo često reprodukuju klasne, etničke, političke i druge podele u društvu, uključujući i rodne (Mercer 2002, 13).

Od takvih postulata polazili su i projekti paralelnog jačanja civilnog društva i institucija u Bosni i Hercegovini, iako je s druge strane globalni kontekst tranzicijskih društava delom i preusmeravao organizacije civilnog društva od njihove tradicionalne mete – države ka međunarodnim institucijama (Kostovicova & Bojicic-Dzelilovic 2013, 7). Uprkos tome, evropske integracije, za koje je BiH bar deklarativno opredel-

jena, pretpostavljaju korenite promene u sferi vladavine prava i zabrane diskriminacije, reformu institucija, kao i njihovu saradnju s civilnim društvom. Saradnja institucija sa civilnim društvom smatra se važnom za efikasniju primenu usvojenih zakona i podsticanje političke participacije građanki i građana u ovim procesima (Fagan 2013, 51). Projekti Evropske delegacije u Bosni i Hercegovini stoga podrazumevaju da organizacije civilnog društva saraduju sa institucijama na nekom aspektu legislative, da rade na terenu sa ciljanom zajednicom odnosno grupom, i da su kapacitirane da sprovedu te aktivnosti (Fagan 2013, 62). Iako je bilo dosta projekata gde ova saradnja nije rezultirala konkretnim zakonskim unapređenjem ili boljom situacijom na terenu, primeri delovanja nekih ženskih organizacija, npr. Fondacije lokalne demokratije, koja se bavi nasiljem u porodici, predstavljaju slučajeve dobre prakse. Iako su na prvi pogled ovi projekti delovali kao tipičan primer prebacivanja obaveza nadležnih institucija na organizacije civilnog društva, baza podataka koja je prikupljena tokom implementacije projekta poslužila je kao sredstvo da se unaprede zakonska rešenja, i da se u Kantonu Sarajevo obezbedi finansiranje skloništa u iznosu od 70% (Fagan 2013, 63).²⁸ Uprkos prethodno navedenim protivrečnostima ovog normativnog pristupa, važne su percepcije aktivistkinja o potencijalima i eventualnim ograničenjima prilikom interakcije sa institucijama.

Reflektujući tok procesa međusobne saradnje i eventualnog uticaja ženskog pokreta na unapređenje rada institucija, aktivistkinje navode da je saradnja na početku išla teško. Naime, institucije su na početku negativno reagovale na rad ženskih udruženja, ali je kasnije ipak došlo do pomaka i do

28 Takođe, s obzirom na to da nije došlo do usvajanja neophodnog zakona na nivou Federacije BiH kojim bi se obezbedilo odgovarajuće finansiranje iz federalnog i kantonalnog budžeta, vlada Kantona Sarajevo obezbedila je stopostotno finansiranje i na taj način osigurala nesmetano funkcionisanje i rad sigurne kuće (Fokus.ba 2021).

poboljšanja u komunikaciji:

Čini mi se da nas vlasti nekad krive što smo i pokrenule neka pitanja, ali neko je to morao da pokrene, i srušile brojne barijere, i to država treba da nastavi...

U našoj opštini pojedine institucije su nas, kad se naša NVO formirala, posmatrale kao konkurenciju. Mi kao NVO nismo konkurencija centru za socijalni rad, mi ne možemo da uđemo u porodicu, u nečiju kuću, ali smo se uspjele izboriti da nas institucije uvažavaju jer je dosta aktivnosti i rada iza nas...

Aktivistkinja po čijem je mišljenju postignut značajan napredak navodi da institucije sve više uvažavaju i prepoznaju ekspertizu aktivistkinja i ženskih udruženja:

Meni se sviđa što su institucije prepoznale potencijal i pojedinki i stručnjakinja i nevladinog sektora i ta saradnja je vrlo intenzivna, od analiza do korištenja znanja i savjetodavnih nekih stvari.

Aktivistkinje neretko preispituju i svoje strategije djelovanja koje su korištene prilikom obraćanja institucijama. Na primer, korištenje NVO jezika stvara otpor i probleme u komunikaciji:

Mi nikad ne razmišljamo na koji način komuniciramo neke ideje, da li svaki put plastično i adekvatno možemo doći, doprijeti do nekoga, ili da li zarobljene u nekom NGO jeziku NGO politika, i u NGO jeziku pričamo nešto...

O dinamici saradnje postoje različite percepcije i kod institucija i unutar ženskog pokreta:

Većina ženskih organizacija, bar ovih koje najduže djeluju, kao jednu od strategija svog djelovanja su odabrale saradnju sa institucijama, i to se različito, recimo, vrednuje ili komentariše ili ocjenjuje u različitim

krugovima ženskog pokreta i feminističkog pokreta. Jer imate feminističkih organizacija koje biraju strategiju da ne sarađuju.

Jedan od ključnih razloga za biranje strategije saradnje jeste usmerenost ženskih organizacija na pružanje direktne podrške ženama, posebno u okolnostima kada institucije ovu podršku nisu pružale niti su imale izgrađene mehanizme za to, smatra pionirka pokreta:

Zašto smi mi odabrale strategiju da sarađujemo? Zbog toga što smo odabrale strategiju direktnog rada sa ženama kojima je pomoć potrebna, sa žrtvama nasilja, sa žrtvama trgovine ljudima, na kraju krajeva, žrtvama obespravljenosti u različitim sferama života, i kad odaberete da radite direktnu pomoć, zato što u tom trenutku nema drugih struktura koje će tu pomoć dati, dakle, niste samo neko ko usmjerava gdje neko da ide nego i direktno radite na tome, onda vi nemate puno nešto izbora nego morate da otvorite dijalog i komunikaciju sa institucijama. Znači, mi ne možemo raditi na, mislim, možda smo i mogli da se zaustavimo i da samo slušamo žene kako su pretučene, eventualno ih posavjetujemo gdje da idu i da ih pustimo. Mi smo odabrali da im pomožemo u dugoročnijem periodu. Vi to kad odaberete, prije ili poslije morate doći u kontakt sa institucijama.

Pomaci u saradnji i međusobnom razumevanju se prepoznaju, posebno kada je reč o nasilju nad ženama i načinu na koji institucije sada reaguju:

Recimo, što se tiče nasilja u porodici, to dosta dobro funkcioniše (...) kad pogledate neke rezultate, na primjer, kad žena pobjegne iz nekog grada 100 km udaljenog od nas, zato što u svom gradu nije smjela prijaviti nasilje, pa dođe praktično ilegalno kod nas, mi je pri-

mimo u sigurnu kuću i odvedemo ljekaru. I onda cijeli sistem se digne.

Iz tih razloga ističe se značaj unapređenja saradnje i daljeg rada sa institucijama. Neke intervjuisane sebe definišu upravo kao institucionalne aktivistkinje i kao „žene od strukture“. Principi institucionalnog aktivizma, kako ga one poimaju, polaze od pretpostavke da je paralelizam između civilnog društva, odnosno ženskog pokreta, i institucija besplodan. Pritom često naglašavaju važnost saradnje sa uspostavljenim mehanizmima za rodnu ravnopravnost i sa ženama u politici:

To paralelno djelovanje apsolutno ne daje nikakve rezultate, mi hoćemo institucije koje su po mjeri građana i zato i moramo da radimo s njima. I moramo podržavati žene, bez obzira u kojoj su stranci, da se i one bore za takav svijet.²⁹

Po mišljenju intervjuisane lezbijske aktivistkinje, na taj način dolazi i do razbijanja predrasuda, što je za nju dodatni motiv ka daljem negovanju saradnje i ličnih kontakata i susreta sa ljudima iz institucija:

Mi ne možemo bježati od žena koje rade u institucijama vlasti, na primjer, sjedimo mi, grupa aktivistkinja za istim stolom i ne prilazimo ženama koje su u institucijama. A naprotiv, trebamo, ja uvijek sjednem do žene koja radi u instituciji (...) Ja kad kažem da sam feministkinja i još kažem da sam lezbijska feministkinja, ja mijenjam njeno shvatanje o tome i eventualno rušim njene stereotipe i to je ono što svaka od nas treba napraviti.

Aktivistkinje koje rade na prevenciji i suzbijanju nasilja nad ženama naglašavaju da je važno raditi sa institucijama

²⁹ Deo iz intervjua koji sam obavila u sklopu istraživačkog projekta Fondacije Jelene Šantić (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 74).

na poseban način (nenapadački) da bi došlo do ovog prepoznavanja i uvažavanja. Pritom opisuju svoj specifičan pristup u saradnji sa pravosudnim institucijama i centrima za socijalni rad:

Mi radimo za žene, a radimo sa institucijama. Vrlo, vrlo teško, specifično, ali naši najbolji partneri su institucije. Da li je to pravosuđe, da l' su to centri za socijalni rad, da l' je to policija, apsolutno nema razlike i svi su naši partneri (...) Ne da kritikujemo, da mašemo okolo kako oni ne valjaju, jer mašu svi, i ne vidim da se na taj način nešto napravi...

Koji je stvarni smisao i dalji pravac ove saradnje na dugoročnom nivou, teško je odrediti. Kao i u drugim tranzicijskim društvima, aktivistkinje ističu da su ženske organizacije faktički preuzele poslove koje je nekad obavljala (socijalistička) država. Obavljanje poslova *umesto* nadležnih institucija i dalje je prisutno, te je neophodno uspostaviti jasnije reciprocitete saradnje. Iako su oni delom definisani, prisutne su različite percepcije uspešnosti ovih odnosa. U smislu daljeg razvoja i mogućih perspektiva, navodi se da je potrebno da država u konačnici preuzme poslove koje sad obavljaju ženske organizacije, ali je pitanje u kom smeru bi onda išao ženski aktivizam. Jedna aktivistkinja koja, takođe, podvlači neophodnost preuzimanja ovih poslova i obaveza od strane države, ulogu ženskih organizacija vidi kao paralelan prostor u kojem ima više slobode i u kojem se mogu testirati moguća dalja unapređenja rada institucija, koje su, po prirodi, spore:

Davno, kada sam ušla u priču zaštite žena od nasilja, ratnog silovanja, rekla sam da radim za dan kada ovakve organizacije neće trebati da postoje, zato što će sistemi preuzeti taj model. Gdje ćemo mi, ako i ostanemo, ostati samo male laboratorije, sa svim feminističkim rodnosenzibilnim pristupom, u kojima ćemo ispitivati nove mogućnosti jer sistem je trom, sis-

tem se tromo mijenja, a mi možemo stalno da pravimo neke inovacije i, kad vidimo da nešto može, onda to kao rješenje ponudimo institucijama. I to je ono gdje mi kao organizacija vidimo ulogu NVO sektora i civilnog sektora...

Po jednoj pionirki pokreta, ženske organizacije bi se na taj način mogle usmeriti na druge oblasti i probleme koji još nisu pokrenuti:

Nekad, prosto, kad neke stvari provedete do određenog nivoa, da ih predate institucijama i da samo onda gledate šta će one raditi, jer ne morate biti vi ključni akter svake bitke. I da se ne troši energija uzalud, jer nam energija treba za neku drugu oblast, ima još puno neotvorenih oblasti...

Da bi se to desilo, važno je da se neka pitanja i problemima pokreću i od strane sistema:

Ako pogledamo sve ove neke ključne pokazatelje, od nivoa zaposlenosti žena, stepena i, generalno, rasprostranjenosti nasilja nad ženama, femicida, i dalje neprisustva u javnom životu u onom omjeru u kojem bi trebalo, mislim to su sve stvari koje ostaju i dalje da se radi na njima (...) Ja bih voljela, ja sam žena od strukture i tog onog postepenog napretka, voljela bih da to vidim više kod institucija, jer to su mjesta gdje postoje resursi, ljudi koji to trebaju da rade, koji to mogu da rade, tako da od njih se očekuje puno više.

Upitno je koliko je izgledno da država i institucije preuzmu poslove za koje zapravo i treba da budu odgovorne. Jedna aktivistkinja činjenicu da, na primer, postoje sigurne kuće ne vidi kao dokaz postajanja svesti kod donosilaca odluka o važnosti pružanja pomoći žrtvama porodičnog nasilja, već kao uporno prebacivanje odgovornosti na ženske organizacije, a zarad stvaranja političkog imidža:

E, onda država rekla – dobro, neko njih plaća, ne moramo mi, ali možemo reći ima sigurna kuća. Međutim, kad se pokrenulo pitanje da država mora jer i donatori odlaze, sad se dešavaju ratovi drugdje, eto, Ukrajina, na primjer... I stvarno, ovol'ko godina poslije rata, treba li još humanitarna pomoć, trebamo li mi funkcionirati kao država?

Takođe, s obzirom na rasprostranjen stranački klijentelizam, sumnja se u dobre rezultate kada bi država preuzela ove poslove:

I sad opet bi se desilo, ko ovaj Pazarić, ko zna čija je ko ćerka, sin, šta li [tamo zaposlen], ima li ko iskustva, i on će se uvaliti i dobiti posao. I to će se desiti i sa sigurnim kućama, i tad su iz „Medice“ rekli, pa ne možete vi umjesto našeg osoblja, koje je tu već godina-ma, da vi sad dovedete nekoga...

Različite percepcije dometa i svrhe saradnje takođe su izražene kada je reč o lokalnom nivou vlasti. Jedna aktivistkinja je prilično oštro i kritički opisala oblike saradnje u svojoj lokalnoj zajednici, koja je, po njenom mišljenju, dovela do kooptacije, pa i zloupotrebe ženskih udruženja, a što je na koncu obesnažilo i ženski pokret:

Ta udruženja funkcionišu na način da njihova jedna do dvije liderke, najčešće jedna, ili samo to udruženje, na godišnjem nivou dobije podršku koju one jako ističu, podršku od strane lokalne zajednice, na način da dobiju 1500 KM za godinu dana njihovog funkcionisanja. Ili im opština da neki prostor dva sa dva, što je OK, nek im da taj prostor, one [lokalne vlasti] svakako i takve stvari i treba da rade. I jednu od, recimo, jedne ili dvije žene iz tih udruženja oni zovu na neka savjetovanja, ili im daju i učlane ih u neke komisije, gdje one imaju neke sitne zaradice, zbog čega te žene

nikada više, tu se izgubi svrha njihovog rada i djelovanja, one više nikad neće da učestvuju u bilo kakvom pokretu gdje se bori za neka ženska prava...

Pored izrazito kritičkih, prisutne su i drugačije percepcije. Jedna aktivistkinja takođe ukazuje na gubljenje feminističke oštrice ženskih organizacija, ali, uprkos tome, smatra da je došlo i do određenih konkretnih pomaka:

...možda ta isprepletenost, i na neki način zavisnost, oštricu je otupila, ali s druge strane radi se dosta dobrih stvari. Tako da ne mislim da je čak i loše što je ta oštrica otupljena, posebno što ti imaš pojedinke bez dlake na jeziku i budu neki feministički korektivi, tako da ispod radara neće proći nešto.

Iz prethodnog razmišljanja prepoznaje se da je feministička oštrica sada više u rukama pojedinki koje prate šta se radi, odnosno kod onih grupa i organizacija koje „bira ju da ne saraduju sa institucijama“. Međutim, treba svakako imati u vidu da su individualni kritički istupi feministkinja često izloženi različitim oblicima socijalnih pritisaka i otvorenih pretnji, posebno kada ukazuju na koruptivne radnje koje se dešavaju u vrhu vlasti (Deiana 2018, 155, 156).

Jedna od pionirki pokreta, referirajući se na širi smisao delovanja ženskog pokreta, takođe ističe da stalna kritika ne daje rezultate. Ženske organizacije su se zbog svoje usmerenosti na direktnu pomoć žrtvama morale okrenuti i institucijama, bez čije bi uključenosti u rešavanje problema bilo veoma teško pomoći žrtvama trgovine ljudima i nasilja u porodici, a što je u fokusu delovanja njene organizacije. No, kako navodi, ta saradnja nije безусловna i ne prejudicira da je kritički stav u potpunosti „otupljen“:

Mi smo, što se tiče trgovine [ljudima], koristile dvije strategije, jedno je saradnja, drugo je pritisak javnosti, znači mi smo animirale javnost da prepozna prob-

lem, pa smo na neki način, koristeći medije, pritiskale institucije da ne rade, ali smo prije ili poslije morale da sjednemo sa njima i da razgovaramo i da rješavamo svaki pojedinačni slučaj i da dođemo do toga kako ćemo riješiti problem. Mislim, na širem planu, kroz zakone, kroz pravilnike, kroz standarde, kroz procedure itd., i tako je nastala ta saradnja koja se, logično, prenijela i na oblast nasilja prema ženama i na druge oblasti. Pa na zajednički rad na izradi zakonskih prijedloga itd., to je jednostavno strategija, i mi, kad smo shvatili da to daje rezultate, mi se nje držimo. Kada sarađujete, saradnja nije nešto što je bezuslovno, vi pregovarate. Znači, morate nekad odustati od maksimalističkih zahtjeva da biste sarađivali. I ulazimo, mi smo na neki način ušle u zonu praktične politike i pregovaranja, kako bismo riješile neke probleme i donijele promjene. I u direktnom dijalogu sa tom drugom stranom, sa institucijama, su započeli procesi promjene svijesti. Nismo mi ni sada odustali od kritike, mi i sada oštro ustajemo kada nešto nije kako treba.

Aktivistkinja čija organizacija intenzivno sarađuje sa donosiocima odluka na lokalnu, s ciljem dalje implementacije principa urođnjavanja, takođe ističe da stalno kritikovanje i „dizanje galame“ ne daje rezultate. Saradnju na lokalnu vidi kao prisustvo glasa žena na mestima gde se donose važne odluke:

Nije naš cilj samo da mi dižemo buku, jao, ženska prava, ovo-ono! Ne! Nego daj da se mi smjestimo na nekakvu udobnu stolicu u tom gradskom vijeću, da se čuje i naša riječ. E, to je nama cilj...

Uprkos tome, treba imati u vidu da saradnja često vodi u marginalizaciju ženskog pokreta, i pomake koje su napravljeni ne treba nivelisati, ali ni preuveličavati. U tom smislu, sam napredak u saradnji na suzbijanju rodno zasno-

vanog nasilja nije dovoljan, i prepoznaje se problem njegov nedovoljnog uvezivanja sa različitim oblicima nejednakosti, koji upravo podupiru samo nasilje. Iako se nasilje nad ženama može i treba posmatrati kao centralno mesto ženske podređenosti (Weldon 2011, 41), po mišljenju nekih bh. aktivistkinja, isključivim fokusom na nasilje, bh. ženski pokret ne može da preraste u značajnu političku i društvenu snagu:

Mi imamo ženski pokret, ali on je više posvećen socijalnim pravima žena, nemamo feminističkog pokreta. Feminizam je, kao da je protjeran devedesetih i nikako se nije vratio, a ženski pokret se više bavi, po meni, socijalnim pitanjima, zaštitom žena žrtava nasilja, i svih ostalih ranjivih grupa. Nasilje može, to je vaše. Što je isto dio feminističkog, ali ne može biti sve. Politička snaga je nestala i ne vidim baš da se vraća.

I drugi problemi pomenuti tokom intervjua takođe su u fokusu feminističkih analiza. U nekim istraživanjima podvlači se da se, nakon unapređenja zakona, ženske, posebno profesionalizovane organizacije, sve više fokusiraju na prikupljanje podataka i rodno osetljive statistike, na izradu različitih izveštaja i slično, te se i same pretvaraju u birokratizovane korporacije (Simmons 2007, 177). I same aktivistkinje gotovo stalno ukazuju na ove oblike birokratskog opterećenja. Uprkos nekim poboljšanjima kada je reč o saradnji sa institucijama, ostaje upozorenje i iz drugih zemalja regije (na primer, Srbije) da je ženski pokret u tim procesima marginalni odnosno simbolički saveznik, bez stvarnog uticaja na procese i konačne ishode (Antonijević 2016, 362).³⁰ Takođe, prisutna su i upozorenja da saradnja sa državom i sa institucijama, na koncu, čini suvišnim i sam aktivizam, i veliki broj feministkinja nevoljko učestvuje u ovim procesima (Zaharijević 2015a, 97). Po Adriani Zaharijević, došlo je i do produbljivan-

30 Zorana Antonijević svoju analizu temelji na tipologiji saradnje mehanizama za rodnu ravnopravnost sa ženskim pokretom koju su predložile Mekbrajd i Mazur (Antonijević 2016, 357), o čemu će biti reči u narednom potpoglavlju.

ja generacijskog jaza u pokretu, s obzirom na to da su mlađe aktivistkinje nedovoljno uključene u procese institucionalne izgradnje tranzicijskih društava (Zaharijević 2015a, 97). U svojoj suštini, institucije i dalje ostaju sfera muške dominacije, a saradnja sa njima često otupljuje feminističku osnovu ženskih organizacija (Simmons 2007, 177). U kontekstu postkonfliktnog bh. društva, u kojem etnonacionalisti čvrsto drže institucije pod svojom kontrolom, ova saradnja sigurno sprečava širu mobilizaciju protiv uspostavljenih rodni režima baziranih na nejednakosti (Deiana 2018, 115, 190). Međutim, kao što je već ranije ukazano pozivanjem na feminističke uvide iz drugih konteksta, svest o potencijalnoj kooptaciji u pokretima stalno je prisutna, ali se iz pragmatičnih razloga često odustaje od širih zahteva, da bi se postigli bar neki pomaci (Mansbridge 1995, 30).

6.3. Mehanizmi za rodnu ravnopravnost – izazovi urođnjavanja

Kao jedan od načina prevladavanja ili, tačnije, prevazilaženja bar nekih od problema navedenih u kontekstu saradnje sa institucijama, u više od 140 zemalja širom sveta, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, kreirana su posebna tela čiji je fokus delovanja rodna ravnopravnost (Clisby & Enderstein 2017, 237). Naime, Pekinška deklaracija i Platforma za akciju iz 1995, koju je i BiH potpisala i ratifikovala, prepoznaje *gender mainstreaming* (urođnjavanje, odnosno orodnjavanje) kao ključni alat za uspostavljanje rodne pravde. Pritom se ne radi o unapređenju položaja žena u određenim oblastima ili segmentima, iako su oni međusobno povezani, već o transformaciji/dekonstrukciji rodnih odnosa kroz, između ostalog, pomeranje roda sa margina u centar svih političkih pitanja i odluka (McBride & Mazur 2013, 654). Urođnjavanje javnih politika pretpostavlja da one integrišu rodnu perspektivu u sve zakone, strategije i programe na svim nivoima vlasti i u svim društvenim sferama, s ciljem eliminacije diskriminacije u supstancijalnom smislu i preoblikovanju struktura da bi se omogućilo da muškaraci i žene od njih imaju jednake koristi (Bacchi & Eveline 2010, 65). Veliki broj multilateralnih međunarodnih organizacija, donatora, vlada i razvojnih međunarodnih nevladinih organizacija prigrlilo je ovaj koncept, ali je već početkom novog milenijuma usledilo razočaranje rezultatima (Van Eerdewijk & Davids 2013, 304). Mnoge feminističke organizacije, posebno one koje predstavljaju marginalizovane grupe žena, isticale su da se „oruđem gospodara ne može srušiti gospodareva kuća“ (Weldon 2011, 38). S obzirom na to da je Pekinška deklaracija prepoznala državu kao ključnog aktera u procesima rodne ravnopravnosti (Molyneux & Razaivi 2005, 983), problemi vezani za sposobnost država i njihovih institucija, kao i nevoljkost donosilaca odluka da istinski

sprovedu prakse urođnjavanja, prepoznajući su kao ključni. Oni su posebno izraženi u zemljama koje ne pripadaju zapadnim demokratijama i gde su nedostatak svesti, potkapacitiranost institucija i, posebno, loša ekonomska situacija koja onemogućava efikasno budžetiranje veoma prisutni (McBride & Mazur 2013, 657). Takođe, odnos između ovih mehanizama i ženskih organizacija, i, na koncu, položaj žena u društvu složeniji su nego što se to čini na prvi pogled (Weldon 2011, 38). Pretpostavka da u zemljama koje ne pripadaju ekonomski razvijenom i demokratskom Zapadu ova tela nemaju nikakav učinak je pogrešna, a u mnogim zapadnim zemljama učinak ovih mehanizama bio je veći kada je reč o pitanjima političke reprezentacije, dok je u pitanjima koja se tiču zapošljavanja i prostitucije njihova uloga ostala simbolička, bez pravog efekta (McBride & Mazur 2013, 669).

S druge strane, neke feminističke analize ukazuju na problem u konceptu generalno, a ne samo u njegovoj implementaciji. Tako se, na primer, navodi da se transformativni potencijal urođnjavanja gubi u konkretnim mikropolitikama (Van Eerdewijk & Davids 2013, 310). Ukazuje se na njegovu neoliberalnu matricu, koja se bazira na neoliberalnim ekonomskim kategorijama, te sledstveno i ne može da dovede do željenih promena (Baden & Goetz 1997, 5). Deo ili, bolje rečeno, srž ove neoliberalne matrice predstavlja koncept osnaživanja – *empowerment*, koji vodi poreklo iz ekonomije i biznisa (Snyder 2006, 69), ne uzimajući u obzir šire kulturalne i strukturalne faktore koji onemogućavaju ovo osnaživanje (Van Eerdewijk & Davids 2013, 311). Na taj način se neuspeh u osnaživanju, na primer, u uspešnom pokretanju i održavanju vlastitog biznisa, prebacuje na žene, što se koristi kao izgovor za nedostatak akcije drugih aktera (Van Eerdewijk & Davids 2013, 308). Po nekim tumačenjima, koncept urođnjavanja predstavlja širu agendu restrukturiranja, koja dovodi do stvaranja elitnog kadra eksperata i ekspertkinja za rodna pitanja, što dovodi do birokratizacije i obesnažuje *grassroot* parti-

cipaciju (True 2003, 369). I dok se, s jedne strane, koncept urođnjavanja, koji se više ili manje uspešno integriše u institucijama u različitim zemljama širom sveta, smatra velikim uspehom globalnog ženskog pokreta, s druge strane, uviđa se da dolazi do depolitizacije i do odvajanja ovog koncepta od feminističkog mišljenja i aktivizama koji su ga kreirali (Clisby & Enderstein 2017, 237).

Zanimljive su kontekstualizacije i interpretacije učinka urođnjavanja u postsocijalističkim zemljama, a BiH deli bar neke karakteristike ovih društava. Urođnjavanje je uvedeno u kontekstu dijametralno suprotnih gledanja na uloge države i civilnog društva, koje su nasledene iz prethodnog socijalističkog perioda. Naime, civilno društvo koje se kristalizovalo u nekim socijalističkim zemljama često je idealizovano kao sfera autonomije, nezavisna ili pak dijametralno suprotna od države (Linc & Stepan 1998, 328, 329). Nakon tranzicije dolazi do marginalizacije civilnog društva i do njegove feminizacije, i ono od nekadašnjeg etičkog i moralnog koncepta gubi na političkom značaju i postaje servis za pružanje usluga koje je nekad pružala socijalistička država (Einhorn & Sever 2005, 29). U takvim okolnostima, fokusiranje na sprovođenje urođnjavanja od strane države i uspostavljenih institucionalnih mehanizama dodatno marginalizuje civilno društvo i, posebno, ženske organizacije. Upravo se pitanje odnosa ovih mehanizama i ženskog pokreta pokazalo kao od ključne važnosti, i tela i mehanizmi koji uspešno sarađuju sa pokretom pokazali su se daleko učinkovitijim. Zanimljive su komparativne analize koje su uključile veliki broj država, gde je utvrđeno da je za učinak ovih mehanizama, čak i od njihove administrativne kapacitiranosti, važnija saradnja sa ženskim organizacijama, odnosno pokretom, iako je teško utvrditi precizne korelacije (Weldon 2002, 1171; McBride & Mazur 2012, 9, 10). Naime, u nekim slučajevima, kada je osoba iz pokreta na rukovodećoj poziciji, ova tela nisu adekvatno pozicionirana u odnosu na donosioce odluka, imaju slab autoritet i uglavnom simbolički

učinak (McBride & Mazur 2012, 11).

U zemljama poluperiferije odnosno tranzicije, mnogi od pomenutih problema strateški se prešućuju s ciljem navodnog sustizanja stepena razvoja zapadnih zemalja (Blagojević 2009, 32, 33). Kada je reč, konkretno, o Bosni i Hercegovini, istraživanja ukazuju na probleme u komunikaciji između ženskih organizacija i uspostavljenih mehanizama za rodnu ravnopravnost. Ovi mehanizmi koriste kapacitete ženskih organizacija, pri čemu ih ne tretiraju kao partnere, i saradnja nema jasnu strukturu i formu (Simić 2015, 100), iako su zahvaljujući ženskim organizacijama ovi mehanizmi i uspostavljeni (Spahić-Šiljak 2013b, 119). S druge strane, aktivistkinje su svesne da ovi mehanizmi nisu dovoljno kapacitirani u smislu ljudstva i finansija, i da su marginalizovani od strane donosilaca odluka (Simić 2015, 100). Ovi uvidi su u velikoj meri potvrđeni i ovim istraživanjem, a primećene su i dodatne nijanse. S jedne strane, ova saradnja često se personalizuje, u smislu da se prepoznaje rad neke aktivistkinje ili organizacije, koja se onda uključuje u odeđene procese:

Na personalnom nivou, u sva ta tri mehanizma, postoje žene kojima se dopada moja energija i meni se dopada njihova i zahvaljujući tome smo došli do saradnje. Oni nisu nešto prepoznali da smo im mi važni. Oni nama jesu radi projekata i nekih zajedničkih inicijativa, jer oni imaju pristup nekim institucijama kojima ja ne mogu ni prići. Ali to je više opet na personalnoj osnovi, ako ti pronadeš nekoga ko je razuman, ko shvata...

Takođe, i sam rad ovih mehanizama i njihova učinkovitost tumači se na personalizovan način – često se ističe da njihov rad zavisi i od konkretnih osoba ili pak osobe na rukovodećoj poziciji u ovim telima. Jedna aktivistkinja navodi kako je, na primer, komisija za ravnopravnost polova na lokalnom nivou bila veoma pasivna dok na rukovodeće mesto nije došla žena koja je veoma posvećena i puna energije:

Mi imamo sad sreću u komisiji za ravnopravnost spolova pri gradskom vijeću, imamo osobu koja je fenomenalna, odlična, s njom je saradnja izvanredna. Ona, čim je došla na to mjesto, ona je obišla sve organizacije u gradu, razgovarala, stalno smo s njom u kontaktu, dakle, to je divota. Prije nje smo imali sastav koji apsolutno nije, pa niste ih mogli, pošaljite mail, oni se ne javljaju, tek nekad kroz tri mjeseca se javi neko ko je otvorio taj mail. Tako da ondje gdje ima volje i želje, ima i načina, gdje nema, nema ni toga...

Po mišljenju jedne aktivistkinje, oslanjanje na ove individualne faktore nije učinkovito na duže staze:

Ali ta prava osoba koja je tu se napati za nešto šta se treba uraditi, i to će uraditi jedanput, dvaput i onda digne i ona ruke...

Iz tih razloga, pored posvećenosti osoba koje rade u ovim telima, ključni su i širi, strukturalni faktori. Kao što navodi Veldon, rezultati ovih mehanizama ne zavise samo od onih koji ih direktno provode, već od širih institucionalnih okvira u kojima oni deluju (Weldon 2011, 38). U tom smislu, aktivistkinje navode nepovoljnu poziciju ovih tela, koja više imaju savetodavnu ulogu, bez stvarne moći da suštinski utiču na procese, i nedovoljno su kapacitirana:

Mehanizmi za rodnu ravnopravnost su još slabi. Posebno ove parlamentarne komisije, vrlo, vrlo mali uticaj imaju. Mali uticaj imaju, pa čak i ovi gender centri, to su savjetodavna tijela. Možda je Agencija u malo boljoj poziciji jer imaju malo bolju poziciju u toj upravi, ali ove nemaju uticaj (...) nemaju ni budžet, nisu dovoljno dobro oni institucionalno pozicionirani da bi mogli biti generatori promjena.

Ono što sam vidjela je da su sva tri tijela, Agencija i gender centri, potkapacitirana. Čim ti nemaš neki

budžet da te podrži, to znači da si vrlo nisko na listi prioriteta. Ja mislim da nijedan od ta tri, ja mislim da više ima sredstava ministarstvo sporta nego sva tri gender mehanizma. Oni su tu više da se zadovolji strance, da kažu – evo, vidite, mi smo sa Instanbulskom (...) A kad pogledaš ove gender mehanizme, sva tri, državna agencija ima četiri službenika. Kako je to moguće, 70 institucija koje bi oni trebali nadgledati, pomagati – četiri osobe! Gender centar Federacije isto je potkapacitiran, RS niti budžet, stranci im daju pare da mogu imati projekat. Oni dođu nešto kao državna NVO. I frustrira to ljude tamo, to je vidljivo. Ne mogu da se razmašu...

Upravo je zbog loše pozicioniranosti mehanizama za rodnu ravnopravnost saradnja sa ženskim organizacijama ključna. Kao i u nekim drugim zemljama u kojima su ovi mehanizmi uglavnom ceremonijalnog karaktera, saradnja sa ženskim pokretom važna je za njihov rad i eventualno jačanje (Rodríguez Gusta, Madera & Caminnoti 2017, 455). Intervjuisana aktivistkinja navodi da, ako predstavnice i predstavnici ovih tela nešto zahtevaju i pritom kažu da iza toga stoji značajan broj ženskih organizacija, njihovi zahtevi dobijaju „na težini“. Upravo je na taj način i određeno nerazumevanje između ženskog pokreta i institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost, koje je bilo veoma izraženo neposredno po uspostavljanju ovih tela, bar jednim delom prevaziđeno:

Trebalo je vremena da se mi naviknemo jedni na druge. Ono od osnivanja gender mehanizama, nekih tih prvih godina je bilo dosta tenzija. A mislim da oni danas prepoznaju značaj saradnje sa nama, jer na neki način to im daje jaku argumentaciju da jačaju svoju poziciju. Ako danas direktorica agencije izađe i kaže ja hoću ovo, ovo je podržalo 30 ženskih organizacija iz različitih gradova, one to hoće, njen nastup je

drukčiji. I ona je sigurnija i ima jače argumente da zaista nešto i promijeni.

Pitanje je da li ovo bolje razumevanje implicira da je uspostavljen participativan model ovih mehanizama koji pretpostavlja stalno prisustvo, učešće, ali i osnaživanje različitih ženskih grupa kroz učešće u njihovom radu (Rodríguez Gusta, Madera & Caminotti 2017, 456). Uprkos pomacima u komunikaciji, aktivistkinje i dalje navode brojne nedostatke, te se teško može govoriti da je uspostavljen ovakav jedan model. Ukazuje se na probleme prilikom imenovanja osoba na ključne pozicije u ovim telima (najčešće po partijskoj liniji), a na ove procese ženske organizacije nemaju faktički nikakvog uticaja:

Gender centar Republike Srpske kad je osnovan, počeo je fenomenalno da radi, profilisao fenomenalne žene koje su radile, i sad sam ja jako kritična, ali evo, i dođe druga osoba na ključnu poziciju, gdje sva ona saradnja prethodna sa nevladinim organizacijama, sve što je rađeno, postalo je potpuno izbrisano.

Uključivanje nekih ženskih organizacija u rad nekih od formiranih tela za rodnu ravnopravnost vidi se i kao oblik zloupotrebe, s ciljem stvaranja imidža o saradnji sa civilnim društvom:

Bosna i Hercegovina sve zakone, konvencije, sve mi potpisujemo od međunarodne važnosti i zbog Istanbulske konvencije, Vijeće ministara je odmah na inicijativu Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice formiralo odbor za implementaciju 2019, i onda se desi da od osam članova bude uključena i [naziv ženske organizacije], ali [ime aktivistkinje] im je dala kredibilitet da imaju u odboru i ženske nevladine organizacije, a što nema moć, što ništa nije mogla uraditi...

Navodi se i nedovoljno reagovanje i tromost mehani-

zama za rodnu ravnopravnost na različite situacije i probleme, i nesistemi i *ad hoc* pristup u radu. I dok neke aktivistkinje to dovode u vezu sa prethodno pomenutom lošom pozicijom ovih tela i nedostatkom kapaciteta, jedan deo njih je ogorčen i nema opravdanja i razumevanja zbog ove loše učinkovitosti:

Ja sam jako ogorčena na Gender centar, u ovom slučaju Republike Srpske, koji, samo sam za ove tri i nešto više godine jednom vidjela da u materijalu stoji da je Gender center dao svoje primjedbe na neki zakon. A Gender centar bi trebalo na sve i jedan zakon da da primjedbe, da oni budu usklađeni sa Istanbulskom, sa konvencijom o ljudskim pravima. Oni jesu neko ko treba da daje primjedbe, da ukazuje i bude nekako veza između NVO sektora i oficijelne vlasti, i na neki način da balansiraju. Oni jesu vladina institucija, ali da balansiraju između i da doprinose da sve ono što govorimo i što govore međunarodne organizacije, da to nekako provedu tamo gdje treba (...) Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, bilo je masa zakona koji se tiču direktno žena, oni se apsolutno nisu oglasili...

Ja lično i sa Gender centrom Federacije kad zatražim informaciju, ja je dobijem, ali ako stavite, ako sljedeći mail da vam nije potpuna ta informacija, da ste vi očekivali pa tačno kažete još šta i šta, e tu nastaje problem. Tako da nemam nikakvo mišljenje, generalno. Mislim da postoje onako pro forme, ja bih silno voljela da oni rade svoj posao zbog čega su tamo, ali evo, nažalost, može im se, pa prolazi...

Iz tih razloga, sumnja se i u ozbiljnu nameru donosilaca odluka i države generalno da se istinski radi na unapređenju položaja žena u društvu i rodnoj ravnopravnosti uopšte. Sa takvim jednim odnosom države, sledstveno su i ova tela i mehanizmi više nego slabi:

A inače naša država je poznata po tome što sve bez rezerve potpiše, a druge ozbiljne države vide šta ne mogu pa stave rezervu. A naši ništa, nema rezerve ništa, pa nećemo ni primjenjivati!

S druge strane, primećuju se određeni pomaci, bar kada je reč o saradnji sa nekim od uspostavljenih mehanizama za rodnu ravnopravnost. I dok su za jedan deo aktivistkinja neki pozitivni pomaci uslovljeni personalnim faktorima, kod drugog dela prisutna je partikularizacija u interpretacijama – naime, naglašava se saradnja, ali samo sa nekim od mehanizama, dok se neki drugi kritikuju. Jedna aktivistkinja posebno naglašava unapređenje saradnje sa Agencijom za ravnopravnost polova BiH u aktivnostima koje provodi njena organizacija u kantonu u kojem deluje:

Agencija se dobro „probudila“ i dosta je konstruktivna sada u saradnji, oni su nam svu podršku dali, i mi smo radile četiri fokus grupe i obuhvatile smo sve gradove i opštine Tuzlanskog kantona sa Rezolucijom 1325. I to je nešto što ćemo sad napraviti, analizu, a nakon analize ćemo imati platformu potreba žena u skladu sa Agendom 1325 Tuzlanskog kantona, i to će Agencija da uzme u obzir, jer iduće godine je CEDAW izvještaj (...) tako da će Tuzlanski kanton biti dobro pokriven tom agendom i ženskim pravima, a sad šta će se iz tog izroditi, vidjećemo...

Međutim, da su procene aktivistkinja raznolike pokazuje i mišljenje po kojem su se, uprkos brojnim nedostacima, desili značajni pomaci kada je reč o saradnji aktivistkinja i mehanizama za rodnu ravnopravnost, i to na svim nivoima vlasti:

Agencija za ravnopravnost spolova, gender centri i RS i Federacije BiH, pa čak i na nivou opština neke komisije koje postoje, mislim da tu vjerovatno ima i ljudi

koji su zalutali, ali ono što ja znam je da su OK, ljudi koji kontaju stvari i jesu na tom mjestu i opet su neka vrsta korektiva. Meni se sviđa što su institucije prepoznale potencijal i pojedinki i stručnjakinja i nevladinog sektora i ta saradnja je vrlo intenzivna, od analiza i korištenja znanja do savjetodavnih nekih stvari...

Ovakvi optimistični pogledi su ipak retki, a problemi na nižim nivoima vlasti su još više izraženi. S obzirom na to da su ovi nivoi najbliži građanima i građankama, čini se da su i raskoraci između norme i prakse tu najvidljiviji. Zanimljiva je opservacija aktivistkinje iz profilisane organizacije koja je navela da im za mnoge stvari koje pokušavaju da ostvare u lokalnoj zajednici gradska komisija nije ni potrebna. No, oni je ipak uključuju i ne zaobilaze, jer na taj način žele da ojačaju njenu poziciju:

Iz našeg iskustva, mi radimo sa komisijom za ravnopravnost spolova na lokalnu, ali smo isto tako svjesni da sami možemo bolje neke promjene inicirati i veći uticaj ostvariti na upravu i skupštinu lokalnu, ali nećemo da zaobilazimo komisiju, zato što hoćemo da joj damo i na značaju, u nadi da će ona jednog dana početi da radi svoj posao. I ona je, naravno, bolja danas nego prije 10 godina, ali to još nije dovoljno...

Aktivistkinje daju šira objašnjenja kako se strukture muške moći upravo održavaju na lokalnom nivou. Pritom se koriste taktike marginalizacije i neuvažavanje lokalnih mehanizama, imenovanje ljudi po partijskog liniji, i neuvažavanje eventualnih predloga koji dolaze od strane ovih tela prema zakonodavnoj ili izvršnoj vlasti na lokalnu. Često se na pozicije u ovim telima imenuju i osobe iz opozicionih stranaka, i na taj način se garantuje ovo neuvažavanje. Uz ove probleme, pominje se i opšti nedostatak transparentnosti, na primer, prilikom objavljivanja poziva za dodelu sredstava, neprimenjivanje rodno senzitivnog budžetiranja i privilegovanje muških

udruženja u lokalnim zajednicama:

U sarajevskom kantonu, jedne godine smo se izborili da ima budžet za samozapošljavanje i dodatak za žene iznad 45 godina, informacija koju nisi mogao nigdje naći, pa je nisi ni iskoristio...

Općine sve imaju budžete za rad civilnog društva, ali je pitanje ko je civilno društvo, ko su ti akteri koji će dobivati, jer mi znamo da ne mogu biti samo ženske organizacije (...) odvojeno je [u jednoj opštini] 170.000 maraka, od toga odmah načelnik rekao za potrebe sportskih klubova je 100.000, a za ostale, i boračke i ženske i, sve ih stave u ovih 70.000 maraka. I pokušali smo nešto, ali ne možeš, to je tako zabetonirano (...) I onda, što kaže Valentina, dobiješ 500 maraka i onda kažeš neću ni tih 500 maraka...

Stara ona muška šovinistička budžet ekipa, bitno je da „Sloboda“ i sad je uletio „Tuzla city“, jedna muška ekipa kojoj stalno treba para, a ovo sve drugo dobija na kašičicu! Žene nemaju ni viljuške, a čorba se jede...

I druga istraživanja potvrđuju slične probleme, i ukazuju da su uspostavljene gradske i opštinske komisije za ravnopravnost polova (iako nazivi variraju) u velikoj meri marginalizovane od strane donosilaca odluka (Savičić 2016, 20, 21; Miftari 2017, 18; Popov-Momčinović & Ždralović 2024, 66). Aktivistkinja iz neformalne *lobby* grupe, na primer, kritikuje sam naziv komisije u svojoj lokalnoj zajednici – Komisija za etički kodeks, ravnopravnost spolova, prava i slobode čovjeka, predstavke i pritužbe, ukazujući da i on pokazuje koliko je rodna ravnopravnost „bitna“. No, od neadekvatnog naziva važnije je sprovođenje aktivnosti za koje su komisije nadležne, kao i mogućnost praćenja procesa urođnjavanja, što je poseban problem (Popov-Momčinović & Ždralović 2024, 63). Naime, aktivnosti ne prate akcione planove, pa je u tom

smislu monitoring procesa faktički onemogućen.

Rečima intervjuisane aktivistkinje iz male i nerazvijene lokalne zajednice:

Nešto je urađeno, ali ne prateći taj gender akcioni plan. To je sve bilo ad hoc (...) Nije napravljen jedan dokument da bi se mogao raditi monitoring, praćenje, nego mi imamo samo neke segmente.³¹

Istraživanja ukazuju na to da su u zajednicama u kojima je uspostavljena saradnja ovih komisija sa ženskim organizacijama osmišljene konkretne aktivnosti i mere (Savičić 2016, 21). Često se dešava i da ženske organizacije preuzimaju na sebe izradu akcionih planova. Iako su prisutna mišljenja da se na taj način rad aktivistkinja eksploatiše, postoje i optimističnija tumačenja jer se tako ipak dolazi do nekih konkretnih rezultata:

Evo, na akcionim planovima ja mogu slobodno kazati, kol'ko znam, kad mi pričamo između sebe, i na nacionalnoj razini, pa i nižim razinama, uglavnom to rade nevladine organizacije. Uglavnom su nevladine organizacije te koje prikupe sve podatke, sve analize, sva istraživanja urade i njima to dostave i na osnovu toga se napravi akcioni plan, što je po meni super. I NVO i mi dobijemo budžet sa strane da bi to uradili i uradimo kako bi trebalo, i tu sam ja optimista, ne kažem, uvijek može bolje, uvijek se mogu potruditi i institucije da daju svoj doprinos u svemu tome...

Međutim, aktivistkinje koje su bile uključene u izradu lokalnog *gender* akcionog plana u svojoj lokalnoj zajednici imaju loše iskustvo:

Ušle smo u tu neku komisiju kao vanjske članice, sav-

31 Deo iz intervjua koji sam obavila u sklopu istraživanja *Stanje ravnopravnosti spolova na lokalnom nivou* (Popov-Momčinović & Ždralović 2024, 64).

jetodavne, da tako kažem, lokalne komisije za rodnu ravnopravnost (...) i komisija je trebala, da bi, eto, u mandatu tih predsjedavajućih nešto se napravilo. I onda smo dobile akcioni plan, ja pogledam, a ono resavska škola, akcioni plan Kantona Sarajevo! Čak se neko nije udostojio da izbriše podatke koji su za sarajevski kanton, broj stanovnika, i to sam ja javno govorila. Jednostavno, ljudi štancaju te akcione planove koji nisu prilagođeni lokalnom kontekstu.

Postavljaju se i druga, suštinski važna i šira pitanja. Jedno od njih je mogućnost implementacije međunarodnih normi u postkonfliktnim društvima, s obzirom na to da je dinamika odnosa između međunarodnih normi i njihove kontekstualizacije i primene na lokalnu izrazito asimetrična. Kada je reč o bh. društvu, urođnjavanje, s jedne strane, služi strukturalnoj i simboličkoj dominaciji Zapada, a otpor se dešava od strane lokalnih patrijarhalnih struktura koje teže učvršćivanju vlastite moći (Björkdahl 2012, 291). U takvim okolnostima, žene i ženske organizacije ostaju razapete između različitih igrača, u ovom slučaju domaćih vlasti i međunarodnih organizacija, kao i vlastitih očekivanja i problema sa kojima se susreću tokom svojih aktivnosti s ciljem unapređenja principa urođnjavanja. S druge strane, i samo uspostavljanje ovih mehanizama u državama širom sveta pokazuje da su pitanja rodne ravnopravnosti dobila na značaju, i da je došlo do barem delimičnog urođnjavanja političkog prostora (Franceschet 2011, 64). Ovde treba navesti i uvid aktivistkinje da u BiH ni taj minimum nije u potpunosti postignut, s obzirom na to da ima sredina u kojima nije došlo do uspostavljanja ovih mehanizama, odnosno da nakon uspostavljanja nije bilo faktički nikakvih aktivnosti, iako je, navodno, i aktivistkinja iz ove organizacije trebalo da bude uključena u rad komisije:

Komisija kad je krenula u našem kantonu, 2008, bila je formirana prvi put i zadnji put. Ni oni sami koji su

imenovani u tu komisiju se nisu sastajali, nisu znali šta im je posao i šta trebaju raditi. Nisu radili ni izvještaje nit' (...), a da ne pričamo o tom nekom spuštanju na lokalni nivo. Mi smo te 2008. godine u suradnji sa općinom, sa vijećem, natjerali njih da formiraju komisiju i moja kolegica je bila članica, međutim, nikada nije bila pozvana na sastanak! Oni su se hvalili u jednom intervjuu, imamo mi gender komisiju, imamo mi, i jednom ja pitam „Za šta vam služi?“, a oni: „Pa, eto, imamo je, ako kad zatreba, eto je.“

Iz tih razloga, bh. aktivistkinje ne odustaju, svesne da se do promena dolazi veoma sporo. I ovde je potvrđen uvid feminističkog institucionalizma da postoje različiti načini na koje institucije ohrabruju ili obeshrabruju artikulaciju i rešavanje pitanja koja se tiču ženskih ljudskih prava (Francheset 2011, 64). Formiranjem mehanizama za rodnu ravnopravnost bh. država napravila je prvi korak, ali je on, toliko godina nakon donošenja ZoRS-a, nedovoljan. Čini se da je neprovođenje odnosno *ad hoc* provođenje zakona jedna od taktika vladajućih struktura, a njihovo donošenje uglavnom je inicirano s ciljem spoljašnjeg, površnog prilagođavanja međunarodnim normama.

6.4. Rodna dimenzija tranzicijske pravde

Problemi koji se tiču zakonske regulative i načina rada institucija posebno su izraženi kada je reč o ženama koje su preživjele rodno zasnovano nasilje u ratu, s obzirom na to da pitanja rodne pravde u postkonfliktnim društvima iziskuju poseban senzibilitet (O'Reilly 2016, 423). Kao što navodi Nensi Frejzer [Nancy Fraser], neophodno je najpre priznanje (engl. *recognition*) kategorija žena koje su preživjele rodno zasnovano nasilje u ratu; potom preraspodela (engl. *redistribution*), odnosno distribucija materijalnih i simboličkih sredstava na rodno ravnopravan način; i participacija, koja omogućava da žene učestvuju u procesima izgradnje mira i donošenja odluka i artikulišu svoje potrebe s ciljem prevazilaženja statusa podređenosti (Fraser 2003, 50). I dok je seksualno nasilje u ratu u BiH izazvalo veliku pažnju različitih međunarodnih aktera, to je delom uslovljeno i pozicijom Balkana kao simbola Drugosti unutar Evrope, ali je, na primer, ratno seksualno nasilje u Ruandi mnogo manje elaborirano u feminističkim radovima (Žarkov 2006, 218). Uprkos ovoj pažnji, žrtve rata u Bosni i Hercegovini nisu dočekale pravdu i u velikoj meri ostaju neprepoznate od sistema (Björkdahl 2012, 289). Marginalizacija i diskriminacija žena žrtava prelijeva se iz ratnog u postratni period. Ova kategorija žena izlaže se siromaštvu, socijalnoj isključenosti, seksualnom uznemiravanju i stigmatizaciji (O'Reilly 2018, 70, 71; Kostovicova, Bojicic-Dzelilovic & Henry 2020, 257). Na taj način, žene koje su bile žrtve ratnog seksualnog nasilja lako postaju mete različitih oblika diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja i u miru (Mlinarević 2012, 143). Takođe, veliki broj žena koje se obraćaju za pomoć ženskim nevladinim organizacijama usmerenim ka pružanju podrške žrtvama porodičnog nasilja jesu upravo žene koje su preživjele seksualno nasilje u ratu (Berry 2017, 847), što ukazuje na to da su za njih ženske organizacije

jedan od retkih sigurnih prostora.

Iako je podrška ženskog pokreta veoma važna, ključna uloga i odgovornost trebalo bi da bude na institucijama i javnim politikama, koje treba da uspostave i garantuju primenu pomenutih principa priznanja, redistribucije i političke participacije. Međutim, ljudska prava preživelih žena nisu nikada bila prioritet nijedne vlade ni na jednom nivou vlasti u Bosni i Hercegovini (Deiana 2018, 115), i one često navode da je za njih gore „ovo što mi radi država nego što su mi uradili oni“ (Bećirbašić 2011, 166). S obzirom na kooptaciju institucija od strane etnopolitičkih elita, ove žene se i dalje uporno koriste kao simboli viktimizacije i ugroženosti vlastite etničke grupe (Björkdahl 2012, 302). Zbog nedostatka systemske podrške, mnoge žene i dalje ne žele i nisu nikad svedočile na sudovima (Popov-Momčinović 2018, 108). Neke od silovanih žena povlače se u ćutnju da bi izbegle društvenu stigmatizaciju (Campbell 2016, 228; Spahić-Šiljak 2017b, 176), dok neke žene koje su svedočile osećaju se bespomoćno i napušteno (Clark 2015, 72). U svom terenskom istraživanju Olivera Simić, na primer, navodi podatke o ženama koje pate od ozbiljnih psihičkih tegoba, ne primaju nikakvu pomoć ni podršku od strane države, te su uglavnom usmerene na podršku ženskih organizacija u svojoj lokalnoj zajednici. Neke žene koje su bile maloletne kada su silovane nisu nikad nastavile sa školovanjem, i uz pomoć kurseva i asistenciju ženskih organizacija uspele su da pokrenu male biznise (Simić 2017, 323).

Kada je reč o procesuiranju seksualnog nasilja tokom ratnog sukoba, različiti problemi su uočeni na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju – MKSJ (*International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – ICTY*) i na domaćim sudovima. MKSJ se suočio sa specifičnim izazovima prilikom procesa suđenja i izricanja presuda za zločine silovanja, koji su često interpretirani kroz okvire etničkog konflikta (Buss 2008, 112). S tim u vezi, feministkinje su

prepoznavale problem tzv. hijerarhije nasilja nad ženama, u ovom slučaju silovanja, ističući da je „obično“ silovanje, u, navodno, mirnodopskim okolnostima, povezano sa silovanjem i seksualizovanim nasiljem u ratu (Buss 2008, 110). S druge strane, ovo povezivanje sa „običnim silovanjem“ je problematično jer vodi u prikrivanje sistemskog i organizovanog silovanja nad određenim kategorijama žena (Buss 2008, 110). No, svrstavanje u određene kategorije neretko vodi u negiranje individualiteta preživelih, što je prisutno čak i u nekim feminističkim analizama radi uklapanja žrtava u određene koncepte i okvire, a što je, opet, dovelo do deindividualizacije i homogenizacije žrtava (Hromadžić 2006, 171). Takođe, činjenica da su muslimanke tokom rata u znatno većem broju bile žrtve silovanja, ne opravdava pristupe koji prikazuju muslimanke kao jedine žrtve silovanja (Hromadžić 2006, 171). Ovi problemi i razmimoilaženja su još u periodu ratnih sukoba doveli do različitih debata, koje su nekad dobijale uzavrelu formu, čemu su posebno doprinele i neke feministkinje sa Zapada (Kesić 2002, 313). Naime, u nekim strujama zapadnog feminizma artikulisanim sedamdesetih godina prošlog veka, silovanje i potencijalna pretnja od silovanja je, zapravo, najmoćnije sredstvo putem kojeg muškarci drže žene pod kontrolom (engl. *rape culture* – kultura silovanja), što je dovelo do zanemarivanja drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u ratu (Žarkov 2006, 219; Ferrales & McElrath 2014, 671, 672). Tu spadaju, na primer, prisilna trudnoća i prisilni brak, sakaćenje genitalija, prisilni abortus, otmice i prisilna prostitucija, i seksualno uznemiravanje (Ferrales & McElrath 2014, 674). Iako su ovi oblici rodno zasnovanog nasilja varijabilno zastupljeni u različitim konfliktima, smatra se važnim primenjivati širu perspektivu da bi se imala obuhvatnija i preciznija slika o različitim oblicima rodno zasnovanog nasilja u konfliktu (Ferrales & McElrath 2014, 673). Takođe, šira perspektiva omogućava da se obuhvate i oblici seksualnog nasilja nad muškarcima – kao što je, na primer, silovanje i prisil-

javanje na silovanje, sakaćenje genitalija i kastracija (Ferrales & McElrath 2014, 676). Kada je reč o BiH, usled fokusa na korišćenje silovanja kao ratne strategije, pažnja je bila usmerena na oblike koji su se dešavali organizovano, u većem broju, i koji su sledili određene obrasce (Hromadžić 2006, 171).

Tumačenje silovanja kao strategije koja je korištena u ratu, na šta su posebno ukazivale zapadne feministkinje, doprinelo je čak i porastu međuetničke mržnje, koja je iskorištena za još dublje produbljivanje ratnog sukoba (Tripp 2006, 480). I dok su se lokalne feminističke aktivnosti i analize uglavnom suprotstavljale zloupotrebi silovanja za dalje produbljivanje konflikta, pristup nekih zapadnih feministkinja je čak pospešio nesuglasice između feministkinja sa prostora nekadašnje Jugoslavije, što je na duže staze negativno delovalo na solidarnost žena (Tripp 2006, 479). Najkontroverznijim se smatra delovanje američke profesorice prava iz Mičigena, Ketrin Mekinon [Catharine MacKinnon], koja je, na primer, smatrala da je dostupnost pornografije u bivšoj Jugoslaviji podstakla silovanje muslimanki i Hrvatica tokom rata, što je naišlo na osude poznatih hrvatskih feministkinja, koje su se direktno suprotstavljale korištenju silovanja za dalju proizvodnju i pospešivanje međuetničkih mržnji (Kesić 2002, 313; Tripp 2006, 478, 479). Ovakvi diskursi prelivaju se i u posleratni period, preplićući se sa kontinuitetom rodno zasnovanog nasilja, što dovodi do daljeg akcentuiranja traume (Bećirbašić 2011, 116). To je posebno izraženo kada je reč o Bošnjakinjama, koje su u najvećem broju bile žrtve, odnosno preživеле seksualno nasilje u ratu, i na specifičan način bile izložene različitim predstavljačkim strategijama različitih aktera (Helms 2013, 198). S jedne strane, ove žene bile su simboli patnje čitave etničke grupe, i nekad su nazivane i šehidima od strane verskih zvaničnika – „ušehidile se u obraz“ (Helms 2013, 199). Iako su takve poruke značajne na simboličkom nivou, izostajala je konkretna podrška koja je bila potrebna tim ženama da bi preovladale društvenu stigmu, što je uslovljeno

i činjenicom da muškarci, lideri Islamske verske zajednice, nisu imali ni relevantna znanja ni veštine za to (Spahić-Šiljak 2013a, 179). Za većinu preživelih, silovanje je predstavljalo sramotu i poniženje, a neke aktivistkinje iz organizacija koje predstavljaju žrtve isticale su da je silovanje posebno teško za muslimanke zbog specifičnosti kulture i ideala moralne čistote žena (Helms 2013, 200). Helms primećuje slične opservacije i među druge dve etničke grupe, s obzirom na to da je i u hrišćanstvu poseban akcenat na ženskoj seksualnoj čistoti, što je dodatno doprinelo tabuizovanju problema seksualnog nasilja koje su preživele Srпкиnje i Hrvatice tokom rata (Helms 2013, 200).

Neki pomaci su se ipak desili, i veoma su važne promene u međunarodnom pravu na osnovu kojih se silovanje u ratu tretira kao zločin protiv čovečnosti i ozbiljno kršenje Ženevske konvencije, zakona i običaja ratovanja (Spahić-Šiljak 2013b, 33; O'Reilly 2018, 106). Međunarodni sud uspeo je da utvrdi pravni osnov ovih zločina, kao i proceduralna pravila za njihovo procesuiranje (Campbell 2016, 227). Desio se značajan iskorak od zapostavljanja rodno zasnovanog nasilja u ratu, koje se ranije tretiralo kao (usputna) posledica rata, a ne jedna od strategija ratovanja (Mertus 2000, 28), dok su se žene žrtve i preživele smatrale kolateralnom štetom ratnih dešavanja (Popov-Momčinović 2013, 107). Takođe, obezbeđene su i posebne mere prilikom suđenja s ciljem zaštite integriteta žrtava – na primer, sužavanjem tzv. dozvoljenih odbrana koje bi mogle da dovedu u pitanje tzv. reputaciju žrtve i da nanesu dalju uznemirenost i emocionalnu štetu (O'Reilly 2018, 106). U haškim presudama potvrđeno je korišćenje silovanja u ratu kao strategije ponižavanja i dehumanizacije žrtava i određene etničke grupe, te je dokazano da je vršeno na različitim lokacijama, od čitavog niza počinitelaca, nad licima različite životne dobi (mladi i stari), kao i nad muškarcima (O'Reilly 2018, 114). Problemi koji su uočeni u analizama presuda jesu: fokusiranje na određena geografska

područja i zapostavljanje drugih; svedočenje muškaraca bilo je zastupljenije, pri čemu je obuhvatalo druge aspekte procesa, pored seksualnog nasilja tokom sukoba; neki aspekti, kao što su prisilna trudnoća, slabo su obuhvaćeni, i naglaskom na sistematskim oblicima silovanja zapostavili su se slučajevi tzv. manjeg obima (O'Reilly 2018, 115). Tokom sudskih procesa, žene koje su svedočile u Hagu doživljavale su različite oblike trauma, na primer, bile su smeštene u istom hotelu kao i porodica osumnjičenog, po čitav dan u sudu nisu dobijale nikakvu hranu, tokom svedočenja im nije data odgovarajuća odeća, pa su se osećale posramljeno zbog svog siromaštva itd. (Berry 2018, 157, 158). Kao opšti problem podvlači se činjenica da su svedočenja korištena u svrhu dokazivanja krivice ili odbrane osumnjičenih, dok su najmanje koristila samim ženama (Žarkov 2006, 220; Bećirbašić 2011, 119; Clark 2015, 72), i mnoge od njih su se posle svedočenja osećale „ponovo iskorisćenim“ (Spahić-Šiljak 2013b, 34). Takođe, rodni disbalans u svedočenju veoma je izražen i mali broj žena je svedočio o zločinima koji nisu rodno zasnovani (Campbell 2016, 228).

Kada je reč o domaćim sudovima i, uopšte, domaćem zakonodavstvu, pravni sistem nije na adekvatan način rešio pitanje odgovornosti, priznanja i reparacije, posebno kada je reč o rodnoj dimenziji (Björkdahl & Mannergren Selimovic 2014, 208). Akcioni planovi koji se tiču primene rezolucije 1325 prepoznaju različite probleme s obzirom na to da sudovi u entitetima BiH različito definišu i tumače silovanje; da podaci o broju procesuiranih slučajeva seksualnog nasilja u ratu nisu obrađeni statistički i odvojeno od ostalih predmeta ratnih zločina; da veliki problem predstavlja nedostatak informacija o broju slučajeva seksualnog nasilja nad ženama na nižim nivoima vlasti, kao i niska stopa osuđivanja počinitelaca seksualnog nasilja u ratu (Subotić & Zaharijević 2018, 248). Smatra se da je javna svest i zainteresovanost, kao i ukupan društveni status onih koji su preživeli zločine seksualnog nasilja u ratu na niskom nivou (Mlinarević 2012, 144). Praćenja rada sudova od

strane feministkinja ukazuju na nedopustive prakse, kao što je, na primer, unakrsno ispitivanje svedokinja-žrtava, potpuno isključivanje javnosti³² i sl. (Mlinarević, Čaušević & Čaušević 2012, 22). Aktivistkinje su, takođe, prilikom intervjuja pominjale različite probleme na domaćim sudovima. Preživjele, i kad su spremne da svedoče, nemaju dovoljnu, odnosno, faktički, nikakvu podršku tokom procesa od strane institucija, dok aktivistkinje nemaju kapaciteta da svima budu podrška. Takođe, prilikom izricanja presuda za silovanje u ratu u kojima je dokazana krivica optuženih, teret provođenja presuda faktički se prenosi i na same žrtve, kao što je, na primer, prikupljanje podataka o imovini optuženog i sl. radi isplate reparacije:

Ponovo sam bila na monitoringu nakon šest godina procesa, žena u Foči je dobila presudu, čovjek će otići u zatvor 11 godina, sve, sve, sve, ali sad (...) I ode žena, nećete vjerovati, u sud, i dadnu joj list da ona mora prikupiti informacije o imovini koju taj ima! Ona, ona, kao žrtva, da mora prikupiti podatke o njemu! On će biti sad u zatvoru, ali na koga je vlasništvo, ima li penziju i da ona plati advokata i da krene u postupak...

Da su konture patrijarhalne moći čvrsto uspostavljene u BiH, ukazuje činjenica da su deca šehida i poginulih boraca, ratni vojni veterani i njihova deca, u boljoj poziciji. Aktivistkinja sa dugogodišnjim iskustvom rada u prosveti u tom smislu navodi:

Evo, recimo, mi raspišemo konkurs za, ne znam, nastavnik matematike. Javi se muškarac i javi se žena. Biće primljen muškarac. Zašto? Zato što smo stavili u konkurs da je jedan od dokumenata koji se prilaže učešće u vojsci. I on će donijeti potvrdu da je negdje

32 Kako navode Mlinarević, Čaušević i Čaušević: „Suđenja za ratne zločine važan su element u otkrivanju istine o ratu, prevenciji ponavljanja sličnih zločina, obezbjeđivanju pravnih lijekova i kompenzacija za žrtve, doprinoseći pomirenju u regiji. Na simboličkoj ravni, ova suđenja treba da obezbijede osjećaj pravde za žrtve, a društvu vjeru u pravičnost i pravdu. Sud nikada ne treba da izgubi iz vida pravdu, koja treba da bude njegov suštinski interes.“ (2012, 15).

bio ili da mu je otac bio i on ima prednost...

S druge strane, deca žena koje su preživele seksualno nasilje tokom rata nemaju faktički nikakvu zaštitu, i oblici trauma koje imaju – posebno ako su svedočila silovanju svojih majki – strašni su.³³ Naime, majke, posebno male dece, često su silovane u njihovom prisustvu, ili im je pak prećeno da će im deca biti ubijena ako se budu opirale (Clark 2018, 42). U slučajevima da deca nisu bila direktno prisutna, mnoge žene shvataju da deca znaju šta se zapravo događalo, posebno kada je reč o tzv. malim sredinama (Clark 2018, 87). U periodu nakon završetka rata, jedan od najvećih strahova silovanih žena jeste transgeneracijski prenos traume, te se borba da zašтите svoju decu nastavlja, a mnoga i imaju različite oblike PTSP-a (Clark 2018, 4, 21). U slučajevima da su i deca preživela neke oblike seksualnog nasilja, ove žene često krive sebe za ono što se desilo njihovoj deci i, pored svoje, nose i njihove traume (Clark 2018, 85, 86). Takođe, mnoge silovane žene ne očekuju podršku ni razumevanje od svojih supruža, odnosno partnera, pri čemu često ističu da i muškarci imaju svoje traume (Clark 2018, 111).

Kada je reč o redistribuciji, aktivistkinje ukazuju da je značajno što su u oba entiteta usvojeni zakoni koji se tiču obezbeđivanja nadoknade, što za mnoge preživele predstavlja jedina sredstva za preživljavanje (Simic 2017, 327). Kada je reč o visini nadoknada, brzo je postignut konsen-

33 Olivera Simić u svom radu navodi sledeću priču svoje sagovornice, aktivistkinje koja je radila sa ženama žrtvama seksualnog nasilja tokom rata u BiH, i koja pokazuje dramatične oblike posttraumatskog sindroma kod dece koja su svedočila silovanju svojih majki: „Dragana je vozila i sve je bilo u redu dok se nisu približili njihovoj kući i mlada žena je odjednom počela da vrišti i viče. U stanju akutnog bijesa, razbila je prozor na autu desnim laktom. Branka je vrištala: ‘Ne želim vidjeti tvoj veliki k...c! Mrzim te!’ Trenutak spoznaje o tome što se stvarno dogodilo u toj kući prije 20 godina i zašto se Branka nikada nije htela vratiti, je udario Draganu punom snagom. Dragana je bila šokirana i nije je mogla kontrolisati. Za Draganu, koja ima dugogodišnje iskustvo u radu sa ženama sa traumom, ‘Ovo je bio prvi put da sam zaista spoznala što zapravo znači živjeti s traumom’.“ (Simic 2017, 324).

zus da iznos „ne sme“ prelaziti 70% maksimalnog iznosa na koji imaju pravo ratni vojni invalidi (RVI) (Helms 2013, 208). Ratni veterani, pored boljeg ekonomskog tretmana, generalno uživaju i tzv. simboličku moć, dok su žene koje su preživele seksualno nasilje supsumirane pod kategoriju civilnih žrtava rata (O'Reilly 2016, 431). U ovakvim okolnostima, čak su i mnoge ženske organizacije odustale od zahteva za izjednačavanjem ovih naknada sa naknadama koje primaju RVI, što je učvrstilo patrijarhalnu hijerarhiju između žrtava (Helms 2013, 209). Dalje, u Republici Srpskoj su nadoknade za žene žrtve rata dvostruko niže nego u Federaciji BiH i postoje dodatne prepreke prilikom ostvarivanja prava, kao što je dokazivanje oštećenja od 60%, i u ovom entitetu zakon ne predviđa poseban tretman prilikom zapošljavanja, pravne, psihološke i druge pomoći (O'Reilly 2018, 120). Iza ovih brojeva nema ni pravde ni logike (Simic 2017, 327). Takođe, ove razlike u tretmanu na entitetskom nivou komplikuju ionako niske potencijale za međuentitetsku i međuetničku saradnju žena žrtava rata (Berry 2017, 840).

Da su ove žene i dalje u veoma lošem ekonomskom i svakom drugom položaju, ukazuje i aktivistkinja čija je organizacija lobirala za izmene i dopune Zakona o zaštiti civilnih žrtava rata. Amandmani su poslani u parlamentarnu proceduru 2022, čemu je prethodilo i prikupljanje podataka o potrebama ove zapostavljene kategorije. Kao poraznu činjenicu navodi da su žene, toliko godina nakon trauma koje su preživele, tražile da im se obezbede besplatni troškovi sahrane:

Najbolji primjer je ovaj novi zakon o zaštiti civilnih žrtava rata, to je zakon koji govori da vrijeme u Bosni i Hercegovini stoji, ali biološki sat kuca, jer je to isti set prava koji je postojao i 2006. A najveći poraz koji je naše udruženje doživjelo kad smo slali sad amandmane za izmjenu ovog zakona, odnosno nacрта, kada

su žene preživjele govorele da u tom zakonu tražimo pravo na besplatne troškove sahrane...

U proceduralnom smislu, žrtve prilikom podnošenja zahteva nailaze na brojne prepreke, i mali broj žena je ostvario to pravo. O'Reilly (2018) u svojoj studiji navodi da je 707 žena žrtava ostvarilo pravo, a aktivistkinje su tokom intervjuja iz 2022, odnosno 2023 godine, navele da se radi o oko 1000 osoba. Reč je o minimalnom pomaku, s obzirom na to da su procene da se ukupan broj preživelih kreće u rasponu od 20.000 do 50.000! Upravo ovi podaci ukazuju na to kako se diskriminacija i rodno zasnovano nasilje prelivaju iz ratnog u tzv. mirnodopski period, i da je, pored suočavanja sa prošlošću, neophodno i suočavanje sa nasiljem u sadašnjosti:

Jer ako je do 50.000 osoba koje su preživjele silovanje, to čini jedan narod i mislim da smo tu šansu propustili, ali s druge strane upravo ove različitosti koje su prisutne i trenutno jesu u Bosni i Hercegovini, mi ih pokušavamo koristiti kao alat da ukažemo ljudima da je suočavanje s prošlošću važno, ali da je suočavanje sa sopstvenim diskriminatornim praksama u mirnom dobu još važnije...

Aktivistkinje ukazuju na brojne proceduralne prepreke zbog kojih se nasilje i agonija žrtava nastavljaju i u miru. Naime, žrtve su imale obavezu da prilože i certifikate od relevantne nevladine organizacije (kao što je, na primer, udruženje „Žena – žrtva rata“). To se na početku smatralo dobrim rešenjem zbog nedovoljne funkcionalnosti institucija odmah nakon rata i neprijavlivanja silovanja, najčešće zbog straha od stigmatizacije. Međutim, neke aktivistkinje navode da je došlo i do zloupotrebe od strane liderica ovog i drugih udruženja:

Žena priča u Tuzli, ali morate se vi učlaniti [u udruženje], i mi se učlanili, i kaže jedna od žena, ja otišla

sutra u apoteku po recepte, i kaže: „Ja sam članica udruženja, mi ne plaćamo“, a apotekarka kaže: „Ko Vam je kazao, ko Vas je to slagao“...

Problemi na koje se konstantno ukazuje jesu podele unutar različitih kategorija žena žrtava. Kako navodi Beri, međunarodni akteri su se često oslanjali na kategorizaciju žrtava (prevashodno po etničkom principu), koju su nametnule lokalne političke elite. To je rezultovalo većim finansiranjem preferiranih grupa i produbljivalo podele kako unutar tako i između ženskih grupa, uglavnom organizovanih po etničkoj liniji (Berry 2017, 833). Najveću političku i simboličku moć imaju majke Srebrenice, i njihov pristup u radu delom je kritikovan i zbog fokusa na krivičnu odgovornost, uz slabe šanse da njihove inicijative doprinesu restorativnoj pravdi i izgradnji mira (Simic 2009, 222). Feministička istraživanja upozoravaju da većina ženskih udruženja koja predstavljaju žrtve doprinose svođenju ženskih iskustava na jedan marginalni i obespravljeni identitet, iako su, na primer, majke Srebrenice, i pored činjenice što uglavnom okupljaju žene niskog stepena obrazovanja, postale svesne i svoje političke i simboličke moći (Berry 2018, 168, 169). Međutim, njihova simbolička moć i mogućnost da artikulišu svoje glasove u javnosti proizlazi iz činjenice da je reč o majkama „koje su izgubile svoje muške članove porodice u genocidu“ (Mlinarević 2012, 158), čime se pažnja stavlja na emocionalne i porodične veze preživelih žena sa ubijenim muškarcima (Helms 2013, 180). Na sličan način, i druga organizacija – „Žene Srebrenice“, sa sedištem u Tuzli, svoj zadatak opisuje kao potragu za telima nestalih članova porodica i borbu za privođenje ratnih zločinaca pravdi, a ne kao borbu za prava žena (Helms 2013, 178).

Tokom intervjua koji sam obavila 2018. u sklopu istraživačkog projekta o procesima mira i izgradnje pomirenja sa predstavnicom pokreta „Majke enklava Srebrenica i Žepa“, utvrđeni su određeni načini na koji ove žene, prevashodno

kroz tumačenje događaja iz bliže i dalje istorije, prošlosti, kao i sadašnjosti, ukazuju na svoj specifičan ženski status, a u isto vreme ga na određeni način negiraju. U njihovim ličnim pričama, u prvom planu su vlastita etnička odnosno verska grupa i (ubijeni) muški članovi porodice. Najpre, uočene su pozitivne autostereotipije vlastite grupe, kako u prošlosti tako i danas:

Mi muslimani nismo nikakvi ekstremi. Najmiroljubiviji narod su muslimani bili. I najtolerantniji narod (...) Bosna je rat na plećima snijela, gdje su Muja i Hasa izginula masa! I borili se! U ratnim filmovima, poratnim filmovima Drugog svjetskog rata, nigdje Muje ni Hase, ne pominje se ni da su vodu nosili! A bili smo mi svjesni toga, ali smo šutili, za mir.

Druge etničke grupe, posebno Srbi, prikazani su izrazito negativno u različitim istorijskim periodima („komite“, „četnici“), uključujući i socijalistički period, pa se pozitivne autostereotipije kristališu i kroz ovakva poređenja:

Mada danas kada analiziram i tu prošlost u Srebrenici, na svim rukovodećim mjestima skoro je bio Srbin, a 65% su tamo bili muslimani. Ne da su oni bili neuki, nepismeni, ali učitelja postave za nekog rukovodioca visoko rangiranog, a šutili smo, nismo se protivili tome, valjda radi mira, valjda radi, možda i zakon bio takav. Vodilo se računa da se neko ne povrijedi.

Ovakvo gledanje na predratni period potkrepljuje se i ličnim iskustvom, pri čemu se najviše referira na iskustva muških članova porodice:

On [suprug] je u Srebrenici rođen u čaršiji i zaposli se u firmi „Drina“, šumskoindustrijsko preduzeće „Drina“, kao neki referent, i upiše političke nauke u Sarajevu, odsjek Sociologija. Interesovale ga društvene nauke. Ja mislim da je on bio više obrazovan nego što

je školu završio. Stalno se družio sa knjigama i dosta je poznao, skoro da nema države u svijetu da on ne poznaje kakvo je društvenopolitičko uređenje tu. Nije radio kao profesor sociologije, a mogao je da radi te poslove (...) A osjetio je tu nepravdu još u vojsci. Jer ko je Srbin, on je dobio...

Naglašava se pripadnost vlastite grupe evropskim narodima, dok se u isto vreme ističe da su mnoge zapadne evropske zemlje podržavale ratne projekte njenog uništenja:

...zaista niko nije imao želju da muslimani u Bosni ostanu živi. Trebalo nas je etnički očistiti. A uglavnom su bili Francuzi zagovornici, Englezi, Britanci, onda su i Kanađani uzeli...

Nakon rata i genocida, borba vlastite grupe za opstanak nastavlja se i u postratnom periodu:

Vi nagazite na mravinjak, šta je sitni mali mrav u odnosu na čovjeka, na njegovu čizmu. Ali mnogi će vas ujesti i opet će ostati mrava! I mi se nećemo dati nikad da nas unište! Mi smo narod koji smo odavde potekli, koji živimo ovdje i ostaćemo da živimo ovdje. A da l' ćemo živjeti lijepo, mirno, sa punim pravom na sve ono što život znači, što znači školstvo, zdravstvo, rad, kuća, svoje privatno, ono što treba čovjek da posjeduje, da ima, svoju privatnost, na to imamo pravo i borićemo se za ta prava.

U isto vreme se prepoznaje važnost širih potreba nasuprot pukom biološkom opstanku, pri čemu se promaljavu i vrednosti koje su zajedničke svim ljudima u Bosni i Hercegovini:

Porodica, zdravlje i posao su ti najbitniji i država u kojoj se to sve može ostvarivati i poštivati druge. Al' kad dođe do takvog poremećaja kao što je ovaj bio, gdje nisam sigurna imam li državu jer, evo, sad poli-

tika šta radi... Ne živi se, posij njivu i samo nahrani kravu, nego ima i ostalo što je danas moderan život, tehnologija napredna, sve nam je to potrebno, svima nama.

Tokom intervjua, ljudska prava su se pominjala više uzgred, a za njihovo ostvarivanje prevashodno je neophodno utvrđivanje činjenica i prihvatanje odgovornosti „druge strane“:

...kad su bili junaci, heroji u ratu, nek budu junaci, heroji u miru, nek prihvate odgovornost i nek osude ono što je krivo!

Iz tih razloga, sigurno su i u drugim naučnim analizama prisutni različiti pogledi na učinak delovanja udruženja majki i, posebno, ženskih udruženja koja predstavljaju žrtve. Takođe, uočeno je i određeno izbegavanje ukazivanja na probleme kada je reč o radu ovih organizacija, pogotovo kada je reč o medijima (Helms 2013, 2019). Uprkos različitim pogledima na učinak njihovog delovanja na izgradnju mira i ženska prava, bez „neposlušnosti“ i predanosti majki Srebrenice (na primer, u aktivnostima organizovanim već 1996, u kojima su javno poslali zahtevi o važnosti utvrđivanja sudbine ubijenih i nestalih), svest o strahotama srebreničkog masakra sigurno ne bi imala učinak na međunarodnom nivou kakav ima danas (Berry 2018, 169). Na primer, holandske vlasti su na početku odbijale da preuzmu bilo kakvu odgovornost za srebrenički genocid, ali je nakon lobiranja majki prihvaćena politička odgovornost i holandska vlada se obavezala da će isplaćivati reparacije Bosni i Hercegovini jednom godišnje u iznosu od 20 miliona KM (Simic 2009, 228). Takođe, u stavovima i porukama članica ovog udruženja majčinstvo se percipira kao univerzalno žensko iskustvo sa snažnim potencijalom za izgradnju mira (Berry 2018, 169). Stoga i njihove poruke delom prevazilaze nametnute granice etniciteta, iako je delom reč i o problematičnom rodnom esencijalizmu. Međutim, glavni

generatori ovih problema nisu ove majke ni druge žrtve, već etnonacionalne političke elite „koje kontinuirano ostaju na vlasti kroz sistem simboličke viktimizacije etničkih zajednica“ (Mlinarević 2012, 158). Aktivistkinje u tom smislu problematizuju i rad udruženja žena žrtava iz Republike Srpske iz kojeg ističu da su silovane Srпкиnje potpuno zanemarene na domaćim, kao i na međunarodnom sudu, ali generalni okviri interpretacije i aktivnosti koje se provode idu ruku pod ruku sa retorikom i politikama etnonacionalnih lidera u Republici Srpskoj.

Treba ukazati i na činjenicu da su žene koje su stradale u ratu gotovo u potpunosti nevidljive na simboličkom nivou. Prema podacima *Bosanske knjige mrtvih*, tokom rata je ubijena 9901 žena, 2/3 tokom 1992, a 97,48% njih su ubijene ili nestale kao civilne žrtve rata (Aganović & Delić 2014, 178). Da se ne bi zaboravile, ženske organizacije okupljene oko inicijative „Mir sa ženskim licem“ angažovale su se da ubijene žene dobiju lice, i da se ovo nepriznato stradanje pretoči u mirovne priče. Uprkos upornim pokušajima, žene koje su stradale u ratu nisu dobile ni tzv. simboličko priznanje od strane države:

Sve neke te teme dođoše na red, ali, evo, evo, sad inicijativa dana sjećanja na žene koje su stradale u ratu, 8. decembar, jeste neformalan datum, ali nije usvojen, nije podržan ni od komisije.

S tim u vezi, na konferenciji „Žene, mir, sigurnost“, organizovanoj juna 2023, predstavnica bijeljinske organizacije „Lara“ istakla je da bi organizacija lako mogla postići da vlasti na nivou entiteta Republika Srpska usvoje inicijativu za uspostavljanje dana sećanja na žene koje su stradale u ratu. Međutim, time bi se izgubio smisao ove inicijative, koja je prevashodno mirovnog karaktera i posvećena svim ženama Bosne i Hercegovine. To ukazuje i na stanovit oprez i suprotan pristup koji ova i druge ženske organizacije sa jasnim

feminističkim stavom neguju kada je reč o ženama žrtvama, a u cilju zaobilaženja zloupotreba u etnonacionalističke svrhe. S druge strane, organizacije koje predstavljaju žrtve (posebno silovanja) naglasak stavljaju na javni govor i ističu da žene koje nisu preživjele silovanje u ratu nemaju pravo da govore u ime tih žena (Helms 2013, 216). Ovo ukazuje na prisustvo različitih koncepata u okviru kojih se deluje, i različitog nivoa svesti o mogućnostima političkih zloupotreba, te i problema u međusobnoj komunikaciji. Za žene ostaje važno da grade alternativne prostore za različite segmente tranzicijske pravde, s obzirom na to da i neke druge inicijative civilnog društva – kao što je, na primer, REKOM³⁴ (Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava) nisu definisale u svom statutu kako treba adresirati rodno zasnovano nasilje u ratu, kao ni ravnopravno učešće žena u radu ove komisije (Kostovicova & Paskhalis 2021, 273).

Ženske organizacije iz regije pokrenule su i inicijativu „Ženski sud – feministički pristup pravdi“, s ciljem pružanja sigurnog prostora za individualne priče preživjelih žena, koje odražavaju iskustva mnogih žena (Zajović 2017, 37). Sud je omogućio prikupljanje istorijske građe koja je nevidljiva u oficijelnoj istoriji, za prevazilaženje hijerarhije između ženske patnje i bola, kao i za individualno i isceljenje čitavih zajednica (O'Reilly 2016, 432; Zajović 2017, 52). Osim seksualnog nasilja, predstavljena svedočanstva pružila su raznolik prikaz štete i gubitaka koje su žene pretrpele u ratnim vremenima. To je uključivalo gubitak voljenih; mučenje, pritvaranje i seksualno nasilje; nestanak članova porodice; premeštanje u izbegličke i kampove za interno raseljena lica; prisilnu mobilizaciju muških članova porodice; rađanje dece u novim okolnostima, i život pod opsadom i u uslovima povećane

34 Koalicija za REKOM je na sjednici Skupštine 15. 12. 2019. godine donela odluku o restrukturiranju Inicijative REKOM, i od tada deluje pod nazivom „REKOM mreža pomirenja“.

nesigurnosti. U saslušanjima se takođe naglašavao kontinuirani uticaj rata na živote žena. Fondacija CURE, Centar za pravnu pomoć ženama Zenica, „Budućnost“ iz Modriče, i „Forum žena“ iz Bratunca učestvovali su u promociji i implementaciji inicijative u Bosni i Hercegovini, a važne promotivne aktivnosti urađene su u lokalnim zajednicama od strane Fondacije „Lara“, HO „Horizonti“ iz Tuzle i „Most“ iz Višegrada (O'Reilly 2016, 428). Aktivistkinja koja je aktivno učestvovala u radu „Suda“ u BiH navodi da su tri žene u regiji zahvaljujući svedočenju na „Ženskom sudu“ ostvarile svoja prava na domaćim sudovima. Aktivnosti „Suda“ su trenutno važne i za Ukrajinu, pa je organizovana poseta ukrajinskih aktivistkinja s ciljem razmene iskustava, a planiraju se i nove aktivnosti i održavaju kontakti.

Važan korak u procesima priznanja, ali i redistribucije, postignut je zahvaljujući inicijativi udruženja „Zaboravljena djeca rata“. Udruženje je osnovano 2015, i od tog perioda posvećeno je usvajanju zakona koji bi konačno omogućio da se deca rođena zbog ratnog silovanja tretiraju kao civilne žrtve rata. Veliki korak napred za Bosnu i Hercegovinu desio se usvajanjem amandmana na Zakon o civilnim žrtvama rata u Brčko distriktu (jun 2022), kao i u Federaciji u periodu pisanja ove studije (avgust 2023). Ova deca su donedavno bila potpuno nevidljiva kategorija i, zahvaljujući podršci ženskih organizacija, došlo je do formiranja ovog udruženja i uspešnog pokretanja problema sa mrtve tačke. Uloga ženskih organizacija bila je ključna i kao baza podataka za ovo udruženje, da bi se locirala i, eventualno, kontaktirala ova deca:

I možda je bitno naglasiti da je ovo udruženje nastalo iz istraživanja (...) „core“ je ženski nevladin sektor koji je omogućio da se dođe do nas. Jer nisam ja dobila od doktorice Amre poziv na Facebook „Heeej, jesi li ti dijete...“ Ne, nego je išla preko „Medice“, žene su nas spojile i, evo, dale ovo što je danas.

Liderica ovog udruženja Ajna Jusić je istaknuto lice bh. ženskog pokreta, posebno kada je reč o aktivistkinjama mlađe generacije, i dobila je važne nagrade i priznanja u zemlji, regionu i na međunarodnom nivou (nagrada „Večernjakov pečat“ u kategoriji „Humanost“, nagrada „Jelena Šantić“, Francusko-nemačka nagrada za ljudska prava i vladavinu prava, Nagrada za promocije mirotvorstva, nenasilja i ljudskih prava „Krunoslav Sukić“ i druge) (Zaboravljena djeca rata n.d.). Navodi da je rođena u sigurnoj kući, i da je udruženje nastalo, između ostalog, zahvaljujući podršci ženskog pokreta i informacijama koje su imale ženske organizacije koje deluju još od ratnog perioda (kao što je „Medica“ Zenica). Udruženje teži da okupi decu svih nacionalnosti i da se prepozna veza između ratnog i postratnog nasilja nad ženama. Takođe, neki oblici silovanja, na primer, od pripadnika međunarodnih snaga, koji su potpuno zataškavani, značajan su segment delovanja ove organizacije. Ženski pokret je za ovu aktivistkinju bio ključan u ličnom razvoju i prevazilaženju traume, koju je uspela da pretvori u aktivistički angažman za opšte dobro društva:

Ja lično sam negdje kroz priču djeteta koje je rođeno kao posljedica ratnog seksualnog nasilja dobila motivaciju i nekako bila sam osnažena i još uvijek se osnažujem kroz neke alate neformalne edukacije ženske solidarnosti, alate ženske privrženosti ženskoj patnji, jer na taj način smatram da sam zbog toga bila osnažena i smatram da isključivo zbog toga danas mogu da nekako pravim jasnu distinkciju između lične traume i onoga kako moja lična trauma, javna, artikulisana, može donijeti veće dobro.

Usled podela i etničkih zloupotreba, i udruženje dece koja su rođena zbog rata nailazi na otpore kada pokušava da deluje u Republici Srpskoj. Ti otpori se teže predstaviti kao administrativne prepreke od strane etnonacionalističkih elita,

jer, po odredbama zakona, samo udruženja registrovana u Republici Srpskoj mogu da koriste javni prostor i javne institucije za delovanje (Popov-Momčinović 2023c, 161). Kako je za ovu organizaciju delovanje u javnom prostoru i organizovanje izložbi kao što je „*Breaking free*“ suštinski deo metodologije rada, ove aktivnosti ne mogu se provoditi u Republici Srpskoj (Popov-Momčinović 2023c, 161). Uprkos ovim preprekama, svojim posebnim pristupom i okrenutošću ka dijaloškoj istini i restorativnoj pravdi, a zarad budućnosti, udruženje „Zaboravljena djeca rata“ napravilo je ogroman pomak u oblasti tranzicijske pravde.

6.5. Rodno zasnovano nasilje

Rodno zasnovano nasilje je kontinuirano u fokusu delovanja ženskih organizacija još od ratnog perioda (Thomasson 2006, 21). Organizacije koje su tokom rata pružale podršku žrtvama seksualnog nasilja tokom sukoba, nastavile su i u posleratnom periodu sa tim aktivnostima, proširivši ih i na probleme nasilja nad ženama u porodici (Spahić-Šiljak 2013b, 35). Na taj način utaban je put za primenu feminističkih principa u pristupu rodno zasnovanom nasilju (Popov-Momčinović 2013, 113). Konkretno, fokus delovanja ženskih organizacija koje su posebno posvećene problemu nasilja obuhvata pružanje različitih oblika direktne pomoći žrtvama, gde se izdvajaju obezbeđivanje smeštaja, ishrane i higijene, pružanje psihološke podrške, potom medicinske, pravne i socijalne pomoći, i pružanje podrške prilikom kontakta sa nadležnim institucijama. Pored toga, ove organizacije prikupljaju relevantne statističke i druge podatke, organizuju kampanje i različite aktivnosti usmerene na podizanje svesti u populaciji, uključujući i edukacije u školama, praćenje primene usvojenih zakona, lobiranje i aktivno sudelovanje u izmenama i do-

punama zakona, podzakonskih akata, pravilnika, strategija i drugih dokumenata koji regulišu oblast nasilja, obezbeđivanje različitih edukacija zaposlenih u nadležnim institucijama itd. Iako postoji saradnja između nevladinih organizacija i institucija u ovoj oblasti na osnovu protokola i sporazuma o saradnji, učešće i doprinos ženskih organizacija sa dugogodišnjim direktnim iskustvom u radu sa žrtvama je ograničeno kada je reč o relevantnim savetima, odborima i komisijama (Petrić & Bašić Tomić 2022, 14, 15).

Pionirke pokreta često ističu da je, uprkos brojnim problemima, postignut određeni napredak, što je uslovljeno i činjenicom da, kako navode, „prije nismo imali ništa, ni sigurne kuće, niti je nasilje nad ženama bilo prepoznato u zakonima“. Međutim, rodno zasnovano nasilje ostaje široko rasprostranjeno u Bosni i Hercegovini i ima dugotrajne posledice za žrtve, ali i društvo u celini (Petrić & Bašić Tomić 2022, 1). Takođe, najveći trud je uložen na sprečavanju i suzbijanju nasilja u porodici, pri čemu su neki specifični oblici rodno zasnovanog nasilja, kao što su seksualno uznemiravanje i uhođenje, ređe bili na agendi (Popov-Momčinović 2023c, 163).

U hronološkom smislu, organizacije koje su prve počele sa radom na problemu rodno zasnovanog nasilja i nastavile da deluju jesu „Medica“ Zenica (od aprila 1993) i „Vive žene“ iz Tuzle (od juna 1994). U ova dva grada došlo je do velikog priliva izbeglica kojima je bila potrebna pomoć s obzirom na to da su ova dva grada, u poređenju sa drugim područjima, bila relativno pošteđena stravičnih oblika ratnog razaranja, što je podstaklo i relevantne međunarodne organizacije i feministkinje sa Zapada da podrže ove aktivnosti, dođu i pomognu rad lokalnog osoblja (Helms 2013, 96). U Tuzlu je pristigao veliki broj žena i dece iz istočne Bosne, koji su bili izrazito traumatizovani usled ratnih zločina i progona. „Vive žene“ su omogućile boravak traumatizovanim ženama i njihovoj deci u stacionaru, gde su im pružale materijalnu

podršku, psihosocijalni tretman, medicinsku negu, kao i pedagošku i psihološku podršku za decu (Rahmanović-Koning 2009, 25). Po završetku rata, mnogi muškarci su se nakon demobilizacije suočili sa problemom integracije u porodicu i u društvo, usled čega dolazi do značajnog povećanja nasilja u porodici, a mnoge žene bile su žrtve porodičnog nasilja i pre rata (Rahmonović-Koning 2009, 26).

U periodu neposredno nakon rata, aktivnosti se, kao što je već istaknuto, proširuju na problem nasilja u porodici, a formiraju se i druge ženske organizacije koje se fokusiraju na ovaj problem. U tom smislu posebno je važan rad organizacija u okviru kojih postoje sigurne kuće za smeštaj žrtava. Na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine postoji devet sigurnih kuća, od čega šest u Federaciji Bosne i Hercegovine, a tri u Republici Srpskoj, sa ukupno 187 raspoloživih mesta (Petrić 2019, 224). Sigurnu kuću u Sarajevu vodi Fondacija lokalne demokratije od 2000, u Mostaru udruženje „Žena BiH“ Mostar od 2004, u Bihaću „Žene sa Une“ od 2005, a postoji i Karitasovo prihvatilište za žene i decu u nevolji „Mirjam“. U Republici Srpskoj, prva sigurna kuća počela je sa radom u Modriči 2000, pri udruženju „Budućnost“, u Banjoj Luci „Ujedinjene žene“ Banja Luka vode sigurnu kuću od 2007, dok u Bijeljini Fondacija „Lara“ vodi sigurnu kuću od 2012. godine (Zagorac 2014). Potrebno je, takođe, naglasiti da smeštaj u sigurnu kuću ne znači samo puko zbrinjavanje, već da obuhvata i psihološku, pravnu i medicinsku pomoć. Važna aktivnost jeste i praćenje i ekonomsko osnaživanje, da bi žene po napuštanju sigurne kuće mogle da nastave život bez nasilja. Takođe, tu je i široka lepeza usluga koju godišnje dobije više stotina žena i dece žrtava nasilja u svakoj od nabrojanih ženskih organizacija (Zagorac 2014).

Problemi koji su i dalje akutni tiču se, prevashodno, održivog finansiranja sigurnih kuća. U Republici Srpskoj finansiranje je regulisano zakonskim i podzakonskim aktima,

po kojima se troškovi obezbeđuju u odnosu 70% iz budžeta Republike Srpske i 30% iz budžeta lokalne zajednice gde žrtva ima prijavljeno prebivalište, ali lokalne vlasti sporadično ispunjavaju svoje obaveze (Petrić & Bašić Tomić 2022, 50). Intervjuisane aktivistkinje ističu da su problemi posebno izraženi u izrazito nerazvijenim lokalnim zajednicama, a ujedno ističu i zabrinjavajuću praksu centara za socijalni rad na lokalnu:

70% sredstava je od entiteta, a lokalne nemaju, ima četiri-pet opština koje to odvajaju. I oni i dalje se boje, centri za socijalni rad, stalno misle da je to od njihovih sredstava, a nije, a oni neće da upućuju u sigurnu kuću jer se boje da se s njihovog budžeta skida...

Preskupe su usluge sigurnih kuća, Vlada plaća 70%, opština 30%, ali ako živite u nerazvijenjoj, teško je da opština to plati. Nemaju ozbiljan pristup, to je to, mi smo sad radile socijalno stanovanje, da žena tu može boraviti do mjesec dana.

U Federaciji Bosne i Hercegovine finansiranje još nije regulisano na adekvatan način, što izlaže organizacije pri kojima postoje sigurne kuće problemima finansijske i druge nesigurnosti (Petrić 2019, 224). U izveštaju organizacije „Vive žene“ iz Tuzle u tom smislu se navodi da prvi Zakon o zaštiti od nasilja u porodici iz 2005. jeste prepoznao sigurne kuće kao „kuće spasa“ za žrtve porodičnog nasilja, ali po tom istom zakonu država nije imala nikakve obaveze da finansira njihov rad. U međuvremenu su i strani donatori prepoznali da je važno da država preuzme te obaveze i znatno smanjili sredstva za obezbeđivanje ove vrste pomoći. Zakon iz 2013. doveo je do poboljšanja u smislu da je definisao obaveznu upravnu jedinicu (Federacije BiH i kantona u odnosu 70% i 30%) da finansiraju ovaj oblik zaštite žrtava nasilja, što se u praksi nije realizovalo usled navodne „nedorečenosti zakona“ (Diskrimi-

nacija.ba 2016). U budžetu Federacije BiH ne postoji posebna stavka za finansiranje sigurnih kuća, te organizacije koje imaju sigurne kuće apliciraju na javne pozive Federalnog ministarstva za rad i socijalnu politiku, što je posebno iscrpljujuće. Dodatna otežavajuća okolnost jeste što se ti pozivi objavljuju uglavnom sredinom godine, a sredstva budu operativna u avgustu, te se za kratko vreme ima na raspolaganju „veći iznos novca koji treba biti utrošen do kraja kalendarske godine, a koji bi nam realno bio potrebniji za korištenje tokom cijele godine i mogli bismo ga bolje rasporediti“ (Vive žene 2019, 1). U nekim kantonima situacija je bolja i kantonalne vlasti u Sarajevu učestvuju u finansiranju u iznosu od 80%, odnosno na osnovu sporazuma potpisanog 2021. godine 100% (Radio Sarajevo 2021). Kantonalni nivo vlasti u Zeničko-dobojskom kantonu učestvuje u sufinansiranju u iznosu od 30%, a od 2018. u Tuzlanskom kantonu i na osnovu saradnje sa resornim Ministarstvom za rad, socijalnu politiku i povratak i Vladom Tuzlanskog kantona takođe je uspostavljeno održivije finansiranje, iako je i dalje nedovoljno (Tuzlanski info portal 2021). Međutim, u drugim kantonima se uglavnom radi o tzv. jedno-kratnoj pomoći.

Na osnovu inicijative ženskih organizacija iz Federacije BiH, predloženo je održivije i racionalnije finansiranje u odnosu 40% sa entitetskog, 40% sa kantonalnog i 20% sa lokalnog nivoa (Popov-Momčinović & Meier 2022, 9). Međutim, ova inicijativa do danas nije usvojena, i ministar za rad i socijalnu politiku na nivou FBiH je tokom posete sigurnoj kući u Tuzli maja 2023. istakao da je tekuće godine izdvojeno sa ovog nivoa vlasti 500.000 KM, i da će se od sledeće godine započeti sa boljim modelom finansiranja (Tuzla info 2023). Problemi koji su i dalje prisutni odnose se na to da neke regije nisu „pokrivene“ i nemaju sigurne kuće, i situacija je sa tog aspekta posebno problematična u Republici Srpskoj:

A nema ni Istočno Sarajevo, Milena Regoje se sad

zalaže. I ovaj dio dole, Trebinje, Nevesinje, Trnovo, Istočno Sarajevo, gore regija Birač do Bijeljine (...) i mi smo tražile da sigurne kuće budu gdje su tužilaštva smještena, i fali Trebinje i Istočno Sarajevo.

S tim u vezi, „Ženski centar“ iz Trebinja dugi niz godina zagovara da se uspostavi sigurna kuća u ovom gradu koja bi „pokrivala“ područje istočne Hercegovine. Lokalne vlasti obećale su podršku za kupovinu zemljišta, i stavka je bila uključena u proračun budžeta, da bi ponovo bila uklonjena tokom rebalansa opštinskog proračuna (Kostovicova, Bojicic-Dzelilovic & Henry 2020, 259). U međuvremenu je održano nekoliko sastanaka sa gradskim vlastima i projekat je ušao u urbanistički plan (Radio Trebinje 2021), ali još nije došlo do njegove realizacije. „Ženski centar“ iz Trebinja je sproveo i istraživanje u kojem su sudelovale korisnice ovih usluga i osobe iz institucija u svih šest pripadajućih gradova u istočnoj Hercegovini, i koje je takođe potvrdilo neophodnost uspostavljanja sigurne kuće. U međuvremenu, ovaj centar nastavlja sa pružanjem usluga kao što su psihosocijalna podrška i besplatna pravna pomoć, te ekonomsko osnaživanje žena žrtava nasilja, i uspostavljen je institut osobe od poverenja. Zalaganjem ove i drugih ženskih organizacija, žene žrtve porodičnog nasilja prepoznate su kao posebna kategorija u okviru programa za zapošljavanje i samozapošljavanje, i ženske organizacije iz Republike Srpske su lobirale da se povećaju iznosi za ovu kategoriju (Ženski centar Trebinje 2022, 1, 2).

Ono što aktivistkinje ističu kao značajno jeste da je uspostavljena saradnja sa nadležnim institucijama, i da su potpisani protokoli o saradnji i zajedničkom postupanju:

Mi smo konkretno na ovom području dosta uradili, još 2004. smo potpisale memorandum o saradnji sa velikim brojem institucija u cilju adekvatne podrške žrtvama porodičnog nasilja. Radile smo i na edukaciji

ljudi koji rade u institucijama da bi se tome interdisciplinarno pristupilo i rješavalo...

U opštini Višegrad imamo protokol o nasilju nad ženama i sad imamo osobu zaposlenu u opštini, sad svi imamo iste podatke i razmjenjujemo informacije. Opština traži od nas podatke, imamo sastanke, svi dajemo izvještaje i imamo jednake informacije. Sad i policija i socijalni rad i mi pričamo isto.

Intervjuisane aktivistkinje pak navode da protokoli o saradnji nisu potpisani u nekim lokalnim zajednicama, a u izveštajima ženskih NVO se, pored tog problema, navodi da pri nekim policijskim upravama ne postoji posebno odeljenje za nasilje u porodici (Fondacija lokalne demokratije 2017, 80). Od ostalih usluga su veoma važni SOS telefoni koji su dostupni 24 h dnevno i koji su potpuno besplatni, ali ova usluga nije normativno uređena na adekvatan način i funkcioniše zahvaljujući naporima ženskih organizacija (Petrić 2019, 225). Intervjuisane u tom smislu podvlače da je neophodno unapređenje u načinu finansiranja ove usluge, i proaktivniji pristup vlasti, s obzirom na to da se ne radi samo o obezbeđivanju linije odnosno domene:

SOS telefoni su dostupni 24 sata, ljudi zovu i sve, i to su naši resursi nevladinih organizacija. Oni [vlast] su se pohvalili, kod nas u stvari Gender centar plaća domenu, odnosno plaća jednom godišnje i još se hvale da su platili M:telu. To je ne znam kol'ko para godišnje, ali nije to to, gdje je dežura, gdje je ekspertiza.

Neke od intervjuisanih aktivistkinja istakle su i određene probleme u saradnji sa nekim od institucija, te je, uprkos pomacima, važno dalje raditi na edukaciji. Iako se određeni pomaci kontinuirano primećuju, kao i visok nivo interesovanja za ovakve oblike edukacije (Rahmonović-Koning

2009, 28), važno ju je dalje unapređivati s obzirom na to da neke uposlenice i uposlenici nisu ni učestvovali u ovim edukacijama (Fondacija lokalne demokratije 2017, 80). Kontinuirane edukacije su posebno važne i s obzirom na zapošljavanje novog osoblja, koje nije prošlo kroz ovakve obuke. Intervjuisane aktivistkinje koje su pružile veliki broj takvih edukacija ističu da su reakcije profesionalaca iz pravosudnih institucija pozitivne i da im to u velikoj meri olakšava rad:

I evaluacije koje dobijamo od njih su vrlo pozitivne (...) Tako da je to taj jedan pomak, kažem, gdje osje tiš da ljudi u institucijama trebaju pomoć. Njih niko ne uči o ovim stvarima o kojima mi razgovaramo sa njima, a negdje oni strahovito brzo prepoznaju „Bože dragi, koliko je to važno“.

I stvarno smo bile uporne da se taj program obuke za pravosudne profesionalce, sudije i tužioce ugradi kao dio redovne obuke Centra za edukaciju sudija i tužilaca Federacije BiH, gdje smo mi sa jednog seminara godišnje rekle – malo je, dajte dva, pa onda – malo je i to, pa dajte tri ...

Činjenica da ljudi iz institucija prepoznaju vlastite stereotipe kojih ranije nisu bili svesni tokom rada sa žrtvama i prilikom donošenja odluka za aktivistkinje je dragoceno iskustvo i pokazatelj određenih pomaka:

I onda čujemo od njih, svaki pripravnik koji dođe na sud, pa stručni saradnik, da ne može da obnaša suds ku funkciju dok ne prođe ovakvu neku obuku, takve smo komentare imale (...) Jer vrlo često se čuje: „Ja moram biti profesionalan, a ne smijem pokazati svoje osjećaje.“ Kažemo: „Dobro, a gdje su Vam osjećaji?“ „Mi njih sklonimo.“ Mi kažemo: „Ne sklonite Vi njih nigdje, nego Vam oni ‘vise’ i kontrolišu Vas jer Vi njih

ne osvjestavate, svoje stavove i osjećaje, i ne kontrolirate Vi njih nego oni Vas! I stvarno profesionalne odluke onda donosite na osnovu predrasuda koje u podsvijesti nekontrolisano utiču na vaše odluke, sudske, tužilačke, policijske, socijalnoradničke, da tako kažem, ljekarske, bilo koje druge.“ I onda oni kad to osvijeste, kažu: „Da, pa da.“

Međutim, različita istraživanja i izveštaji ukazuju da rad institucija i dalje nije zadovoljavajući, i da se nasilje nad ženama ne tretira (dovoljno) ozbiljno od strane nadležnih (Kostovicova, Bojicic-Dzelilovic & Henry 2020, 258). To je, na primer, bilo evidentno nakon izbijanja pandemije kovida 19, kada donete mere, kao što su *lockdown*, ograničeno kretanje, samoizolacija i sl. nisu uopšte imale u vidu posledice ovakvih odluka po žrtve porodičnog nasilja, odnosno osoba u riziku. Ženske organizacije koje pružaju usluge SOS telefona evidentirale su porast broja poziva u odnosu na ranije periode, a nekim žrtvama je i to bilo onemogućeno usled stalnog prisustva počinioca u blizini (Grbić Pavlović 2020, 18). U tom periodu, mnoge žrtve nisu uopšte bile informisane da i u vreme vanredne situacije imaju pravo da zatraže i dobiju pomoć (Grbić Pavlović 2020, 18). Takođe, aktivistkinje iz nevladinih organizacija koje imaju sigurne kuće bile su izložene dodatnom psihološkom i svakom drugom pritisku, posebno zato što je došlo do velikog pogoršanja položaja žrtava:

Mi smo imale konkretne primjere žena koje su zbog pandemije ostajale bez posla, a netom su izašle iz sigurne kuće, i koje nisu mogle da prehrane svoju porodicu, a odvojile se od nasilnika. I koje su ili poslate na čekanje ili su ostale bez posla i čija je životna situacija bila ugrožena. Ili žene i djecu koji su bili u sigurnoj kući i koji su se pitali šta će sad s nama da bude ovdje zatvorenima, hoće li se on osuditi na sudu, hoće li taj proces biti završen, kuda ćemo mi, hoćete li vi nas

*sad istjerati i takva nekakva strahovita promišljanja. Tako da smo mi morale uložiti ekstra napore da njihovom sigurnost i mentalno zdravlje, osjećaj psihološke podrške da im pružimo, a i same smo bile ugrožene...*³⁵

Takođe, neophodna su i dalja unapređenja zakona u ovoj oblasti i ženske organizacije učestvuju u radu radnih grupa gde se formulišu konkretni predlozi. Naime, zakoni još uvek nisu usklađeni sa Istanbulskom konvencijom niti je postignuta njihova harmonizacija unutar države, što žrtve stavlja u neravnotežan položaj (Petrić & Bašić Tomić 2022, 11). Takođe, zakoni su pisani rodno neutralno, ne postoji državna strategija usmerena na suzbijanje i sprečavanje rodno zasnovanog nasilja, dok se entitetske javne politike fokusiraju na nasilje u porodici bez obuhvatanja drugih oblika rodno zasnovanog nasilja (Petrić & Bašić Tomić 2022, 11). U Republici Srpskoj je 27. septembra 2019. godine usvojen Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici. Značajna novina je da se uvode nova prava žrtava nasilja u porodici i unapređuje njihova zaštita, i posebno je važno da su sada predviđene hitne mere zaštite i da kaznene odredbe Zakona više ne predviđaju prekršajno kažnjavanje počinioca, kao što je ranije bio slučaj (Grbić Pavlović 2020, 8, 9). Uprkos poboljšanjima, sudska praksa odstupa od zakonskih odredbi, posebno kada je reč o izricanju mera zaštite, pri čemu se navodi da niti „Zakon o zaštiti od nasilja u porodici Republike Srpske niti Zakon o prekršajima Republike Srpske ne propisuju postupak pokretanja i vođenja postupka za ove mjere“ (Petrić & Bašić Tomić 2022, 22, 23). Dalje, Prijedlog zakona o zaštiti od nasilja u porodici i nasilja prema ženama iz 2023, kojim je proširena definicija nasilja prema ženama i femicid prepoznat kao posebno krivično delo, naišao je na otpor tradicionalnih nevladinih organizacija, uz podršku vladajućih struktura. Nakon toga, kako se ističe u saopštenju

³⁵ Deo iz intervjua koji sam obavila u sklopu istraživačkog projekta Fondacije Jelene Šantić (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 96).

ženskih nevladinih organizacija, Ministarstvo porodice, omladine i sporta Republike Srpske odustalo je od Zakona, i to bez ikakvog obrazloženja.

U Federaciji BiH dugi niz godina nisu usvojene neophodne izmene kojima bi se pooštrile kazne za počinioce, a žrtvama omogućila adekvatna zaštita (Đugum & Veselinović 2021). Ženske nevladine organizacije dostavile su svoje predloge s ciljem usklađivanja Zakona sa Istanbulskom konvencijom, budući da je aktuelni zakon u FBiH usvojen 2013, pre nego što je BiH ratifikovala ovu konvenciju (Đugum & Veselinović 2021). Međutim, kako navode intervjuisane aktivistkinje, ovi predlozi uglavnom „stoje u ladicama“. Po rečima jedne od njih:

Recimo, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici u Federaciji BiH, taj zakon je u proceduri ne znam ni koliko više godina. I jasna je pozicija ženskih organizacija koje su ujedinjene oko toga i imaju vrlo jasan prijedlog, Sigurna mreža na primjer. I znam da ima i saradnja i sa zastupnicima i zastupnicama, pa i sa ministarstvima i sa vladom, ali nikako da se to desi i očigledno su neki drugi interesi puno jači od toga, a najčešće se to svodi na novac. Bilo kakvo usklađivanje Zakona sa Istanbulskom konvencijom zahtijeva da zaista institucije ulože ozbiljna sredstva i novac u te stvari, a očigledno postoje interesi da se to ne desi.

Statistike ukazuju na to da je gotovo polovina žena u BiH doživela neki oblik rodno zasnovanog nasilja od svoje petnaeste godine (OSCE 2019). Najrasprostranjenije je psihološko nasilje od strane partnera, a jedna od dvanaest žena doživela je fizičko ili seksualno nasilje od strane osobe koja joj nije bila partner (OSCE 2019, 20). Uprkos tome, vrlo je niska stopa prijavljivanja nasilja policiji, pogotovo kada je reč o partnerskom nasilju, gde prijavljivanje iznosi svega 5%

(OSCE 2019, 52). Podaci nevladinih organizacija ukazuju na to da žene najčešće trpe nasilje nekoliko godina pre nego što ga prijave, i uglavnom se javljaju u akutnoj fazi. Na primer, prema podacima organizacije „Lara“ iz Bijeljine, u najvećem broju slučajeva žene trpe nasilje od četiri do pet godina, a nije zanemarljiv procenat žena koje su trpele nasilje duže od deset godina (16,84% žena) (Fondacija „Lara“ 2021, 8). Iz tih razloga, fokus je na podizanju svesti o ovom problemu i aktivistkinje ipak prepoznaju određene pomake u društvenoj svesti:

I čuješ jednom, čuješ pet puta, zainteresuješ se ili ne, ali čuješ da postoji taj problem, svaka treća djevojčica ili žena je pretrpjela neki vid nasilja i ostaje ti neka informacija i mislim da to polako mijenja umove...

Međutim, veliki broj žena i dalje ne prijavljuje nasilje, što je uslovljeno ekonomskom zavisnošću od nasilnika, nedovoljnom edukovanošću i nepoverenjem u institucije. Aktivistkinja iz male lokalne zajednice navodi sledeće:

Iskrena da budem, samo žene koje su svjesne i, evo, konkretno, koje su članice našeg udruženja i prošle raznorazne obuke i teme i išle na skupove i to, razumiju...

Intervjuisane smatraju da situacija kada je reč o svesti i osnaženosti žena generalno u BiH nije na zavidnom nivou, i da žene trpe nasilje u svakoj životnoj dobi:

Ako mi među našim klijenticama imamo 90% koje su nekad u životu preživjele neke oblike nasilja, a 80% ga je doživjelo u posljednjih godinu dana do dana obraćanja, znači u zadnjih godinu dana života do dana kada se nama obratila, i da su skoro 70% tog nasilja počinili njihovi partneri, da li sadašnji, bivši, braćni ili vanbraćni, to je užasno alarmantno! Zašto? Zato što nam govori o tome da raspon godina žena

što se obraćaju je između dvadesetak i 80 godina, žene se odlučuju na razvod nakon 35 godina ćutanja i krvničkog nasilja. I onda ćemo reći – te su se udavale prije 35 godina, to je baba, pa sad odrasla joj djeca pa se može razvesti. A šta da radim sa ženom sa 25 godina i koju je muž na mrtvo ime prebio zato što je servirala ručak svojim roditeljima prije nego što je on sjeo za sto? I to nije bilo prije 100 godina, to je bilo prošle godine.

Iz tih razloga su veoma važne šire edukacije, i aktivistkinje često ističu da je posebno važno raditi u školama. Upravo u ovom segmentu je država u dobroj meri zakazala te ženske organizacije najčešće same preuzimaju inicijativu za takve oblike edukacije, pri čemu nekad uspeju da uđu u škole, a nekad nailaze na prepreke. Iako se stiče utisak da se ovi oblici edukacije lakše održavaju u većim urbanim centrima, i tu su prisutni problemi, pogotovo ako je, na primer, na ministarskoj poziciji u sferi obrazovanja osoba iz konzervativne političke stranke. Takođe, dok se u nekim školama uspešno održavaju ovakve edukacije, jedan deo škola ostaje „nepokriven“. Iskustvo aktivistkinje iz male lokalne zajednice pritom je posebno simptomatično, jer ukazuje i na nepoznavanje važećih zakona od strane nadležnih, na kontradelovanje nekih nastavnika i nastavnica, posebno veronauke, i na, generalno, slabu zainteresovanost roditelja, ali i (jednog dela) učenica za takve edukacije:

Tražile smo dozvolu da uđemo u završne razrede maturantica na osnovu toga i mi smo došli, a on ono, dobro, nema problema, koja je tema, ja tako kažem, a on – šta ćeš o tome pričati. I ja onako, ministre, to smo mi potpisali [Istanbulsku konvenciju], nismo, zove on nekog pomoćnika, a ovaj njemu kaže – jesmo, ima tri, četvrta godina da smo mi to već, a on gleda – pa, kad smo potpisali, ajte, a on veze nema šta je to. I onda

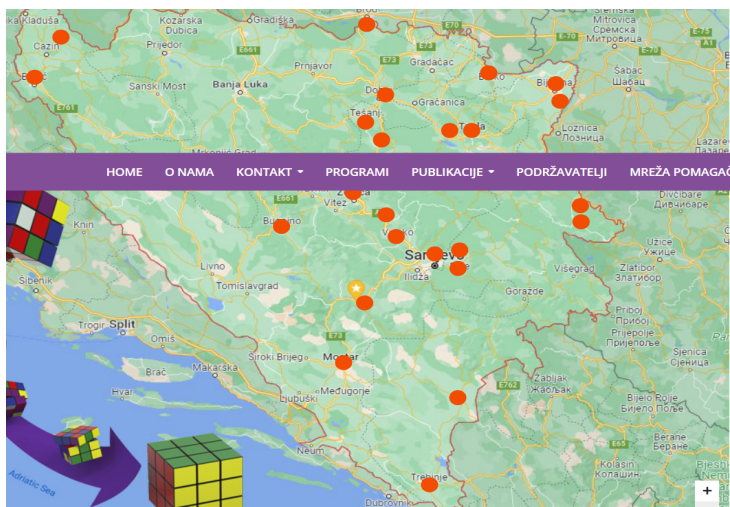
smo počeli mi to fino raditi, i u Livnu je prva ova škola Silvije Strahimir Kranjčević, ima 1000 učenika, ušli u te završne razrede i zadnje su sesije bile i onda su se vjeroučitelji i vjeroučiteljice digle na noge i počele pisati ostalim direktorima škole i samom ministru i onda je on zvao na neki razgovor, „šta vi propagirate, šta vi radite, ste vi normalni, vidite u Hrvatskoj“, tad je taman krenulo sa usvajanjem Istanbulske, pa je krenula frka. Mi smo uspjele to nekako provesti, neke djevojke je to interesiralo, neke nije, neke su se pravile da neće doći jer im roditelji brane, da l' je to tako ili nije, ja nisam ulazila u neku evaluaciju dublju. Bile su one koje su bile sa nama i tokom ljeta smo imali neke višednevne seance, pa smo išle i na Vlašić i radile tako s njima.

Od pomaka koje je važno pomenuti, značajnu novinu uvela je organizacija „Budućnost“ iz Modriče, koja je uspostavila prvi „Muški centar“ u Bosni i Hercegovini. Kako se navodi na veb-stranici ovog udruženja, tim stručnjaka u ovom centru pruža psihosocijalni tretman za one koji su već počinili nasilje, ali i preventivne aktivnosti namenjene svim muškarcima iz zajednice (Udruženje građana Budućnost 2024). Bez te karike, svaki rad na potpunoj eliminaciji nasilja je nepotpun. U Federaciji Bosne i Hercegovine, Fondacija lokalne demokratije pokrenula je rad Skloništa za djevojke žrtve seksualnog nasilja, incesta, silovanja, porodičnog nasilja i drugih oblika nasilja, i neophodno je i u drugim mestima uspostaviti takva skloništa. Na osnovu saradnje Fondacije „Heinrich Böll“ i „Medica“ Zenica, kreirana je prva mobilna aplikacija koja se može instalirati na mobilne telefone sa Android sistemom i služi za praćenje trendova i kreiranje adekvatnih odgovora na nasilje. Značajan pomak je i uvođenje instituta osobe od poverenja u oba bosanskohercegovačka entiteta, što je rezultat zalaganja ženskih organizacija:

Na našu inicijativu usvojena je zakonska izmjena uvođenja osobe od povjerenja i to je bilo prošle godine

[2021], u septembru mislim da je stupilo to na snagu, i to je stvarno išlo što se tiče usvajanja ekspresno. Sam put nije bio nimalo jednostavan...

S tim u vezi, uspostavljena je Mreža pomagačica, koja broji 55 obučenih i osnaženih pomagačica koje su prisutne u lokalnim zajednicama i koje su na usluzi ženama koje su iskusile nasilje ili su u riziku od nasilja. Centar ženskih prava iz Zenice napravio je i interaktivnu mapu pokrivenih lokalnih zajednica, na kojoj su dostupni i kontakt podaci pomagačica u Bihaću, Bijeljini, Bratuncu, Brčko distriktu, Brodu, Bugojnu, Bužimu, Doboju, Gacku, Istočnom Sarajevu, Janji, Kaknju, Konjicu, Lukavcu, Maglaju, Mostaru, Palama, Sarajevu, Srebrenici, Tešnju, Trebinju, Tuzli, Velikom Čajnu / Visokom, i Zenici.

Slika 3: „Kako doći do pomagačica u zajednici?“
(Izvor: Centar ženskih prava iz Zenice)

S druge strane, po mišljenju nekih aktivistkinja, fokusiranje na nasilje dovelo je do depolitizacije ženskog po-

kreta u BiH. Kao što je primetila Helms, bavljenje nasiljem omogućilo je ženskim organizacijama da izbegnu nesuglasice oko „etničkih“ pitanja i da u percepcijama javnosti svoje delovanje predstave kao apolitičko (Helms 2013, 150). Takođe, ističe se da, usled partikularizacije, odnosno neuvezivanja problema nasilja sa drugim oblicima nejednake raspodele moći, nije moguće sistemski rešiti problem rodno zasnovanog nasilja:

Kada pričamo o ženskim pravima, obično se to svodi na nasilje nad ženama i djecom i onda smo se tu, naravno da to niko neće i da ne treba da se toleriše. Onda diskriminacija žena i tako dalje (...) ali da bi nešto više postigli, mislim da je trebalo da se ide još dublje...

Drastični slučajevi nasilja u porodici koji su završili femicidom avgusta 2023. pokazuju da su unapređenja nužna, kao i da dosadašnji uporan rad ženskih organizacija koje se bave nasiljem nije bio uzaludan, s obzirom na to da je šira javnost tražila odgovornost za propuste u sistemu koji su doveli do femicida i neophodna unapređenja u prevenciji i sankcionisanju nasilja. I dok su, s jedne strane, neki političari, a i političarke, iskoristili nastalu situaciju za prikupljanje političkih poena, ženske grupe i organizacije su, u novonastalim okolnostima, kada je pažnja javnosti bila fokusirana na ovaj problem, održale veliki broj protesta i okupljanja u gradovima širom BiH. Takođe, skrenule su pažnju na neophodnost unapređenja zakona i, posebno, rada i bolje koordinacije postojećih mehanizama. Protesti i podrška organizovani su i u susednoj Srbiji i Hrvatskoj, što ukazuje na važnost feminističkih principa solidarnosti i, ujedno, potvrđuje činjenicu da postkonfliktna društva bivše Jugoslavije i dalje predstavljaju plodno tle za različite oblike nasilja nad ženama. Drastični slučaj femicida u Gradačcu i brojni drugi slučajevi, kao i sumarni izveštaji ženskih organizacija, potvrđuju da nasilje nije samo jedna u

nizu tema kojima se bavi ženski pokret u BiH, već upravo jedna od ključnih. Iako su neka tumačenja aktivistkinja išla u pravcu da je fokusiranjem na nasilje došlo i do depolitizacije pokreta, treba se svakako prisetiti da počeci bavljenja problemom nasilja u porodici odmah nakon rata nisu bili nimalo laki. Naime, sada su počinioci ne više „njihovi“, već „naši“ muškarci, koji se inače svakodnevno slave kao heroji i spasitelji (Helms 2013, 155). Iz tih razloga, kao i usled činjenice da su ženske organizacije, s ciljem zaštite žrtava, svoje aktivnosti, kako ističe Helms, držale *low profile*, paralelno se radilo i na edukaciji i na podizanju svesti, što je (ipak) dalo određene rezultate. Reakcije ljudi nakon brutalnih slučajeva nasilja tokom leta 2023, koji su završili femicidom, potvrđuju da je došlo do određenih pomaka kada je reč o nivou svesti u populaciji o važnosti prevencije, suzbijanja i efikasnijeg sankcionisanja nasilja u porodici, a veliki doprinos dale su upravo ženske nevladine organizacije. Slučaj brutalnog femicida i masovnog ubistva u Gračanici avgusta 2023. pokazuje da su nužne suštinske promene u ovoj oblasti (Gavrić 2023, 13), na šta aktivistkinje ukazuju godinama unazad. Na brojnim protestnim aktivnostima i uličnim performansima koje su organizovale, cilj je bio da se na kreativan način ljudi na ulici izazovu da je neophodno reagovati i ne okretati glavu od nasilja:

Što se tiče te ulične akcije, mi smo htjele nešto malo drugačije, i krenule smo s tim performansima koji su bili drugačiji, da javnost vidi da ubijena žena nema nikakve razlike kako se ona zove, koje je dobi, gdje živi, da li je urbane ili ruralne sredine, kol'ko škole ima, ona je ubijena žena od strane muškarca koji je bio nasilnik, i da je ona trpjela dugogodišnje nasilje i tačka. Pošto živimo gdje živimo i pošto smo mi društvo sa takvim stavom, nama su i krstovi i bašluci (...) jer ako ćemo mi u našim uskim feminističkim krugovima pričati, onda je tu dovoljan jedan plakat i ja pokažem statistiku i nama je svima jasno i mi smo bi-

jesne. Međutim, mi želimo publiku, koja je takva kakva jeste, da ih kulturološki suočimo jer mi kulturološki izazivamo da taj krst i taj bašluk sadrži istu priču neke NN žene koja ima 54, 36, 24, koju je ubio njen muž, njen bivši muž, momak ili otac i neko ko je bio najbliži i u koga je ona imala povjerenja i ubio ju je zato što je žena. I što institucije nisu na vrijeme prepoznale da je ona u riziku od nasilja i da živi to nasilje svaki dan, i da upravo se negdje čuvari tog patrijarhata i upravo oni koji su institucionalizovali religije, koje simbolizuju i ti krstovi i bašluci.

6.6. *Femina politica*³⁶

Vinjeta o Majki Beki koja je prikazana na početku ove studije deluje porazno kada je reč o ulozi i položaju žena u bh. politici, njihovoj međusobnoj saradnji, ali i saradnji između aktivističkog i političkog. S obzirom na to da je reč o događaju koji se desio 2023, vrlo simbolično, 8. marta, on kao da daje negativan bilans različitih aktivnosti ženskih organizacija o tzv. osnaživanju političarki prethodne dve i više decenija. Međutim, ovaj događaj ne treba posmatrati izolovano, i važno je uzeti u obzir uvide kako feminističke teorije, tako i različitih istraživanja na ovu temu. Ranije feminističke analize uglavnom su se fokusirale na kritiku patrijarhata i uzroci rodne neravnopravnosti su se uglavnom prepoznavali u strukturama na makronivou (Krook & Mackey 2011, 2). Nakon institucionalnog zaokreta u političkoj teoriji, i feminističke analize sve više se fokusiraju na istraživanja kompleksnih dinamika unutar institucija, koje utiču na konstrukciju odnosa

36 Ovo poglavlje jednim delom se oslanja na naučni članak objavljen u časopisu *Genero* (Popov-Momčinović 2023c).

između roda i politike (Krook & Mackey 2011, 4). U okviru ovog pravca, uviđa se da se žene u politici susreću sa formalnim i neformalnim preprekama, s obzirom na to da političke institucije nisu rodno neutralne, i čine određene ishode manje ili više verovatnim (Francaschet 2011, 65). Naime, kada žene uđu u sferu formalne politike, mogu se suočiti sa neprijateljski nastrojenim muškarcima, a sasvim izvesno suočavaju se sa institucijama koje funkcionišu na način da isključuju odnosno marginalizuju žene (Lovenduski 2014, 17). Naime, formalne institucije, kao što su izbori i izborni sistemi, i posebno neformalne prakse, diskursi i običaji, proizvode specifične norme za žene i muškarce (Lovenduski 2014, 18), a neformalna pravila često potkopavaju unapređenja formalnih procedura i deluju nepovoljno na učešće žena u političkom životu (Krook & Mackey 2011, 5). Upravo iz tih razloga, žene se suočavaju sa specifičnim teškoćama da budu izabrane, odnosno da se, nakon što su izabrane, zalažu za rodno senzitivne politike u predstavničkim institucijama, a brojne prepreke posebno su prisutne u političkim organizacijama kao što su političke partije. Neformalno pravilo političke komunikacije jeste korišćenje napadačkog i nepomirljivog načina govora, i brojna neformalna pravila, budući da su nepisana, teško se mogu sankcionisati i menjati, i ne pogoduju ženama u politici (Franceschet 2011, 62). U većini društava se, na primer, od žena očekuje drugačiji vid ponašanja i načina delovanja, i na negativan način gleda se na žene koje koriste dominantan, muški stil politike. I dok su ženske organizacije počev od osamdesetih godina prošlog veka sve više zahtevale da žene više budu zastupljene u politici, pri čemu se najefikasnijim pokazao mehanizam tzv. ženskih kvota (kvote za manje zastupljeni pol), ubrzo se uvidelo da povećanje broja žena u politici u deskriptivnom smislu ne dovodi nužno do porasta supstantivnog odnosno suštinskog predstavljanja i zalaganja za tzv. ženske teme i interese (Celis et al. 2008, 102). Uprkos tome, često su prisutna mišljenja da porast žena u politici pozitivno utiče na mogućnost da ženske

teme zaista nađu mesto u formalnoj politici, kao što je slučaj u okviru teorije o kritičkoj masi (Celis et al. 2008, 102). Jednostavnim rečima, glavna pretpostavka ove teorije jeste da žene, dok čine manjinu u izabranim telima, ne mogu da ostvare značajan učinak, i da se tek sa kritičkim povećanjem njihove zastupljenosti u politici mogu očekivati eventualne promene u načinu na koji se donose političke odluke. Naime, sve dok su žene manjina, susreće se sa stereotipima, nedovoljnim poznavanjem pravila, nedostatkom podrške, izloženošću dvostrukim standardima, seksualnim uznemiravanjem, većom tendencijom ka napuštanju politike itd. (Dahlerup 1988, 279). Međutim, jedan od problema ove teorije jeste što je sam termin „kritična masa“ pozajmljen iz atomske fizike (Dahlerup 1988, 275), i što značajno povećanje učešća žena u politici može da ima raznovrsne ishode, koji mogu da dovedu do povećanja rodne senzibilnosti u društvu, ali i do konzervativnog kontraudara (Dahlerup 1988, 283, 284). S tim u vezi, kako primećuje Dalerup, kao i druge autorke, puko povećanje broja žena u politici ne može direktno da ukloni različite prepreke, ali, s druge strane, svakako je važno ne odustati od zah-teva za većom zastupljenosti žena u politici (Dahlerup 1988, 285; Lovenduski & Guadagnini 2010, 164). Prisustvo žena u politici važno je i u simboličkom smislu, budući da šalje poruku o mestu i ulozi žena u društvu (Karp & Banducci 2008, 107). Takođe, usled različitih ishoda koje je donelo povećanje broja žena u političkom životu i institucijama reprezentativne demokratije, sve su glasnija tumačenja da se treba fokusirati na delovanje kritičkih aktera i akterki, gde se ubrajaju i feministički osvešteni muški političari (Childs & Krook 2009, 132), kao i na različite arene u kojima se dešava tzv. performans predstavljanja žena, kako u formalnim političkim institucijama, tako i u civilnom društvu (Lončar 2023, 21, 22).

Kada je reč o Bosni i Hercegovini, političke institucije u okviru konsocijacijskog modela demokratije smatraju se nepovoljnim za efektivno predstavljanje žena, budući da im

je fokus na grupnom/etničkom predstavljanju, koje oblikuje političko učesće (Deiana 2016, 101). Takođe, činjenica da su u BiH ratne strukture faktički ostale netaknute u postratnom periodu, za razliku od nekih drugih postkonfliktnih društava (Berry 2018, 152), mnoge aktivne žene u BiH više su se okretale civilnom društvu, posmatrajući to kao sferu u kojoj imaju više slobode za artikulaciju vlastitih interesa i zahteva (Popov-Momčinović 2013, 118; Deiana 2018, 100). Međutim, kao i drugde u svetu, jedan od ovih zahteva tiče se upravo jednake zastupljenosti, i kvote su prepoznate kao najefektivniji mehanizam, i integralni su deo globalnih feminističkih zahteva (Krook 2009a, 112). Ovi zahtevi baziraju se na normativnim i pragmatičnim razlozima: veruje se da bi žene trebalo da budu više i jednako zastupljene jer je to u skladu sa principima pravednosti, i smatra se da se ciljevi ženskog pokreta mogu lakše postići kada je izabran značajan broj žena (Krook 2009b, 9). I ženske organizacije u BiH bile su motivisane ovakvim ciljevima, i dodatno su bile podstaknute poražavajućim rezultatima prvih posleratnih izbora u BiH, i artikulacijom značaja veze između odustva iz političkog života i rodno zasnovanog nasilja, posebno tokom ratnih razaranja (Popov-Momčinović 2013, 125). Od tog perioda pa do danas, značajan deo aktivnosti ženskog pokreta ostaje posvećen jačanju žena u političkom životu, i unapređenju međusobne saradnje. Takođe, s obzirom na važnost unapređenja zakona u postratnom i tranzicijskom periodu, smatralo se da će to biti više nego teško ako žene i dalje budu skrajnute iz političkog života, posebno ako se ima u vidu da se preko politike kontrolišu budžetska sredstva koja su neophodna za primenu zakona (Simić 2015, 93). Ženske organizacije i grupe formirale su neformalnu mrežu glasačica i pokrenule kampanju „Nas je više“, s ciljem otklanjanja diskriminacije u politici (Aganović 2015, 42). Uspešna organizacija kampanje i uz podršku međunarodnih organizacija rezultira uvođenjem prvih kvota od 30% u Privremena izborna pravila i, u kombinaciji sa zatvorenim listama, na izborima

1998. dolazi do skoka u deskriptivnoj zastupljenosti žena (Aganović 2015, 42). Bosna i Hercegovina tada se našla u samom svetskom vrhu kada je reč o nivou zastupljenosti žena u predstavničkim telima (Borić 2011, 33, 34). I dan-danas, aktivistkinje se sećaju važnosti ovih prvih uspeha:

Meni je ono bio naš najbolji glas, zato što je od „Udružene žene“ i „Žene ženama“, one su bile nositeljke i mi smo onda uključili 14 organizacija i to je bilo 98, kad je naglo došlo do 17%. Prve kvote smo izborili, ali mi znamo koliko je terena bilo. Mi smo u svako selo išle, i pričale, i tako treba, jer drugačije neće biti promjene.

I tada je postala očigledna opstrukcija političkih stranaka i nevoljko prihvatanje kvota, uz prisutne težnje ka njihovom anuliranju (Borić n.d.). Takođe, neke istaknute žene koje su tada bile izabrane i prepoznatljive po svojoj profesionalnoj ekspertizi, kao što je, na primer, ekonomistkinja i univerzitetska profesorka Azra Hadžiahmetović, navodile su da se osećaju nelagodno jer su izabrane putem kvota (Aganović 2015, 44). U poređenju sa tim periodom, vredi istaći da su i danas prisutne težnje ka ukidanju ili revidiranju kvota, uz neslavan podatak da i neke žene sa dugogodišnjim političkim stažom učestvuju u takvim aktivnostima. Pozitivan pomak je da je većina izabranih žena koje se aktivno zalažu za ženska prava više nego svesna da su kvote od presudne važnosti i da bi bez njih broj izabranih žena opet drastično opao (Popov-Momčinović 2022, 211, 212). Međutim, i sa ukidanjem i bez ukidanja kvota, postoje različiti mehanizmi zaobilaznja njihovog učinka, na šta često ukazuju i izabrane političarke u BiH (Popov-Momčinović 2023b, 379). I sam Izborni zakon (2001), sa uvođenjem otvorenih lista, kao i nepostojanje drugih afirmativnih mera za efektivnu zastupljenost žena, i posebno način na koji se koriste kompenzacione liste koje su u potpunosti u rukama lidera stranaka, a to su muškarci, ukazuju na

to da se teško dolazi do rodne ravnopravnosti. Lideri stranaka uglavnom govore o rodnoj ravnopravnosti u politici u smislu da njihova partija formalno uključuje žene i poštuje pravila na izbornim listama (Karapetrović 2014, 57), ali nedostaje istinska podrška kad se pokreću unutarstranačke rasprave o unapređenju postojećeg stanja ili kad žene iz različitih stranaka zajedno deluju u tom smeru (Popov-Momčinović 2023b, 385; Popov-Momčinović 2023c, 164).

Ženske organizacije i ženski pokret čuvaju ono što je postignuto i deluju protiv udara na kvote, tražeći, između ostalog, paritet od 50 : 50 (Popov-Momčinović & Meier 2022, 10). Zanimljivo je da i političarke koje se aktivno bore za ženska ljudska prava često koriste sintagmu „Nas je više“ – aludirajući na to da žene čine 52% stanovništva BiH (Popov-Momčinović 2022, 216). To ukazuje na prelomni značaj one prve kampanje, kao i na porast svesti o važnosti postojanja, ali i unapređenja postojećih mehanizama. Političarka koja je napustila stranku i formalnu politiku, ali je i dalje vrlo aktivna u civilnom društvu, tokom intervjua je podvukla upravo tu činjenicu – naime, da je žena više od muškaraca u Bosni i Hercegovini i da žene imaju neke specifične potrebe. Ključna uloga i političarki i ženskih organizacija jeste da se o tim potrebama čuje, da se one artikulišu u konkretne zahteve u predstavničkim telima, i da se pri donošenju odluka ima u vidu koja je posledica, na primer, zakona na položaj žena u društvu. Njenim rečima:

Jer ako je nas 52% u ovoj zemlji, dakle, mi imamo većinsko stanovništvo koje ima određene specifične potrebe, interese, zahtjeve, i to je nešto što je vrlo važno. Žene kao neko ko to osjeća i na vlastitoj koži i ko je malo više senzibiliziran nego sjajne feministički nastrojene muške kolege, žene imaju obavezu da o tome govore i to pokreću. I mislim da je u suradnji sa nevladinim organizacijama puno toga pokrenuto od strane žena parlamentarki.

Uprkos različitim aktivnostima, uspesi se u generalnom smislu percipiraju kao nedovoljni, na šta ukazuju i druge analize. Naime, pored političarki, i novinarkе i, uopšte, mediji su bili jedna od važnih ciljnih grupa u okviru ovih projekata. Međutim, način medijskog izveštavanja daleko je od rodno osveštenog i praćen je minornim pomacima, a politička reprezentacija žena je nezadovoljavajuća (Karapetrović 2014, 58, 59). To dovodi do zamora i razočaranja, kao i propitivanja vlastitog pristupa radu:

Iako mi radimo puno na podsticaju žena da se uključe u politiku i zauzmu mjesto u politici, mislim da one prvenstveno to lično urade zbog sebe, ne zbog zajednice, ne zbog aktivizma da pomognu drugim ženama, i kad nekako dođu na mjesta odlučivanja te neke više politike, jednostavno zaborave odakle su počele, kako su počele, počnu se baviti muškom politikom, muškim načinom politike, što je protiv čega se mi generalno borimo...

Tako da su svih ovih 20 i nešto godina obučavanja žena u politici, bezveze utrošena sredstva, bolje da smo obučavali muškarce da budu razumni. Iskreno, ja evo od 2006. obučavam žene u politici, ne vidim uopšte pomaka...

Mnogo se novca potrošilo, mnogo novca je otišlo na taj rad i ne vidim da je nešto postignuto i svako istraživanje je to potvrdilo, a vidimo to i sada na našim listama, na našim plakatima, sve mi je jasno...

Dosta je ljudima trebalo, u stvari, objasniti da žene koje se biraju na pozicije, da mi ne možemo od njih previše očekivati, nisu to feministkinje, da one vode ženske politike ako mi nismo sa njima radili, nismo ih edukovali. Ako nismo ništa radili sa njima, ja kažem nema veze, hajmo sad raditi sa Željkom Cvijanović, sa

Jelenom Trivić, OK, ti nacionalno laprdaj šta hoćeš, ali ja hoću da imam siguran i dostupan porođaj, hajmo raditi i naći neki zajednički jezik.

Kada prepoznaju neke pomake, aktivistkinje najčešće ističu delovanje pojedinih političarki koje su aktivne i posvećene pitanjima rodne ravnopravnosti, i koje saraduju sa ženskim pokretom u pokretanju različitih inicijativa. Tako je, na primer, parlamentarka Ismeta Dervoz iz Saveza za bolju budućnost odigrala veliku ulogu prilikom kampanje koja je rezultovala u uspešnom potpisivanju, a potom i ratifikovanju Istanbulske konvencije (Gavrić 2023, 12). Neka imena koja aktivistkinje pominju ostaju ista (na primer, Alma Kratina, Besima Borić, Nada Tešanović), a sada se pominju i mlade političarke (poput Lane Prlić), odnosno žene koje su izabrane u poslednja dva saziva (na primer, Aida Burudžija, i Mirjana Marinković Lepić):

Mirjana Marinković Lepić, ona je toliko jedna vidljiva žena, ona je žena koja sve žene vuče za sobom. Nama trebaju takve žene u politici.

Prepoznaju se i brojna ograničenja koja su nametnuta političarkama, te, uprkos razočaranju zbog nedovoljnih rezultata ove saradnje, ima i razumevanja za politički aktivne žene, s obzirom na brojne prepreke³⁷ sa kojima se one suočavaju:

37 U članku o barijerama političkoj reprezentaciji žena u BiH, baziranom na dubinskim intervjuima sa parlamentarkama, analizirala sam i glavne prepreke sa kojima se susreću bh. političarke iz perspektive izabranih žena. Uprkos različitim uticajima pojedinih barijera na pojedine političarke, njihova iskustva su izrazito orodnjena. U kontekstu kad same nisu iskusile neke specifične barijere, pominju ih u slučaju drugih koleginica i žena uopšte. Barijere se kreću od porodičnih obaveza, usled nedostatka slobodnog vremena zbog tradicionalnih rodni uloga, funkcionisanja stranaka kao muških klubova sa liderima na čelu, percepcija politike i, posebno, izbora kao bojnog polja, brojnih prepreka u načinu funkcionisanja parlamenata i loše medijske reprezentacije žena. Posebno je izražen i fenomen da neke žene u politici aktivno, pa čak i agresivno, služe muškim liderima, i ne podržavaju inicijative drugih političarki koje su od značaja za žensku populaciju u Bosni i Hercegovini (v. Popov-Momčinović 2023b).

U politici žene nemaju podršku, nemaju odriježene ruke da se mogu ispoljiti, muškarci dominiraju i žene nemaju otvoren prostor da djeluju, da se dokažu...

Poznajem zbilja nekolicinu izuzetnih osoba političarki, međutim, taj testosteron je toliko jak, muškarci vrlo sumnjivog i obrazovanja i intelektualnih sposobnosti neki od njih, ne daju im jednostavno da idu ispred njih, ne daju im da se iskažu...

...ali smo se trudile, a nismo nište postigle. I što je meni jako žao. Nada Tešanović i dalje daje sve što može, bez obzira što je SNSD, ovamo imamo Lanu Prlić, imamo mi neke žene, ali to su pojedinačni slučajevi i one sigurno imaju problema unutar svojih struktura (...) ali zato je Maja Gasal otišla iz te priče i mnoge druge koje su vidjele da ne mogu glavom u zid i nisu izdržale pritisak.

Aktivistkinje su stoga svesne da političke partije sa muškim strukturama na čelu koriste različita sredstva – od prikrivene do otvorene diskriminacije i seksizma da bi se žene sprečile da se uključe, odnosno da bi se povukle iz politike. Žene se uspešno marginalizuju i uz pomoć tzv. interesnih organizacija žena unutar partija (poznatijih kao *forumi* žena). Kao što je navela Dženana Alađuz u svojoj analizi stranačkih programa, žene se teško mogu nadati da će dospeti na leadersko mesto u partijama u BiH. Umesto toga, imaju forume žena da postanu predsednice (Alađuz 2014, 28). Rečima jedne mlade aktivistkinje:

Imamo te forume žena po tim strankama i to je sve – drage ženice, poruke na Viberu, razmjene recepata, „pretty women forum“ i tako dalje, to je stvarno...³⁸

Ovakvo kritičko mišljenje o interesnim organizacija-

38 Deo iz intervjua koji sam obavila u sklopu istraživačkog projekta Fondacije Jelene Šantić (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 83).

ma žena često imaju i same političarke – neke od njih takođe navode (u polušaljivom tonu) da interesne organizacije žena u strankama služe „za razmjenu recepata“ (Popov-Momčinović 2023b, 377). U takvim okolnostima, ženske organizacije predstavljaju supstituciju za političku reprezentaciju žena i njihovih interesa, i tumačenja nekih aktivistkinja često idu u tom pravcu:

Za mene, nevladine organizacije su mjesto političke osviještenosti žena, jer na taj način postaješ osviještena i osnažena, postaješ rasterećena od svih strahova i želiš poboljšati život sebi i svojoj okolini...

U isto vreme ostaje nada da će vremenom doći do proaktivnijeg delovanja žena u politici, i ona je konstantno prisutna, na primer, u intervjuu sa jednom od pionirki pokreta obavljenom 2011:

...i došlo je do porasta broja žena u BiH u politici, neću reći da je to feminizam jer je to lični izbor, tu nema pritiska (...) one nisu feministkinje, ali jesu aktivistkinje, ima njih desetak koje su životno zainteresovane za ženske probleme i prava, iz toga će se nesporno dogoditi feminizam.

Na sličnom fonu, u skladu sa nekim stajalištima u okviru teorija reprezentacije (tzv. teorija kritične mase), jedna pionirka pokreta smatra da je povećanje deskriptivne zastupljenosti preduslov za značajniji angažman političarki u pravcu supstantivne reprezentacije, dok se u isto vreme prepoznaje važnost pariteta kao normativnog principa:

Ja smatram da 50% žena treba da učestvuje u vlasti, apsolutno. I svakako bi bilo jako važno raditi da bar procenat njih zastupa neke važne stvari iz oblasti političkih interesa žena, specifično žena. I da brani ravnopravnost spolova kao jednu od ključnih vrijednosti ovoga društva, što sad nije uvijek slučaj. Ali

mislim da onog trenutka kad budemo imali značajno učešće koje bi bilo minimum 40%, a nadamo se i 50%, da će se stvari promijeniti...

Aktivistkinja čiji je fokus delovanja osnaživanje žena u politici smatra ovaj rad važnim i prepoznaje i određene pomake. Navodi da je i sama pre ovog konkretnog rada sa političarkama imala brojne predrasude o ženama u politici i sumnje u domete međusobne saradnje. Njeno tumačenje ide u pravcu „politike prisustva“, u kojoj se ističe da, iako nema jasne veze između deskriptivne i supstantivne reprezentacije, samo prisustvo žena u politici jeste značajno:

Dok nisam ušla malo ličnije u to, nekako mi je to bila jedna besmislena saradnja, jer, kao, OK, one mogu biti emancipovane, ovakve, onakve, u svakoj stranci se zna hijerarhija, zna se dokle ona može da talasa, šta ne može. Tako da mi je to nekako bilo besmislen tad neki ekstra rad sa njima, posebno što i, ono, nekako, meni su draže druge sfere, pa nisam mislila da je politika neko mjesto gdje se nešto može. No kako sam dvije godine radila intenzivnije, ti upoznaš, bez obzira što je žena SDA, HDZ, genijalne neke žene, i onda zaboraviš u kojoj su stranci, i treba ih osnaživati. I ona priča, uvijek su nekako pod povećalom, te žene u politici, više ih kritikujemo, više su pod uticajem i naše pažnje i svega. I neka žena u politici.

I dok jedan deo aktivistkinja smatra da s ovom saradnjom treba nastaviti, aktivistkinje iz organizacije čiji je fokus delovanja na nasilju ne žele više da se upuštaju u ove aktivnosti. Njihovim rečima, neke od političarki su stalno isticale da su trpele različite oblike nasilja, nakon čega im je ponuđena podrška koju nisu iskoristile:

Mi nismo organizacija koja se bavi pitanjem participacije žena u politici jer se drugi time bave. Upustile

smo se jedne godine jer su političarke stalno govorele nas diskriminišu, nas ovo-ono. Mi ćemo vam onda godinu dana ponuditi besplatnu pravnu pomoć da zajedno s vama podnosimo tužbe, žalbe i da zastupamo vaše interese. Slovom i brojem nama su se javile četiri žene, slovom i brojem. Koje nisu izgurale do kraja, nisu smjele u javnost. Od tog momenta mi smo rekly – nećemo više.

Neke prepoznatljive političarke koje su aktivno sarađivale sa ženskim pokretom napustile su politiku, i sferu za delovanje u pravcu rodne ravnopravnosti pronašle su upravo u civilnom društvu (na primer, Maja Gasal-Vražalica, koja je osnovala Akademiju za žene, koja je posvećena političkoj edukaciji žena). Dešavaju se i situacije da su neke prepoznatljive aktivistkinje paralelno aktivne i u formalnoj politici i, nakon što su uspešno izabrane, pokušavaju da se zalažu za neka rešenja i feminističke politike unutar institucija i predstavničkih tela (na primer, Gordana Vidović iz Modriče). Iako je reč o pojedinačnim slučajevima, ovaj transfer znanja iz aktivističkog u političko je važan, i nekad aktivistkinje i same kritički primećuju da možda nisu bile dovoljno spremne da se upuste u direktni politički *fight*. Prisutna su i gledanja na aktivizam žena u civilnom društvu kao nešto dijametralno suprotno formalnoj politici, na primer:

Žene koje se nađu u politici, one kao one same malo imaju prava glasa, poštuju odluke stranke i to je govor nekoga ko stoji iza, a koji je uglavnom muškarac. Što se tiče civilnog društva, rekla bih da ima više prostora za žene...

Iako aktivistkinje prepoznaju da su političarke pod dodatnim pritiskom i, kako navode, „povećalom“, i da im je prostor za delovanje sužen, ono što nailazi na osude jeste mirenje, pa čak i aktivan pristanak (nekih) političarki na marginalizaciju unutar procesa donošenja odluka. Razlozi za to se ponekad

vide i u „niskim“ motivima, kao što je obezbeđivanje vlastitih pozicija. Jedna intervjuisana navodi primer političarke koja je prisutna 25 godina na političkoj sceni, bez, faktički, ikakvog učinka:

Ta žena već ima 75 godina, i dalje sjedi u parlamentu, i dalje klima glavom i diže ruku ili ne diže (...) i tu su žene koje se pojavljuju na skupovima, koje zadovoljavaju kvote i koje se zadovoljavaju članstvom u upravnom odboru ili u nekoj komisiji koja donosi kontinuiranu mjesečnu zaradu.

I neke mlađe političarke, od kojih se na početku mnogo očekivalo, brzo su izazvale razočaranje kod nekih aktivistkinja:

...vrla nova gradonačelnica Sarajeva nije komentarisala izbor ministra iz svoje stranke koji je nasilnik u porodici. Ali za sve što treba da se komentariše u RS, je l', kako ovdje žive mali četnici i sl., tu je prva, a vamo kao gradimo neki suživot i toleranciju...

Kada je reč o lokalnom nivou, tu se kontinuirano detektuju brojni problemi. Kao što je već ukazano, ovde su politički pritisci, ucene i gotovo sve anomalije bh. politike još više izražene, odnosno više vidljive usled intenzivnijih međuljudskih odnosa u lokalnim zajednicama. Neke aktivistkinje ipak prepoznaju pomake, ali se i ovde, kao i na višim nivoima vlasti, uglavnom radi o saradnji sa pojedinkama u gradskim većima, a ne o strukturalno izgrađenoj, strateškoj saradnji. Uprkos tome, smatraju da je to značajan pomak u poređenju sa prethodnim periodima:

Imamo dvije mlade vijećnice koje se prije svake sjednice sa nama konsultuju o svemu, i sad je skroz drugačija priča i sad nam je gradsko vijeće dostupno, eto šta znače dvije osobe na pravim mjestima...

Lične konekcije sa političarkama izabranim u gradska

veća omogućavaju aktivistkinjama da lakše dođu do neke korisne informacije, pa i da budu na vreme upozorene na neke moguće odluke lokalnih vlasti koje idu na štetu ženskih organizacija. Međutim, prepoznaje se zamor usled stalnog oslanjanja na neformalne kanale i lične kontakte, uz pitanje zašto ta saradnja nema jasnu strukturu:

Ja kažem hvala svojoj prijateljici koja je u vlasti, mlada jedna cura, koju ja jako volim, krasna je, ja nju zvala za prostorije (...) Ali što meni treba za to veza? Mimo zvaničnih kanala moraš na sve načine, privatno, privatnim kanalima, a ja to mrzim, to stalno trošenje energije...

Neke političke stranke su se u međuvremenu pojavile kao alternativa, uključujući i drugačiji pristup pitanju rodne ravnopravnosti, i uspele da dobiju određenu podršku biračkog tela. Tu prednjači Naša stranka, koja je, na primer, u izbornom ciklusu 2018–2022. imala više izabраниh žena u odnosu na muškarce. Sa svojom inicijativom 50 : 50, koja pretpostavlja da žene u stranci ne treba da se izdvajaju u posebne interesne organizacije odnosno forume, ova stranka je stvorila drugačiji koncept kada je reč o učešću žena u političkom životu, koji zastupaju i druge liberalne partije u regiji (Memišević et al. 2021, 18). U međuvremenu su se i unutar SDP-a desili određeni pomaci i promene u statutarnim odredbama u pravcu ravnopravne zastupljenosti žena u stranačkim organima (OSCE 2023, 12). Međutim, i u ovim strankama su muškarci lideri i dalje na čelu, a po mišljenju nekih sagovornica, ne postoji značajna razlika između nacionalnih i stranaka na levom političkom spektru kada je reč o suštinskim pitanjima za bh. društvo, u koje spada rodna ravnopravnost:

U BiH su i ove demokratske i sve stranke, i lijeve, sve su postajale desne. U svim fazama od devedesetih začas se za dobrobit svoje fotelje, začas se oni prešaltaju, oni nemaju obraza ni stida ni srama, nit oni ima-

ju jaku izgrađenu političku platformu, oni svi začas promijene, trče na dešnjajući stub jer odatle je najlakše vladati narodom³⁹.

Čak i one stranke što su nominalno kao otvorenije, to mislim da kad se dođe u vrh i taj uski politički neki krug da tu one nemaju mnogo prostora, jedino mogu da izađu iz stranke u krajnjem slučaju ako hoće. Tako da nemam ja tu neke velike nade što se tiče nekog tog „rovljenja“ iznutra...

Uprkos navedenim problemima, koji se detektuju i u istraživanjima (na primer, Kadribašić et al. 2020; OSCE 2023), žene su se ipak uspele održati, a neke i probiti u političkom životu. Kada je reč o zakonodavnoj vlasti, zastupljenost se kreće nešto više od 20%. Međutim, njihove mogućnosti autonomog i proaktivnijeg delovanja u skladu sa feminističkim zahtevima ograničene su manjkom iskustva u poređenju s muškarcima u politici, tradicionalnim načinima delovanja i donošenja odluka u političkim organizacijama i institucijama, koje samo naizgled deluju kao rodno neutralne. Društvene mreže i internet su više nego u prethodnim periodima izložili žene koje su aktivne u javnoj sferi različitim oblicima nasilja i seksualnog uznemiravanja, i novi modeli komunikacije u on-lajn sferi daju faktički brisan prostor za širenje govora mržnje, netrpeljivosti, mizoginije, homofobije i rodnih stereotipa (Buljubašić 2019, 182). Sva istraživanja pokazuju da je govor mržnje za bh. građane i građanke gotovo postao svakodnevnica, i u društvu podeljenom po etničkim šavovima žene vidljive u javnosti izložene su različitim oblicima govora mržnje i seksizma kada se usude da se bave nekim osetljivim temama (Popov-Momčinović & Vučetić 2021, 116). Osetljivost teme uslovljena je širom političkom i, uopšte, društvenom nekulturom, i slučaj mlade zastupnice Lane Prlić je tu indikativan.

39 Deo iz intervjuja koji sam obavila u sklopu istraživačkog projekta Fondacije Jelene Šantić (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 90).

Naime, nakon objave na *Facebooku* da se vakcinisala protiv kovida i pozvala ljude da učine isto, za samo 24 h dobila je više od 30.000 uvredljivih komentara, a mnogi su direktno pozivali na nasilje. Indikativno je, takođe, kao što je navela u intervjuu portalu „Buka“, da su je vređale i druge žene (Buka 2021). Imajući to u vidu, žene izbegavaju da budu previše vidljive u javnosti, čak i kad su politički aktivne, posebno s obzirom na negativne percepcije o politici kao nečemu nemoralnom, kakve preovladavaju u kontekstu postratnog bh. društva (Helms 2013, 159). Kako objašnjava Helms, na politiku se gleda kao na nešto što kvari i „najbolje muškarce“, a žene, kao nositeljice morala u porodici i društvu, stoga treba da se klone uplitanja u nju (Helms 2013, 159, 160). Uprkos ovim generalnim stereotipijama u društvu, aktivistkinje kontinuirano prepoznaju značaj istaknutih žena u politici kao svojih lobistica, a u vremenskom intervalu profilisale su se još neke političarke koje imaju jasnu misiju i viziju, edukovane su u oblasti rodne ravnopravnosti i uviđaju značaj dalje saradnje i edukacije. Međutim, kao što je primetila jedna intervjuisana, oslanjanje na mali broj političarki često vodi u situaciju „da ćemo ih mi raščupati“. U nekim sredinama posebno se ističe uloga nove generacije mladih političarki koje su uspеле da budu izabrane u gradska/opštinska veća i koje deluju u saradnji sa ženskim organizacijama, pitaju za savet ili traže neki podatak o konkretnim potrebama (Popov-Momčinović & Meier 2022, 10). Iako se često polaže nada u nove generacije, i tu se uviđaju različite prepreke, posebno usled nedostatka podrške okoline za prodorniji politički angažman:

Za one mlade ljude ili mlade djevojke koje su nekako iznad sredine, uvijek imaju te nekakve tetke, nene, koje će njoj kazati: „Joj, šta će kazati komšilik“, dakle, one bez obzira i što su doktori nauka i što se bave, evo, i politikom, one nekako „ja ću se sve baviti, ali nemoj me, molim te, da ja nekakva prava ganjam...“

Uprkos problemima, edukacija je dala neke rezultate. Žene su dobile alate za politički rad, a da su učinci ovih edukacija važni vidi se po novoj generaciji mladih političarki, koja tek počinje sa edukacijama:

Ove nove, što prvi put dolaze, mlade, i to je smjena generacija, ima političarki ušle su u neka vijeća, skupštine, imaju 23–24 godine i čak je OK što ne znaju šta sve postoji i tu su sad edukacije nevladinog sektora (...) i ti kroz njih vidiš koliko je kroz te edukacije nevladin sektor mnogo dobra učinio. Jer su neke čule šta ima i dobile su neke alate da mogu da koriste...

S druge strane, pitanje je šta aktivistkinje zapravo očekuju od političarki, i stiče se utisak da se pretpostavlja da političarke unapred (treba da) znaju koja su pitanja oko kojih treba da se zalažu. Pritom, a što nekad navode i same političarke koje saraduju sa ženskim organizacijama, ne uviđaju svu složenost stranačkih, odnosno parlamentarnih procedura za pokretanje određenih pitanja (Popov-Momčinović 2022, 221). I jedna od pionirki pokreta ističe da je to problematično, s obzirom na to da je, kako navodi, i sama nakon završenog formalnog obrazovanja malo znala o ženskim pravima i, uopšte, o feminizmu. Takođe, ovako postavljena očekivanja delom proizlaze i iz esencijalističkih pogleda da postoje unapred određeni ženski interesi i homogeno žensko iskustvo. Takođe, više su u skladu sa pretpostavkama kulturalnog feminizma ili feminizma razlike, koji pretpostavlja da žene imaju posebne kvalitete u odnosu na muškarce i da je potrebno da se ti njihovi kvaliteti i doprinosi uvažavaju (Hughes & Paxton 2019, 35). S druge strane, jedan broj aktivistkinja polazi od normativnih principa, koji su više u skladu sa liberalnim feminizmom, po kome žene treba da budu jednako zastupljene, i što je važan indikator stanja rodne ravnopravnosti u društvu (Hughes & Paxton 2019, 35). Ove razlike su prisutne i u tumačenjima samih političarki. Neke od njih

upravo podvlače da žena u BiH ima 52% i da stoga treba da postoji paritet u predstavljanju, dok druge ističu da žene treba da daju poseban doprinos i poboljšaju kvalitet političkog života (Popov-Momčinović 2022, 221). Oba cilja – i postizanje pariteta i kreiranje drugačije ženske politike podjednako su teško ostvariva, i, za razliku od deskriptivne zastupljenosti, kvalitativne promene teško su merljive. Iz tih i drugih razloga, neke žene se brzo razočaraju ili odlučuju da napuste politiku, i neretko krive i druge političarke zbog loše pozicije žena u javnom životu i na mestima odlučivanja, koristeći nekad rečenicu „Ljuta sam na žene“ (Popov-Momčinović 2023b, 366). Na sličan način operira i razočaranje nekih aktivistkinja u izabrane političarke. Ono što je zanimljivo jeste da se percepcije aktivistkinja i političarki dobrim delom i poklapaju, kako u očekivanjima, objašnjenjima delovanja, tako i u tumačenjima gde leže prepreke za tzv. dobro predstavljanje. To pokazuje da „jaz“ između političarki i aktivistkinja i nije toliko veliki kao što se nekad čini.

7. Posebne grupe u pokretu – razlike su lepe

U feminizmu, solidarnost se ne postiže potiskivanjem razlika, budući da ignorisanje razlika *unutar* žena kao grupe nužno do-
vodi do tenzija *između* različitih grupa žena (Crenshaw 1991, 1242). Iz tih razloga, razlike nisu prepreka za solidarnost, već naprotiv – njihovo uključivanje i očuvanje prepostavka je so-
lidarnosti (Weldon 2006, 56; Medina 2013, 308). Značaj ovih principa prepoznaje se i u bh. pokretu. Kao što navodi akti-
vistkinja iz profesionalne organizacije iz urbanog centra:

*...neke specifičnosti postoje definitivno, ženske roms-
ke organizacije, LGBT organizacije imaju svoje neke
specifičnosti, ali ja mislim da u okviru ljudskih prava
mi možemo da djelujemo zajednički, i to i radimo kroz
različite teme za koje se zalažemo.*

Aktivistkinja iz *grassroot* organizacije podvlači prin-
cip inkluzivnosti feminizma, čiji bi stalni princip trebalo da
bude „prelaženje granica“ (tzv. „Žaranin princip“). Pritom in-
sistira ne samo na pukom uključivanju različitih grupa u po-
kret već i na redefiniciji koncepata i metoda koji se koriste i
koji dalje proizvode različite oblike isključenosti:

*Šta je sa Romima, sa nekim drugim nacionalnim man-
jinama – na njih smo zaboravili, osobe sa invalidite-
tom, gdje mi i dalje mislimo da su osobe sa invalidi-
tetom samo korisnici kolica (...) Sve je to nekako po
strani, ušminkano, i sve se podrazumijeva u našem
društvu.*

Druga aktivistkinja prepoznaje marginalizaciju i nevidljivost potreba različitih grupa žena unutar bh. pokreta:

Znači, ja hoću da vidim ženu sa sela, ja hoću ženu sa invaliditetom, a ne samo da je zovnem i nešto da se slikamo, da je ona u kolicima, pa kao imamo i nju (...) Zašto ne bi bio pokret – ajmo podržati žene u zatvorima? I kud će ta žena koja izađe iz tog zatvora? Na njoj je pečat, ona ne može, šta će ona (...) Onda seksualne radnice, i žene koje prodaju nešto na ulici...

Ovi uvidi bh. aktivistkinja skreću pažnju na važnost toga da feminizam ne ostane isključivo fokusiran na probleme „normalne“ žene, već da uvek treba imati u vidu i različita iskustva opresije. Za ove uvide, ključnu ulogu imale su feminističke artikulacije unutar crnačkog feminizma u SAD, posebno u delima Bel Huks [bel hooks]. Po ovoj autorki, ključno polazište *mainstream* ženskog pokreta u SAD jeste da su „sve žene belkinje i da su svi muškarci crnci“ (hooks 1982, 7), aludirajući prevashodno na usmerenost značajnog dela ženskog pokreta u XIX veku na borbu za oslobođenje nekadašnjih robova (muškaraca crnaca), uz zapostavljanje iskustva Afroamerikanki i njihove kontinuirane nevidljivosti u pokretu, koja je prisutna i tokom drugog talasa feminizma šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka. Intersekcionalnost stoga ističe važnost analize različitih oblika opresije/opresiranosti, koji su uglavnom posmatrani kroz trougao roda, rase i klase, uz neophodnost analize različite ontološke baze na kojoj oni počivaju (Yuval-Davis 2006, 201). Kako primećuje Nira Yuval-Dejvis [Nira Yuval-Davis], bez takvog pristupa, i borbe za jednakopravnost pretvaraju se u hegemonističke diskurse koji čine nevidljivim iskustva najmarginalizovanijih članova i članica određene grupe. Naglasak se stavlja na „proživljeno iskustvo na zanemarenim tačkama intersekcije“, s obzirom na to da se, na primer, položaj crnkinja ne može razumeti „kombinovanjem“ studija o rodu i studija o rasi – studije roda su

se, naime, fokusirale na iskustva belkinja, a rasne studije na iskustva crnaca (McCall 2005, 1780). Crnkinje u SAD su, u odnosu na belkinje, bile ravnopravnije „sa svojim muškarcima“, budući da ih je iskustvo ropstva i institucionalnog rasizma usmerilo na saradnju sa crncima, ali su, s druge strane, više bile izložene različitim oblicima rodno zasnovanog nasilja, budući da ih društvo nije smatralo vrednim zaštite (McCall 2005, 1780). Iz tih razloga, afroamerička pravnica Kimberli Krenšo [Kimberle Crenshaw], koja je, inače, utemeljila sam pojam „intersekcionalnost“, ističe da je važno istraživati nanose raznih oblika diskriminacije, koji se ne prepoznaju ako se fokusiramo samo na jedan (na primer, rod ili boju kože) (Crenshaw 1991). Takođe, ova autorka i aktivistkinja uviđa problem što mnogi tzv. emancipatorski projekti teže da potisnu i transcendiraju ova identitarna pitanja i razlike, budući da upravo identitarne kategorije kao što su rod, rasa i klasa služe kao osnova dominacije (Crenshaw 1991, 1242). Međutim, glavni problem identitarnih politika nije u njihovom neuspehu da prevaziđu ove razlike, već u tome što vode u spajanje, brkanje ili ignorisanje unutargrupnih razlika (Crenshaw 1991, 1242).

U aktivističkoj sferi, preispituje se princip i termin „uključivanja“ određenih marginalnih grupa u pokret, s obzirom na to da pretpostavlja „postojanje autoriteta koji odlučuje šta i ko se uključuje/isključuje“ (Yuval-Davis 2006, 205). S tim u vezi, u ženskom pokretu izuzetno je važno prepoznati i adresirati različite odnose moći koji postoje između različitih grupa žena (Laperrière & Lépinard 2016, 376). Fuko, čija je teorija imala jednu od ključnih uloga u razvoju feminističke teorije u drugoj polovini XX veka, insistira na tome da su naši životi prožeti različitim oblicima podređenosti i otpora koji oblikuju naše živote na različite načine, među kojima često nema koherencije (Medina 2013, 14). Ova različitost iskustava tlačenja, kako unutar patrijarhalnog društva tako i mehanizmima potiskivanja unutar, navodno, emancipatorskih

projekata, svakako iziskuje dublje i kontekstualne analize, i sofisticirane pristupe u aktivističkom delovanju. Oni zahtevaju svest da svaka aktivnost ima različit učinak na različite grupe žena, prihvatanje i uvažavanje ovih razlika, i kreiranje organizacije kao prostora u kojem svaka žena, bez obzira na svoje druge karakteristike, treba da se oseća ugodno (Laperrière & Lépinard 2016, 377).

Ovde je vredno napomenuti da je feminizam razlike, koji je obeležio drugi talas feminizma, insistirao na različitim iskustvima između žena i muškaraca, iz čega je potom proizašlo insistiranje na solidarnosti svih žena (Iancu et al. 2012, 203). U isto vreme, sve se više prepoznavao i značaj različitih iskustava žena s obzirom na specifična iskustva opresije i društvene kontekste u kojima one žive. Uprkos tome, smatra se da je neophodno da sve žene, bez obzira na međusobne razlike, budu svesne zajedničkih iskustava koja ih ujedinjuju kao grupu (Iancu et al. 2012, 205). Kao što je istakla romska aktivistkinja i feministkinja iz Rumunije, žene se razlikuju na osnovu specifičnih karakteristika, ali ujedno i u određenim trenucima dele i zajedničke interese (Iancu et al. 2012, 205). U tom smislu posebno je važno istraživati prostore između identiteta, budući da svaka kategorizacija i identitarno zatvaranje nosi opasnost od isključivanja i nejednakosti (McCall 2005, 1777). Tenzije uvek ostaju između prepoznavanja značaja podizanja svesti o solidarnosti svih žena, s jedne strane, i uvažavanja različitih iskustava specifičnih grupa žena s druge (Iancu et al. 2012, 207). Međutim, imajući u vidu sve veći trend individualizacije, koju donosi neoliberalna ideologija, treba stalno negovati svest da nemaju sve kategorije žena pravo na individualni izbor. Posebno je u zemljama sa slabim institucijama važno negovati svest o uzajamnoj solidarnosti i odbacivati diskurs o „tragičnoj sudbini“ određenih kategorija žena (Blagojević 2012, 224, 225).

Iz navedenih razloga, važno je snažnije artikulisa-

ti položaj specifičnih i deprivilegovanih grupa žena, kako u društvu tako i u samom pokretu, i ne zaboraviti kompleksan odnos između istraživačke pozicije i subjekta koji živi ove različite oblike opresije (McCall 2005, 1779). Ujedno je važno očuvati zajednički imenitelj neophodan feminizmu, pri čemu ženski identitet treba „shvatiti kao mrežu koja uključuje najraznovrsnije glasove“ (Ždralović 2020, 270). Naime, u patrijarhalnim društvima, uključujući i društva Zapadnog Balkana, upravo su specifične, ranjive kategorije žena, kao što su, na primer, samohrane majke, dodatno izložene stigmatizaciji, ograničavanju sopstvenog društvenog i komunikativnog prostora, društvenom odbacivanju i strogoj patrijarhalnoj kontroli (Blagojević 2012, 224). Imajući u vidu da u Bosni i Hercegovini LGBTI populacija, osobe sa invaliditetom, romska populacija, a posebno Romkinje predstavljaju društveno najmarginalizovanije grupe, kao i žene iz ruralnih i malih lokalnih zajednica, jedan od izazova je upravo adresirati pitanja koja se tiču njih i njihovih glasova u bh. pokretu. Na primer, u proteklom periodu na postjugoslovenskim prostorima urađene su značajne analize koje su ukazale na postojanje različitih oblika potiskivanja i represije, posebno kada je reč o trans osobama (Bilić & Milanović 2022, 13). Pitanja koja se tiču ovih prava marginalizovana su u pokretu, ali i od strane međunarodnih aktera (Gavrić & Čaušević 2021, 150).

7.1. LGBTI aktivizam i LBT žene

LGBTI aktivizam u Bosni i Hercegovini polako se profilisao. Začeci LGBTI aktivizma na prostoru bivše Jugoslavije pojavljuju se osamdesetih godina prošlog veka i bili su ograničeni na tri urbana centra – Beograd, Ljubljanu i Zagreb. Prva zakonska unapređenja desila su se sa dekriminalizacijom homoseksualnosti u nekim bivšim jugoslovenskim republikama

(Sloveniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori), kao i autonomnoj pokrajini Vojvodini sedamdesetih godina prošlog veka (Gavrić & Čaušević 2021, 54). U Bosni i Hercegovini do ove dekriminizacione dolazi 1991, ali imajući u vidu period uspona etnonacionalizma i početak jugoslovenskih ratova, to nije privuklo značajnu pažnju javnosti i reč je o tzv. *nevidljivom priznanju* (Gavrić & Čaušević 2021, 55).

Trebalo je da prođe nekoliko godina od završetka rata u Bosni i Hercegovini da zajednica izađe u javnost, odnosno da se stvori prvi javni prostor za okupljanje LGBTI osoba. Tokom 2001. godine desio se pokušaj prvog formalnog okupljanja, uz upućivanje otvorenih zahteva za priznanjem. Otvoren je i prvi *gay* bar u Sarajevu, ali je u homofobnom okruženju ubrzo i zatvoren, nakon samo nekoliko sedmica (Selmić 2016, 212). Uspešan oblik kontinuiranog ulaska u javni prostor predstavlja feministički festival *Pitchwise*, koji od 2006. organizuje Fondacija CURE. Ovaj festival je od svojih početaka bio događaj koji je pružao prostor za žene i osobe drugačije seksualne orijentacije i rodni identiteta (Selmić & Bilić 2019, 171). Pritom je i sam naziv organizacije od velike važnosti, s obzirom na to da, rečima predsednice Fondacije CURE Jadranke Miličević „većina organizacija i udruženja posvećenih ženskim pitanjima sadrži pojam *žene*, pa smo odlučile da smislimo nešto drugačije i do tada nevideno u našem civilnom društvu“ (Selmić & Bilić 2019, 171). Takođe, budući da u Bosni i Hercegovini, za razliku od drugih zemalja u regiji, ne postoje (bar zasad) specifične organizacije koje okupljaju lezbijke, *Pitchwise* i dalje deluje i kao mreža prijateljstva i veza koja doprinosi osećaju pripadanja u okruženju koje karakteriše lezbofobija/homofobija (Selmić & Bilić 2019, 171).

Međutim, proces izlaženja u javnost išao je sporo, i bio je praćen različitim osporavanjima i pretnjama, uključujući i fizičko nasilje. Ovo nije *specificum* Bosne i Hercegovine, već

i drugih zemalja u regiji i, posebno, tranzicijskih društava, u kojima se sveopšta slabost države i institucija nadoknađivala „odbranom“ tradicionalnih vrednosti i netolerancijom prema različitostima. S druge strane, imajući u vidu kontekst bh. etnopolitike i postratnog društva, pokušaji izražavanja alternativnih i marginalizovanih identiteta, posebno ako se smatra da su u sukobu s tradicionalnim verskim i etničkim, nasilno se smeštaju u okvir „pretnje naciji“ (Swimelar 2019a, 770). To potvrđuju drastični oblici napada koji su se odigrali prilikom organizovanja prvih pokušaja da LGBTI osobe izađu u javnosti – kao što je, na primer, slučaj *Queer* festivala u Sarajevu 2008. godine. Festival se održavao u zatvorenom prostoru, ali je nasilno prekinut – pripadnici vehabija, odnosno radikalnih islamističkih grupa sukobili su se sa policijom i učesnicima festivala, uzvikujući *Allahu Akbar* („Bog je veliki“) i homofobne parole (Svimelar 2019a, 779). Ovom napadu prethodile su homofobne izjave nekih političara, kao i predstavnika Islamske zajednice. Posebno su političari iz bošnjačke etnonacionalističke stranke SDA, koji se „neretko pozivaju na božje zakone i tradicionalne vrednosti“ naginjali izražavanju homonegativnih stavova pre samog događaja, izazivajući moralnu paniku raspirivanjem verskih osećanja (Sremac et al. 2015, 59). Neki pripadnici Islamske zajednice, poput mostarskog muftije, osudili su događaj kao propagandu „degenerisanih ideja i smeća sa Zapada“ (Svimelar 2019a, 781).

Takve izjave su u dobroj meri prethodile napadima i podgrevale atmosferu netolerancije, kao i neprofesionalno izveštavanje medija u periodu neposredno pre održavanja festivala. Analize koje je sproveo Sarajevski otvoreni centar pokazuju kako su mediji doprineli ovoj uzavreloj atmosferi prenošenjem izjava, kao i generalnim nesistemskim izveštavanjem o ljudskim pravima LGBTI populacije.⁴⁰ U unapred

40 U različitim medijskim analizama koje je izdao Sarajevski otvoreni centar podvlači se da se o LGBTI osobama kontinuirano izveštava sa pozicije *show biz-za* ili skandala, odnosno medikalizacije, seksualizacije i tajnovitosti (Huremović 2016, 26, 28).

kreiranoj atmosferi, iz Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo naveli su kako se policija tada našla „između čekića i nakovnja“ – zbog same lokacije bilo je, kako navode, teško zaštititi učesnike i učesnice festivala koji se odigravao u uskoj ulici, i potom činjenice da se napadi nisu dešavali samo u prostoru festivala. Naime, ljudi su praćeni, napadani na tramvajskim i trolejbuskim stanicama, izvlačeni iz taksija i premlaćivani (Ler-Sofronić 2011, 95). Iako su predstavnici Ministarstva priznali i svoje propuste, tokom intervjua isticali su da su politički lideri iz etnonacionalnih stranaka svojim homofobnim istupima u medijima doprineli kreiranju atmosfere u kojoj su ovi napadi smatrani opravdanim (Popov-Momčinović & Čustović 2013, 25). Ono što je bilo posebno zabrinjavajuće jeste procesuiranje ovih napada u pravosudnim institucijama, s obzirom na to da su napadi na *Queer* festival rezultovali jednom oslobađajućom presudom i jednom uslovnom kaznom (Numanović, Muharemović & Popov-Momčinović 2013, 23).

Sličan scenario desio se i 15 godina kasnije – u slučaju napada na aktiviste i aktivistkinje u Banjoj Luci 2023, kada je takođe bilo predviđeno održavanje kulturnog događaja u zatvorenom prostoru. Tada su predsednik Republike Srpske i gradonačelnik Banje Luke svojim homofobnim stavovima stvorili atmosferu neprijateljstva prema grupi aktivista i aktivistkinja, izjavama poput: „Imate mjesta, ostrva, ovo je naš način života, idite tamo“, „Ja mislim da to zagađuje javni prostor i da to treba eliminisati“ (M. Dodik) (Bljesak.info 2023), odnosno „Banja Luka će ostati bedem tradicionalno patrijarhalnih porodičnih vrijednosti i na to sam ponosan, ne ulazeći u ničije pravo da voli koga hoće, ali ne i da paradira na taj način“ (D. Stanivuković) (Buka 2023). Iako je očuvanje patrijarhalnih vrednosti i tradicionalnih vrednosnih obrazaca zajednički imenilac izrečenih stavova oba zvaničnika, predsednik Republike Srpske poziva na potpuno odstranjivanje i uklanjanje iz zajednice i društva, a gradonačelnik Banje Luke

na neophodnost „vraćanja“ LGBTI osoba tamo gde im je mesto – u sferu privatnosti.

Pritom su i saopštenja i odluke Ministarstva unutrašnjih poslova doprineli dezavuisanju javnosti (davanjem, a potom otkazivanjem dozvole), što je bilo praćeno viralnim porukama na mrežama da se zapravo radi o prajdu. I dok su se aktivisti i aktivistkinje uglavnom preko društvenih mreža trudili da ukažu da se ne radi o prajdu, klima u pravcu otkazivanja već je bila kreirana. Brutalni napad na aktiviste i aktivistkinje, i nereagovanje policije zabeleženo je u neslavnu kartoteku netolerancije bh. društva i grada na Vrbasu, i sigurno će imati negativne posledice na dalji razvoj LGBTI aktivizma, posebno u Republici Srpskoj. Nakon 2008. godine i napada na *Queer* festival, zajednica se povukla iz javnosti. Poredeći ova dva napada, jedna aktivistkinja navodi da oni dovode do „zamrzavanja zajednice i LGBT aktivizma“. Tako je nakon *Queer* festivala došlo do povlačenja LGBTI osoba iz javnosti i organizacija *Q* se ugasila. Jedan deo aktivista i aktivistkinja napustio je zemlju, dok su se oni koji su ostali delom usmerili na individualni ili kulturalni aktivizam (Selmić & Bilić 2019, 167, 168). S druge strane, poučeni ovim događanjima, aktivisti i aktivistkinje Sarajevskog otvorenog centra (SOC) počeli su da rade na jačanju svojih kapaciteta i kroz pristup u kom se LGBTI aktivizam povezuje sa radom na unapređenju ženskih i ljudskih prava uopšte (Gavrić & Čaušević 2021, 82). Organizacija je u međuvremenu prerasla i u pravi istraživački centar i na taj način jačala svoj legitimitet i poziciju (Popov-Momčinović 2021, 115). Važan korak predstavlja i stvaranje šire Inicijative za monitoring evropskih integracija u Bosni i Hercegovini 2013. godine, koja uključuje 13 organizacija i fokusira se na pitanja ljudskih prava, uključujući i prava LGBTI osoba (Selmić 2016, 218). Međutim, aktivisti i aktivistkinje nekad ističu da evropski donatori putem podrške ovoj i sličnim inicijativama fokus stavljaju na pitanja zagovaranja, a daleko manje na direktnu podršku zajednici, te, paradoksal-

no, pitanja koja se tiču EU integracija nemaju direktan efekat na položaj LGBTI osoba u BiH (Selmić 2016, 218). Prema mišljenju aktivista i aktivistkinja, neuspjeh inicijativa usmerenih na ustavne promene koje je podržavala međunarodna zajednica (kao što je slučaj „Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine“) preusmerio je veće zalaganje EU na pitanja LGBTI prava (Selmić 2016, 219).

Deset godina nakon napada na *Queer* festival, upornim angažmanom i kroz saradnju sa institucijama i međunarodnim akterima, radilo se na pripremi prve povorke ponosa u Bosni i Hercegovini. Poučeni iskustvom u organizaciji marša u drugim državama regije, gde su se najpre dešavali fizički i slični napadi (na primer, na tzv. „krvavom prajdu“ u Beogradu 2001, tokom „crne subote“ na splitskom prajdu 2011), zajednica je radila na kreiranju okolnosti u kojima bi se on mogao bezbedno održati. Uprkos atmosferi netolerancije i različitih pokušaja otkazivanja prajda, uglavnom pod krinkom sigurnosnih razloga, ali i pozivanjem na tradicionalne vrednosti, zamajac su donele promene u strukturi vlasti u Kantonu Sarajevo, kao i „tradicionalna“ podrška, odnosno pritisak, zapadnog dela međunarodne zajednice. Dolazak na čelo sarajevskog kantona liberalnog premijera Edina Forte iz Naše stranke zasigurno je od velikog značaja, posebno imajući u vidu pritisak koalicionih partnera iz konzervativne stranke Elmedina Konakovića „Narod i pravda“, kao i „elokventnu šutnju“ navodno ideološki bliskog koalicionog partnera – sarajevskog SDP-a (Popov-Momčinović & Ždralović 2023, 123). Tako je u vreme narednog prajda, koji je održan nakon pandemije kovida 19, tada novoizabrana gradonačelnica Sarajeva i članica SDP-a privremeno „nestala“ iz javnosti. *A propos* takve politike, jedna aktivistkinja je u tom smislu navela da „oni“ (SDP-ovci) misle da su levičari „zato što imaju Titovu sliku i zato što vole Jugoslaviju“, pri čemu ponašanje gradonačelnice Sarajeva najviše „upada u oči“:

...i gradonačelnica, sva divna, krasna, super sve, ali se nikad nije oglasila po pitanju LGBT prava.

Podrška liberalnog dela Vlade Kantona Sarajevo, odnosno Naše stranke, u ovakvom kontekstu bila je ključna, kao i dugogodišnji rad SOC-a, baziran na stalnom negovanju kontakata sa zajednicom, pregovaranju sa institucijama, i stvaranju širih koalicija i mreža (Puljek-Shank & Popov-Momčinović 2022, 37). Značajan broj javnih ličnosti iz akademske zajednice, medija i kulture bio je angažovan u stvaranju povoljnije klime kroz spotove i audio-vizuelne materijale kojima su se slale poruke podrške i tolerancije. Uspešna organizacija povorke ponosa dovela je do pozitivnih emocija u zajednici i, kako je na završetku marša istaknuto, LGBT osobe u Bosni i Hercegovini nisu više nevidljive. Kod jednog broja feministkinja ipak je prisutno mišljenje da se ne može govoriti o velikom pomaku, imajući u vidu ogromne mere bezbednosti koje su bile prisutne na sarajevskom maršu, te je parada ponosa faktički pretvorena u ekstremno militarizovan događaj:

Ali povorka je bila militarizovana, ja sam bila članica prvog organizacionog odbora, to na šta smo mi pristali, ja sam zaista rekla, mi smo pogazili sve naše principe da bi mi održali prvu povorku (...) I onda kaže povorka u Sarajevu je prva povorka u regionu koja je bila mirna i divna. Ja kažem – družo, zato što vi ste imali snajperiste, antisnajperiste, cio grad je bio blokiran...

Ipak, prema mišljenju drugih aktivistkinja, pozitivne promene su se desile, i pitanja koja se tiču prava i kulture LGBTI osoba nisu više društveni tabu:

Mislim, prije 16 godina je, maltene, ne maltene nego jeste bila ilegalna baviti se LGBT pitanjima i svim tim stvarima, sad je to skroz u medijima, pri vladi, u vlast su ušla ta pitanja. Tako da mislim da je velika stvar urađena.

Primer intervjua koji je urađen 2012.⁴¹ sa istaknutom feminističkom aktivistkinjom i pionirkom pokreta takođe ukazuje na ove pomake. Naime, u tom periodu, članice nje-
ne organizacije, iako je reč o profilisanoj feminističkoj or-
ganizaciji, nisu želele javno da govore o ovoj temi u jednoj
emisiji. Imajući u vidu da je reč o mladim aktivistkinjama i
feministkinjama, može se pretpostaviti da je njihova odluka
bila uslovljena strahom i nepovoljnom društvenom klimom.
Pionirka pokreta nije krila svoje razočaranje ovakvim stavom,
jer se na taj način zapravo održava *status quo* u društvu, a
sam aktivizam uvek podrazumeva izlaženje iz nametnutih ok-
vira. Kratak vremenski raspon od napada na *Queer* festival
do ovog intervjua ukazuje da je u tom periodu strah i dalje
bio veoma prisutan – iako se nije uvek javno izricalo da se
radi o strahu. Sada je situacija puno drugačija i aktivistkinje iz
ove organizacije su uključene u gotovo sve aktivnosti u vezi
sa povorkom ponosa, i veoma su vidljive kada je reč o zago-
varanju LGBTI prava. Međutim, ono što je očigledno jeste
određena tabuizacija ovih pitanja u ženskom pokretu general-
no, a neke aktivistkinje navode da su, na primer, na sastanci-
ma Ženske mreže često mogle da čuju homofobne stavove od
nekih učesnica:

Ali kad se nekim od organizacija kaže da Ženska mreža podržava LGBT populaciju, da mi hoćemo taj feministički pokret liberalni, onda nastaje problem.

Budući da se radi o stavovima koji se iznose u uskom krugu, a ne javno, aktivistkinja koja se bavi LGBTI pravima navodi da je, iako nemaju otvorenu podršku svih ženskih organizacija, važno da one ne rade protiv ove priče:

Čini mi se da je ženski pokret poprilično uz LGBT aktiviste i aktivistkinje, ne nužno samo one koje se bave, nego generalno uz LGBT pokret, ako nije, onda

41 Intervju je obavljen u okviru istraživanja o govoru mržnje u Bosni i Hercegovini, u saradnji sa Udruženjem/Udrugom BH novinari i Savjetom/Vijećem Evrope.

se barem ne negira, ne potcjenjuje rad i vrijednost svega onoga što se dešava unutar LGBT pokreta.

Ono što se ističe kao važno jeste da se sada o LGBTI populaciji i u institucijama i u javnom diskursu „može razgovarati ne više iz pozicija predrasuda, stida i srama i tradicionalnog gledanja na rod i seksualnost, već kroz okvir ljudskih prava, inkluzije i diverziteta“ (Puljek-Shank & Popov-Momčinović 2022, 34). Pored povorke ponosa, kao najočiglednijeg rezultata,⁴² promene su se desile i u načinu na koji institucije tretiraju ova pitanja. Maja 2015. godine Zajednička komisija za ljudska prava Parlamentarne skupštine BiH održala je tematsku sesiju koja je bila posvećena pravima ovih osoba (Selmić 2016, 217). Aktivistkinje takođe ističu da sada i Agencija za ravnopravnost polova Bosne i Hercegovine razume pitanja LGBTI osoba kao deo svog mandata. Agencija je, između ostalog, izradila i Akcioni plan za poboljšanje položaja LGBT populacije, njena direktorica je učestvovala na prajdu, kao i u različitim emisijama, i davala izjave vezano za važnost poštovanja LGBT prava, i prepoznavanja potreba zajednice. Agencija i druge relevantne institucije održavaju sastanke sa aktivistima i aktivistkinjama na kojima se analizira presek stanja prava i sloboda zajednice, i formulišu neophodna poboljšanja, posebno u sferi porodičnog prava, pravnog priznanja roda i ljudskih prava interpolnih osoba (Agencija za ravnopravnost polova 2023).

Međutim, poseban problem je, kako navode aktivistkinje, što su na nekim nivoima vlasti (najčešće se tu navodi Kanton Sarajevo i Tuzlanski kanton) promene vidljivije, dok se u nekim delovima zemlje dešava zastoj ili pak udar na postignuti nivo prava. Generalni problem tzv. lokalizacije promena, što je detektovano i kada je reč o ženskom pokretu i ženskim pravima, generalno je još izraženije kada je reč o

⁴² Iz zajednice pritom uvek podvlače da povorka, nasuprot generalnim površnim percepcijama u javnosti, nije sama po sebi cilj, već sredstvo (Puljek-Shank & Popov-Momčinović 2022, 36).

ovoj marginalizovanoj grupi. LBT aktivistkinje svesno povezuju ova prava i sa ženskim ljudskim pravima.

Isparcelisanost nekih uspeha i promena koje su ostvarene kada je reč o ženskim pravima utiče i na generalno bolje pozicioniranje LGBTI prava:

...barem u nekim dijelovima, kao što je Kanton Sarajevo, što je Tuzla, dešavaju se nekakve stvari, od cijele ove priče o porodiljskim naknadama, pa HPV vakcinama, ima tih nekih svijetlih tačaka kao stvari koje se tako dese, ali nema nekakvog sistemskog pristupa generalno. Tako da su, i kad se promjene dešavaju, onda su vrlo lokalizirane. I nemaju često koristi od njih žene širom Bosne.

Ova lokalizovanost uspeha dovodi se u vezu sa problemom malog broja organizacija koje se specifično bave ovim pravima:

Postoji vrlo malo organizacija koje se bave pravima LGBT osoba, isključivo LGBT pravima. Postoje neke organizacije koje se bave pravima žena, pa dodatno se, eventualno, uključe u neke inicijative koje se tiču zagovaranja ili, generalno, aktivizma na polju prava LGBTIQ osoba, ali postoji jako mali broj organizacija (...) Mislím da je razlog zašto se LGBTIQ osobe i saveznici i saveznice ne udružuju i ne prave nove organizacije strah od nasilja i odbacivanja, koje jeste realnost, jer nije jednostavno baviti se LGBTIQ aktivizmom, pogotovo ako želite da budete zaista vidljivi i da pravite neke velike promjene, neophodno je, nažalost, da se suočíte sa nekom vrstom nasilja. Hoće li to biti fizičko ili onlajn maltretiranje i uznemiravanje, odbacivanje od porodice i slično, i zbog toga je vrlo izazovno graditi neku kritičnu masu aktivista i aktivistkinja koji će opstati u aktivizmu.

Kao što i različite analize pokazuju, uprkos određenim pomacima, posebno u antidiskriminacijskim zakonima, inkriminaciji govora mržnje i zločina iz mržnje, u različitim sferama i dalje su prisutni diskriminacija i nasilje – u porodici, školama, na radnom mestu i javnim mestima (Swimelar 2019a, 771). To nepovoljno utiče na razvoj aktivizma, posebno u nekim delovima zemlje, iako je zabeleženo značajno delovanje organizacija u Sarajevu, Tuzli, Mostaru i Banjoj Luci (Swimelar 2019a, 770). Napredovanje u organizovanju ne ide generalno u povoljnom smeru, pri čemu se ne radi samo o problemima u malim, etnički homogenim i zatvorenim zajednicama. Nastavljen je trend gašenja organizacija, odnosno odustajanja od njihovog formiranja, što se objašnjava kontradelovanjem političkih elita, kao i opštih negativnih trendova u društvu. Odliv stanovništva, loša ekonomska situacija i problemi sa pronalaženjem sredstava otežavaju aktivizam uopšte, a posebno LGBTI aktivizam:

Najbolji primjer za to mi je jedna cijela organizacija iz Mostara, koja je imala, zaista, i nekako obećavala da će napraviti velike promjene, i to je bila jedna genijalna ekipa od njih sedam, čini mi se, koji su pokušavali da oforme tu organizaciju, da je dignu na noge, ali zbog nemogućnosti dobijanja sredstava koji bi zapravo njima, održavale ih u životu finansijski, odlučili su svih sedam da odu iz Bosne i Hercegovine. I to je jedan jako tragičan trenutak u aktivizmu u BiH jer nam zapravo govori kakvo je stanje.

Veliki problem predstavlja udar na rodnu ravnopravnost i naznake antirodne mobilizacije⁴³ koje su se desile u Banjoj Luci i u Republici Srpskoj 2023. godine. Pritom se pak navodi da situacija nije puno bolja ni u Federaciji BiH, s tim što ovde antirodni akteri više deluju i rade protiv LGBT

43 O fenomenu i problemu antirodne mobilizacije više će se raspravljati u narednom poglavlju.

prava „u rukavicama“:

...problem taj što je ovdje u Republici Srpskoj to vidljivije, što se išlo javno i što se naše političke elite time ponose da su oni homofobi, mizogini, seksisti i slično, za razliku od ostatka države, gdje se tako fino u rukavicima ide...

Kao što je već istaknuto, entitetske podele često sprečavaju ženski pokret da deluje kao koherentna i autonomna snaga, a to utiče i na LGBTI pokret. Aktivistkinja iz Banje Luke, nakon napada u aprilu 2023, navodi nerazumevanje iz Federacije BiH, ističući da su poruke išle u smeru „ne brinite, rešiće to sve stranci i ambasade“. Neke opservacije idu u pravcu da ove podele na nivou države na paradoksalan način imaju povoljan učinak – u podeljenom društvu ne postoji solidna baza za širu mobilizaciju na nivou države protiv antirodnihtendencija. Međutim, treba imati u vidu da te podele delom inhibiraju i jaču mobilizaciju ženskog pokreta. Aktivistkinje su ipak mišljenja da populistii na desnici brzo uče jedni od drugih i veoma su uspešni u svojim taktikama, te da treba očekivati preliivanje nepovoljnih trendova iz jednog dela države u drugi:

I bojim se da će trebati još dosta vremena da u RS imamo aktivan pokret. Čak i na tom nivou da se zajednica okuplja i osjeća sigurno, a tek onda da osjetimo i nekakav ozbiljan pokret, mislim ima tu, djeluje Branko i Kwart već godinama, ali toliki su pritisci na njih, ne samo zbog LGBT aktivizma nego i zbog Dana bijelih traka, da to njihovo djelovanje je pod konstantnim nevjerojatnim pritiskom. A ovdje opet, s druge strane, u Federaciji, dešava se nekakav, čini mi se da malo-pomalo zajednica se oslobađa, ali nije ni to ništa zdravo za gotovo, zato što sve ono što, recimo, Zahiragić radi i sve što se dešavalo posljednje godine, posebno u kontekstu ove izborne kampanje, to je isto bilo korištenje LGBT osoba i aktivizma za političko razračunavanje,

bez obzira na posljedice.

Neki od lokalizovanih pomaka koji su pomenuti imaju i širi značaj, i u simboličkom smislu deluju kao integrativni faktor za zajednicu. Tako, na primer, jedna od članica Organizacionog odbora povorke ponosa, iako je reč o lokalnom događaju, istu smatra „bosanskohercegovačkom“ na simboličkoj ravni. Naime, održavanje parade u glavnom gradu predstavlja lakmus test za celo društvo, a činjenica da su se povorci pridružili aktivisti i aktivistkinje iz drugih delova zemlje prevladava lokalizam samog događaja. Brojni problemi su stoga isprepleteni i sa nekim pomacima, pri čemu treba imati u vidu da se radi o procesima, posebno kada se uzme u obzir kraći istorijski period delovanja u odnosu na ženski i feministički pokret:

To je uvijek zanimljivo, zato što mislim da smo sa LGBT aktivizmom u relativno kratkom vremenu uspjeli dosta toga da promijenimo. Ne znam sad kol'ko smo nešto uspjeli da smanjimo nivo homofobije i transfobije u društvu, zasigurno jesmo malo pomjerali te procente u našu korist, ali brzo su se stvari dešavale, ako se poredi sa borbom koju feministički i ženski pokret vodi i koju je vodio.

Određeni pomaci primećuju se u kvalitetu života populacije, s obzirom na to da je, po mišljenju intervjuisanih aktivistkinja, došlo do unapređenja saradnje sa lokalnim centrima za socijalni rad i za mentalno zdravlje, i da je porasla senzibilnost kod zaposlenih. To je podstaklo da se pripadnici i pripadnice zajednice sada slobodnije obraćaju institucijama. Međutim, kao što je već navedeno, nisu sve promene jednobrazne i podjednake na svim nivoima i važno je to prepoznati. Ono što se takođe ističe jeste poseban pristup u radu sa institucijama, kojima treba prilaziti sa konkretnim, smislenim i utemeljenim predlozima, kao što su izmene zakona i kreiranje javnih politika. Kao što je jedna od pionirki ženskog pokreta

primetila da ima osećaj da se stalno nalazi za pregovaračkim stolom sa predstavnicima institucija i da treba negovati poseban pristup, ovo je još izraženije kada je reč o LGBTI pokretu. Ovaj pristup opisuje se kao „pakovanje“ zahteva u okvire evropskih integracija, što je doprinelo lakšem pristupu donosiocima odluka. S druge strane, to dovodi i do instrumentalizacije pitanja koja se tiču LGBTI prava u svrhe približavanja EU standardima od strane donosilaca odluka, često bez postojanja svesti o problemima same zajednice. Naime, kao i u drugim zemljama regije, a i šire, ovaj korpus prava posmatra se kao povezan sa idejom tzv. „evropskih vrednosti“, posebno u procesima pristupanja Evropskoj uniji (Swimelar 2019b, 603). Poređenja radi, slučaj Sejdić – Finci, iako je uokviren kroz evropski koncept ljudskih i političkih prava, u široj javnosti posmatra se kao pitanje koje se tiče BiH države *sui generis*, dok se LGBTI prava uglavnom tumače kao nešto što je „došlo sa Zapada“ (Selmić 2016, 219). Treba svakako navesti da to nije *specificum* samo bh. društva, budući da antirodni akteri u mnogim zemljama koriste retoriku o „imperijalizmu i kulturnoj kolonizaciji“ hegemonističkog Zapada (Corredor 2019, 629). Na primer, u nekadašnjim komunističkim zemljama u Evropi koriste se traumatična iskustva iz perioda društvene i političke represije, i feminizam i LGBTI prava tumače se kao novi oblik totalitarizma (Corredor 2019, 626, 629). U ruskoj propagandi se čak koristi sintagma *Gayropa* – s ciljem prikazivanja čitave Evrope i, posebno, Zapada, kao dekadentnog (Moss 2017, 197).

Po jednoj aktivistkinji, tumačenje LGBTI prava kao nečeg što je došlo sa Zapada je problematično, pri čemu navodi da je to ipak dalo određene rezultate, bar kada je reč o delovanju političkih aktera koji su privrženi evropskim integracijama i unapređenju rada institucija:

Pitanje LGBT prava se nužno ne vidi kao pitanje rješavanja pristupa pravima i položaja manjinske

zajednice, nego kao nekog pitanja koje ljude smješta negdje na ovom polu, da li su za Evropsku uniju da l' nisu, da l' su progresivni ili nisu (...) ali nismo ni mi predaleko otišli što ovo što se danas dešava pokazuje, da neku duboku temeljnu promjenu u kontekstu razumijevanja koje su potrebe i problemi LGBT osoba (...) Na tom nekom nivou javnih politika mijenjaju se stvari, institucije reaguju i, čini mi se, nije to sad iz nekog istinskog, želje i potrebe da se pomogne manjini, nego se to pitanje vidi kroz te neke najčešće političke prizme, da je to politički oportuno. Što, opet kažem, čak i ako je pogrešan motiv, dobro je da se te stvari dešavaju na taj način, ali eto...

S tim u vezi, iz najprofilisanije bh. organizacije koja se bavi LGBTI pravima, Sarajevskog otvorenog centra, stalno su se trudili da na poseban način pristupe donosiocima odluka, pri čemu ističu da „nije produktivno samo stalno slati dopise već i imati direktne kontakte, popiti kafu i sl.“ i uključivati ih u neke svoje aktivnosti, kao što su, na primer, političke akademije na kojima se generalno govori o feminizmu i rodnoj ravnopravnosti i o drugim relevantnim idejama koje se onda povezuju sa pravima LGBTI osoba (Puljek-Shank & Popov-Momčinović 2022, 37). Da bi se moglo utvrditi sa kojim predstavnicama i predstavnicima institucija se može istinski saradivati na duže staze, radi se i mapiranje onih koji deluju u smeru rodne ravnopravnosti, kao i onih koji deluju protiv. Zanimljive su opservacije da se ne treba libiti da se uspostavlja-ju kontakti i sa političkim subjektima na desnom političkom spektru, i njima se često prilazi pojedinačno i podvlači da su LGBTI prava civilizacijsko pitanje. Učinci ovog pristupa su nejasni, s obzirom na to da je reč o arogantnim političkim subjektima koji nemaju sluha za kognitivni deficit svoje perspektive (Medina 2013, 43). Pritom se ne radi o tzv. ravnodušnoj aroganciji, s obzirom na to da se LGBTI teme izdašno koriste za politička razračunavanja i u svrhe političke kampanje i

skupljanja političkih poena. U tom kontekstu pominje se ime zastupnika SDA u Kantonu Sarajevo, Harisa Zahiragića, koji je u javnosti poznat po svojim populističkim izjavama i ekscesima:

...išle su one priče – zaustaviće nam grad, ne mogu mali prodavci da rade jer su blokirali ulice, LGBT osobe, ovakve-onakve, i ovdje ima toga iako se malo napredovalo. Ne treba zanemariti tipove kao što su Haris Zahiragić, i šta oni mogu da urade u kontekstu narušavanja načina na koji javnost vidi LGBT osobe i aktivizam. I onda se to što u javnosti ljudi vide oslikava na to kako se zajednica osjeća slobodnom i otvorenom.

Zloupotrebe se dešavaju i u inicijativama i odlukama koje na prvi pogled deluju kao pomak. Upravo se na taj način tumači imenovanje Ane Brnabić, *outovane* lezbijke, za premijerku Srbije. Kako je reč o funkciji na koju ona nije izabrana direktnim glasovima, već je nominovana, taj čin je zapravo bio simbolički ulog režima u Srbiji s ciljem demonstracije navodne otvorenosti u relacijama sa Evropskom unijom i, uopšte, Zapadom. Reč je o fenomenu koji se naziva *gender-washing*, obliku političke manipulacije koja, navodno, promovise zaštitu LGBTI prava kao dokaz društvenog liberalizma i demokratizacije, da bi se skrenula pažnja sa raznih oblika kršenja demokratskih procedura i ljudskih prava nad drugim zajednicama (Lončar 2024, 9). Ovakva politička zloupotreba ne motiviše druge, politički angažovane LGBTI osobe da izađu u javnost:

I to je zanimljivo kako je taj identitet uvijek transakciono vezan, u ovom slučaju činjenica da je Ana Brnabić lezbijka bi bila pružena ruka Zapadu od strane SNS vođstva i politike, kao nekakav signal, nije to realno bilo, nju nisu izglasali građani, ona je kao premijerka nominovana. I baš će trebati dosta vremena da istins-

ki vidimo neku osobu kao potpuno outovanu i OK sa tim identitetom a da nije nekakav pion i da ne služi za raskusuravanje nekih interesa, od toga smo poprilično daleko. Jer, što nema drugih outovanih ljudi u Srbiji u političkom životu, a trebalo bi, samo eto Ana, samo jedna lezbejka.

Iz tog razloga, potreban je stalan oprez, posebno ako se ima u vidu delovanje antirodnh aktera, čija je mobilizacija (izgleda) počela u Bosni i Hercegovini. Iz tih razloga, pozitivne promene koje su postignute, posebno u sferi zakonske regulative i saradnje sa nekim predstavnicama i predstavnicima vlasti nisu dovoljne da se prekine krug straha, nevidljivosti i homofobije koja je ugnežđena i u same institucije, imajući u vidu da su i u BiH uglavnom inicirane radi približavanja evropskim standardima (Selmić & Bilić 2019, 167). Tako je i Zakon o zabrani diskriminacije (2009) zapravo bio uslov EU za liberalizaciju viznog režima (Selmić 2016, 218). Iz tih razloga neki aktivisti i aktivistkinje ističu da korištenje EU diskursa deluje i kao mač sa dve oštrice, s obzirom na to da se u jednom delu javnosti LGBTI prava posmatraju kao „uvezena“ i nametnuta: „pre nismo imali homoseksualce, a sada ih vidimo“ (Swimelar 2019b, 618). Da imenovanje Ane Brnabić nije nimalo doprinelo poboljšanju života zajednice u Srbiji smatra i LGBTI aktivistkinja iz Bosne i Hercegovine:

Jer šta se desilo u Srbiji nakon toga, nije ništa, homofobije i transfobije, čini mi se, nikad nije bilo više. I čak samo na tom nivou, aha, ljudi će se pomiriti ako imaju lezbejku za premijerku, počće da imaju više prihvatanja, ne mislim da se to desilo i ono što znam da pokret u Srbiji zamjera premijerki je da nije ništa uradila da pomogne pokret, ništa, a bila je u poziciji da može to da uradi, i čak je ono što je bilo najviše licemjerno, da je ona imala pristup nekim pravima i privilegijama koje i dalje ostatak zajednice nema jer

je ona bila u prilici da sa svojom partnericom ima i odgaja dijete...

U svakom slučaju, dalji rad i upornost, korištenje različitih strategija i *framinga* je neminovnost svakodnevne borbe ove manjinske zajednice. Svakako je neophodno dalje raditi na poboljšanju javnih politika i daljem unapređenju zakona (kao što je, na primer, zakon o istopolnom partnerstvu, koji još nije usvojen), i jačanju kapaciteta organizacija koje okupljaju LGBTI osobe. Međutim, u bh. društvu, u kom se političke odluke donose na izrazito personalizovan način, a institucije nisu dovoljno kapacitirane, ljudska prava često zavise od volje i svesti donosilaca odluka, kao i kapricioznosti političkih lidera. Nakon nedavnog napada na LGBTI aktiviste i aktivistkinje, intervjuisana iz Banje Luke konstatovala je:

Meni je bilo tragično kad sam shvatila, nakon ovih napada, to da je sve ono što smo mi radile dvadesetak godina bukvalno dovoljna jedna izjava da se sve preko noći negira. Znači, sav onaj dugogodišnji rad na razvijanju svijesti, na nenasilnoj komunikaciji, toleranciji, važnosti ženskih prava, ljudskih prava, bukvalno politika može za jednu noć da promijeni. Možda ne stavove, ali definitivno da utjera strah...

Takođe, posebno pitanje tiče se položaja LBT žena u okviru pokreta. Koncepti oko kojih se rade istraživanja, kao i konkretne zagovaračke aktivnosti uglavnom su oblikovani „narrativom o zajednici“, a što je uslovljeno bh. kontekstom i preovladavajućim konceptom grupnih prava (Ždralović 2020, 268). S druge strane, dostupna istraživanja ukazuju na nedostatak interesa za odvojeno organizovanje, na primer, lezbijki, i one grade kontakte uglavnom kroz privatne mreže (Selmić & Bilić 2019, 169). Takođe, ni donatori nisu zainteresovani da podrže lezbijski aktivizam, a ni mnoge *mainstream* ženske organizacije nemaju interesovanja da se povežu sa,

na primer, inicijativama lezbijki (Selmić & Bilić 2019, 170). Uprkos tome, upravo su lezbijke i biseksualke najvidljivije u bh. LGBTI pokretu, na primer, kada treba izdati saopštenje, izaći na ulicu ili se pojaviti u medijima (Selmić & Bilić 2019, 169), pri čemu je veoma značajan predan rad istaknutih aktivistkinja Emine Bošnjak i Lejle Huremović. Kao i u drugim zemljama regije, prisutno je nametanje binarnih identiteta, na osnovu kojih su *gay* osobe feminizirani muškarci, a lezbijke *butch* žene, kao i prisustvo „*gay* muškog šovinizma“ (Siročić 2019, 6). Međutim, iskorake iz nametnutih identiteta i okvira intervjuisana aktivistkinja prepoznaje kod mlađe generacije:

Ja vidim nove generacije, znači, oni uopšte ne razmišljaju o rodu i seksualnosti na način na koji smo mi razmišljali i potpuno prevazilaze način na koji smo mi podrazumijevali našu seksualnost i rod, ili negiraju ili prevazilaze, mislim, većina mladih ljudi su nebinarni, pa je onda zanimljivo i to gledati šta se dešava s tim, gdje imamo potpuno neko progresivno shvatanje pola i roda i seksualnosti, a mi se ovamo još mučimo sa istospolnim zajednicama i tim nekim esencijalističkim identitetima.

7.2. Romkinje u pokretu

Profilacija romskih udruženja pospešena je Dekadom Roma, kao i kontinuiranom podrškom romskim udruženjima koju pruža jedna od najvećih globalnih filantropskih fondacija – Fondacija otvoreno društvo (poznata kao Soroš fondacija) (Romaworld.rs 2023). Začeci angažmana romske populacije u civilnom društvu u Evropi prisutni su od početka XX veka. Dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka formiraju

se romske organizacije u Bugarskoj, Grčkoj, Rumuniji i Jugoslaviji, a međunarodni romski pokret počinje aktivno da deluje od osnivačkog kongresa u Londonu 1971, kom su prisustvovali učesnici iz Zapadne, Centralne i Istočne Evrope, kao i Azije i Severne Amerike (Kóczé & Rövid 2012, 110, 111). Na tom kongresu usvojena je odluka o romskoj zastavi i himni, a konstruisan je i sam naziv „Romi“, s ciljem stvaranja zajedničkog identiteta. Prvi dan kongresa, 8. april, proglašen je Danom Roma (Kóczé & Rövid 2012, 111).

Na razvoj aktivizma romske populacije oduvek su uticale šire društvene okolnosti i okruženje koje je gotovo uvek bilo nepovoljno po ovu grupu. Romska populacija je širom sveta tokom istorije bila izložena porobljavanju, proterivanju i prisilnom iseljavanju, prisilnoj sterilizaciji, nasilju i ubijanju (Brooks 2012, 3). Lov na Rome i pogromi bili su prisutni širom Evrope, a sa nastankom nacionalnih država nasilje je kulminiralo u genocid. Tokom Holokausta ubijena je trećina romske populacije (Brooks 2012, 3). Nakon sloma socijalizma, širom Evrope, a posebno u postsocijalističkim zemljama, dolazi do porasta diskriminacije, otvorenog neprijateljstva i rasističkih predrasuda prema Romima („ciganizam“), koji se tretiraju kao „najnepoželjnija“ (etnička) grupa Evrope. Na Romkinje se često gleda kao na žrtve patrijarhalne romske kulture, na dostupne seksualne objekte, ili kao na osobe koje manipulišu benefitima koje nudi država blagostanja (Brooks 2012, 3).

Iz tih razloga, Romi i Romkinje formiraju svoja udruženja i organizacije, da bi se oduprli diskriminaciji, marginalizaciji i nasilju. S druge strane, društvena pluralizacija i veća participacija civilnog društva u različitim procesima odlučivanja omogućava i romskoj populaciji različite oblike samoorganizovanja i interesnog delovanja (Van Baar 2013, 193). Uprkos pomacima, i dalje su izraženi različiti problemi. Za romska udruženja takođe je karakterističan problem *NVO-*

izacije koja, ukleštena u neoliberalne okvire, daje kontradiktorne rezultate. Kao prvo, romska udruženja su uglavnom usmerena na pružanje usluga, što doprinosi održanju postojećeg *status quo* kako unutar država tako i na nivou međunarodnih odnosa. Kao drugo, profilacija lidera koji govore u ime romske populacije doprinela je depolitizaciji nauštrb solidarnosti i participaciji (Van Baar 2013, 194). Istraživanja problematizuju da su projekti koji su dobijali finansijsku i drugu podršku kao fokus imali političko osnaživanje i participaciju, a znatno manje ekonomska i socijalna pitanja; potom, da rodna dimenzija nije dovoljno uzimana u obzir te da je došlo do profilisanja nekoliko muških lidera koji zapravo reprodukuju patrijarhalne norme; najzad, da je generalni donatorski pristup romskoj populaciji i organizacijama potvrđivao zapadne, neokolonijske obrasce delovanja nalik na one koji su već korišteni u zemljama trećeg sveta (Kóczé 2011, 21, 22). Naime, pišu se brojni izveštaji, organizuju konferencije i sl. o romskoj populaciji i dolazi do procvata eksperata i konsultanata, dok su učinci na terenu u smislu poboljšanja stvarnog položaja ove marginalizovane grupe više nego skromni (Kóczé 2011, 23). Ujedno se proizvodi tzv. desubjektivizacija Roma, jer se o njima gotovo uvek piše kroz okvire kao što su siromaštvo, glad i neobrazovanost, čime se reprodukuju neokolonijske asimetrije (Kóczé 2011, 23). S druge strane, po nekim uvidima, globalizacija je doprinela razvoju ekspertize jer različite romske mreže omogućavaju edukaciju i stipendiranje, uspostavljaju saradnju sa institucijama, doprinose kreiranju antidiskriminacijskih medijskih sadržaja i sl. (Van Baar 2013, 197). Neke od takvih mreža su *Rrommedia network*, *The Roma diplomacy network*, *The International Romani Women Network (IRWN)* i *The European Roma Grassroots Organizations (ERGO)* (Van Baar 2013, 197).

I u Bosni i Hercegovini dolazi do razvoja romskog aktivizma, i ženske romske organizacije doprinose diverzitetu bosanskohercegovačkog ženskog pokreta. Mnoge od njih su

se profilisale i izrasle u uspješne organizacije civilnog društva u posljednjih deset godina. Ženska romska mreža „Uspjeh“ smatra se jednom od najuspješnijih mreža, a njene članice veoma pozitivno govore o njenom delovanju, ne naglašavajući probleme i surevnjivost koji su prisutni u drugim mrežama (Popov-Momčinović 2020, 248). Liderica ove mreže Indira Bajramović dobila je značajna priznanja u zemlji i u inostranstvu, i njen aktivizam i životna priča deluju kao *role model* i za druge Romkinje. Uspesi ženskih romskih organizacija su prilično merljivi, što je uslovljeno i izuzetno lošim društvenim položajem romskih žena i devojčica, pa je svaki napredak dragocen. Prepoznavanje važnosti ženskog romskog aktivizma od strane drugih ženskih organizacija u bh. pokretu i saradnja sa institucijama na različitim nivoima važni su za Romkinje, između ostalog, jer dolazi i do porasta samosvesti kod aktivistkinja, koje se tako osećaju priznatim, prepoznatim i uključenim u procese odlučivanja. Nekad i naizgled mali oblici simboličkog uvažavanja od strane donosilaca odluka dovode do pozitivnih autopercepcija romskih aktivistkinja (Ždralović & Popov-Momčinović 2023, 49). I aktivistkinje iz urbanih centara i *mainstream* profesionalnih organizacija podvlače značaj ženskih romskih organizacija i njihovog delovanja u okviru pokreta, i uključenost u rad ženskih mreža koje nisu specifično romske:

Evo, na primer, kod romske populacije mi imamo tu mrežu RING, koja je pitanje trgovine iznijela u javnost, postojimo kao mreža od 2000. godine, to je dobar broj godina i zajednički djelujemo... Neke posebnosti postoje i definitivno će neka posebna specifična pitanja odrađivati organizacije ponaosob, a zajednički ćemo raditi na drugima.

Sa druge strane, jedna aktivistkinja iz *grassroot* organizacije smatra da je pristup *mainstream* ženskog aktivizma površan kada je reč o Romkinjama, ali i drugim marginalnim

grupama generalno:

...a mi kao feministkinje, a feminizam je inkluzivan, mi dosta isključujemo te žene, mi uzimamo samo relevantne Romkinje, uopšte se ne bavimo Romkinjama do kojih mi ne možemo doći. Mi se bavimo lezbejkama ukoliko su one, hajmo reći, open-minded, ako su svjesne svega toga, ali ako je neko autohomofoban, mi ga odmah, ne znam. Šta je sa Romima, sa nekim drugim nacionalnim manjinama, na njih smo zaboravili, osobe sa invaliditetom, gdje mi i dalje mislimo da su osobe sa invaliditetom samo korisnici kolica...

Međutim, kao i kod drugih marginalizovanih grupa, najvažnije su, zapravo, percepcije samih Romkinja i mogućnost da govore o sebi, s obzirom na to da je socijalna isključenost i društvena nepravda uvek povezana sa epistemološkom nepravdom (Medina 2013, 27). Epistemološka nepravda je moćan, a često nevidljiv oblik diskriminacije, i sistemski povezan sa različitim oblicima aktuelne ili potencijalne nepravde (Fricker 2007, 27). Stoga je važno negovati sposobnosti percepcije, osjetljivost i moralnost naspram različitih situacija u kojima se nalaze specifične grupe i subjekti (Fricker 2007, 72). S tim u vezi, romske aktivistkinje iz BiH navode da je prepoznavanje i uvažavanje od strane drugih ženskih organizacija bilo proces. Trebalo je puno vremena i truda, pa i nametanja, na primer, prilikom pisanja izveštaja o stanju rodne ravnopravnosti u bh. društvu. Bilo je najpre važno da ovi izveštaji obuhvate i adresiraju položaj Romkinja, a potom da predstavnice ženskih romskih organizacija budu uključene u procese njihove izrade:

Nekad prije su se pisali izvještaji u kojim nije bilo nikakvih govora o Romkinjama. Mi smo se nametnule i tražile da bude u tim izvještajima da se govori i o Romkinjama i da ne može niko drugi pisati nego mi da budemo uključene u pisanje takvih izvještaja. Prvi put

smo 2010, zahvaljujući CARE international se našla priča o Romkinjama u CEDAW reportu jer je to nama bilo važno...

Mi smo učestvovala u pisanju GREVIO izvještaja i to smo tražile jer smo vidjele da neke organizacije ne-romske koje su pisale neke izvještaje ili je to bila nepotpuna informacija ili pogrešna i ja sam rekla „Dosta, ne možete više, hoćemo mi sad to“, jer imamo dosta svojih izvještaja koje smo pisale.

Romske aktivistkinje često u tom kontekstu pominju i neke strane organizacije koje pišu o Romima i Romkinjama bez pravih informacija sa terena. U tim izveštajima neretko se iznose i predrasude i olake generalizacije, na primer, da su svi Romi neobrazovani i slično. Kako uviđa Etel Bruks [Ethel Brooks], u ovim pristupima se romska kultura najčešće tretira kao glavni uzrok opresije nad Romkinjama, čime se zapravo potvrđuje superiornost dominantne kulture (Brooks 2012, 4). Iz tih razloga je posebno važno da se pitanja koje se tiču Romkinja problematizuju i zagovaraju od njih samih, te romski feministički aktivizam predstavlja poziv za i oblik preuzimanja vlastite odgovornosti (Brooks 2012, 4). U kontekstu ogromnih problema u „zatvorenim“ romskim zajednicama, te potrebe najbolje poznaju i prepoznaju romske aktivistkinje:

Ja znam sve jer sam ja jedna Romkinja i živim u toj zajednici. I ja sam prošla neku vrstu straha, nasilje nisam, ali neku vrstu straha da ne smijem nešto reći, to jesam...

Stalni odlazak na teren u zajednice jeste ključni segment delovanja i, kako navodi jedna od liderica, „nema romske zajednice u koju nisam ušla“. S druge strane, mnoge Romkinje nikad nisu ni izašle iz ovih zatvorenih zajednica, što ih čini izloženim različitim oblicima nasilja i nepoznavanju vlastitih prava. Romske aktivistkinje na taj način zapravo preds-

tavlja ju ostale Romkinje, koje usled „zatvorenosti“ zajednice ne ulaze u javni politički prostor. Uprkos ogromnim problemima i preprekama, intervjuisane navode da se u zajednicama (ipak) osećaju neke promene:

Želimo da promijenimo nešto u romskoj zajednici, one svašta trpe, i diskriminaciju i nasilje, pored onog siromaštva u kom žive, i hajmo im olakšati bar na ovaj način. Ali žene u zajednici to uvijek ne razumiju. Mnoge od njih nisu ni izašle iz zajednice i ja to znam, ali i one osjete i neke pomake. Zato sam, što se mene tiče, zadovoljna sa onim što radimo.

U nekim slučajevima, prilikom odlaska u zajednice zatiče se i mnogo gora situacija, kao što je, na primer, bio slučaj u vreme pandemije kovida 19. U tom periodu, država BiH je u velikoj meri zakazala i građani i građanke su bili pušteni sebi, što se posebno odnosi na marginalizovane grupe, kao što je romska populacija:

Za vrijeme pandemije mi smo jedini koji su ušli u neke zajednice, mi smo preko 800 higijenskih paketa prehrambenih podijelili (...) Mi smo neka sredstva zahvaljujući donatorima koji su imali razumijevanja u tim momentima preusmjerili, ušli smo u jednu zajednicu gdje su ljudi plakali, bilo je dosta starih ljudi, bolesnih, djece, ljudi imaju neke objekte, to ne mogu nazvati ni kućom, nema struje, nema vode, i ljudi su nam plakali i rekli da tri dana nisu ništa jeli (...) i kako je bio lockdown, nisu imali prevoza, nisu nigdje mogli otići, nemaju telefona, tako da je to bila jedna jeziva slika...

Odlazak na teren se organizuje i uz pomoć mobilnih timova, sačinjenih od ljudi iz institucija i članova i članica romskih organizacija:

Mi imamo međusektorsku grupu već nekih sedam godi-

na. Tu su nam svi predstavnici institucija na lokalnom i kantonalnom nivou i mi govorimo o svim problemima, između ostalog, i o nasilju i o ugovorenim brakovima... Svaki dan na ulici zatičemo djecu, starije žene, mlade žene, koje se bave ne samo prosjačanjem nego i drugim stvarima i mi to odmah prijavljujemo i dolaze iz policije i centra za socijalni rad. Radimo dosta stvari, zatičemo na terenu i pokušavamo da rješavamo to.

Zbog visokog stepena siromaštva i isključenosti iz sistema zdravstvene zaštite, ženske romske organizacije usmerene su i na pružanje direktne pomoći i usluga Romkinjama. Tu posebno naglašavaju osnovne potrebe iz sfere primarne i sekundarne zdravstvene zaštite, kao i edukacije o ključnoj ulozi prevencije – posebno karcinoma:

Mnoge žene nemaju sredstava da idu ginekologu, da rade Papa test ili mamografiju. Mi kroz naše donatore obezbjeđujemo sredstva za njihove preglede, pa moram istaći da smo spasili mnoge živote jer bilo je dosta slučajeva gdje je uspostavljen početak karcinoma kod žena, ali, hvala Bogu, na vrijeme je otišla, da nije bilo nas, i ona sama kaže. Bilo je žena koje nisu otišle po 20 godina ginekologu pa smo radile edukacije u zajednici. Mi često vodimo i ljekare u zajednicu da direktno pričaju sa ženama, pa vodimo policiju, pripadnike centra za socijalni rad...

Tu su i drugi oblici direktnog pružanja neophodne pomoći i asistencije:

...upisivanje djece u školu ili upisavanje u rodni list ako nisu znale, u domu zdravlja ako se nisu znale zakazivati, na birou ako se nisu znale prijaviti, popunjavanje nekih papira, davanja informacije o pravima, sve sam ja to našim ženama davala.

Direktan rad u zajednici podrazumeva i sprovođenje

samostalnih istraživanja o situaciji na terenu i položaju Romkinja i prosleđivanje ovih informacija na mesta na kojima se donose odluke (na primer, tokom tematskih sednica u parlamentu):

Mi smo puno radile istraživanja o položaju žena Romkinja, imali smo tematsku sjednicu u parlamentu da ukažemo na težak položaj, radili smo istraživanje o obrazovanju romske djece, i sve ove teme koje su značajne (...) mi smo radile istraživanja i analize da imamo crno na bijelo jer ja ne želim da pričam nešto što ne mogu potkrijepiti brojkom i činjenicom.

Aktivistkinje podvlače da je izuzetno važno da ove žene nekad izađu iz zajednice, popiju kafu, odu na seminar i sl. To se vidi kao prilika za psihološko rasterećenje, osnaživanje kroz druženje sa drugim ženama, ali i kao „socijalizacija“ radi uključivanja u širu društvenu zajednicu. Uspješna održavanja ovakvih druženja i aktivnosti smatraju se veoma značajnim:

Pa žene koje su u kućama da su prvi put izašle negdje u kafiću da popiju kafu, to je bio naš veliki uspjeh. Pa, evo sad i seminari, gdje nam žene odlaze na seminare, da ostave žene kuću i djecu, i to je veliki uspjeh. I to je bio naš cilj, da te žene malo izvučemo iz kuće, i da ih socijaliziramo.

Iako se u nekim slučajevima prepoznaje osetljivost i razumevanje donatora za specifičan položaj Romkinja, prisutni su i brojni problemi, koji se navode i u drugim globalnim istraživanjima. Naime, donatorske politike ne prepoznaju da je ekonomsko osnaživanje Romkinja ključno da bi se uspešno radilo i na drugim problemima, posebno nasilja:

Mnogi donatori ne shvataju, recimo, potrebu zajednice, i mi stvarno kad napišemo projekat, evo, recimo, mi imamo zadrugu, prvu žensku romsku zadrugu, i mi smo stvarno dosta uložile u tu zadrugu i puno smo

napravili. Međutim, kad se i taj projekat završio, direktor zadruga ulaže svoje pare jer nam je žao, ipak se tu uložilo, i godina rada i truda, da se to sad ugasi. I onda kad pišemo donatoru, pa mi možemo samo podržati edukaciju! Pa šta ću ja od edukacije kad nemam toj ženi šta dati, neće niko doći mene tri dana slušati i ajde kući. Tako da, ne znam, treba malo promijeniti i politiku donatora.

Aktivistkinje u takvim okolnostima koriste taktiku snalaženja, i kroz neke rastegljivije budžetske linije namiču dodatna sredstva koja omogućavaju (bar) nekim Romkinjama da budu ekonomski produktivne i samostalne:

Tako da je jako važna ta ekonomska osnaženost žena (...) Mi smo vidjele da je to dobra stvar i da su se žene osnažile i ohrabrile da prijave nasilje, i mi kroz neke projekte gdje donator je iole s više razumijevanja, da stavimo nekih pet žena, imali smo mi poslije toga u jednom projektu i sedam žena, a mi smo 12 žena podržali zato što su neke žene tražile, jedna je tražila mašinu za šivenje, koja nije toliko koštala kol'ko smo planirali, pa smo uspjeli još pet žena dodatno podržati...

Iako je ekonomsko osnaživanje centralno pitanje, ono je povezano sa obrazovanjem i edukacijom. Napravljeni su određeni pomaci, i došlo je do porasta broja Romkinja koje su završile osnovnu i srednju školu i fakultete. Međutim, aktivistkinje prepoznaju da ovi pomaci imaju specifične, kontradiktorne efekte u samim romskim zajednicama. Naime, u njima obrazovane Romkinje često „štrče“, što ih izlaže različitim oblicima diskriminacije i uznemiravanja:

Romkinje doživljavaju diskriminaciju ne samo od većinskog stanovništva nego često se dešava i u romskoj zajednici samoj ako je neka Romkinja, ne znam, više edukovana, ako je malo više školovana, treba da

ima podršku od svoje zajednice. Nekad se desi da bude osuđivana, jer takva žena strši u svojoj zajednici i porodici. Mi, naravno, radimo na tome da više romskih djevojaka završavaju osnovnu i srednju školu, da se upišu na fakultet, i moram reći da ima pomaka.

Neke od aktivistkinja su se paralelno kroz angažman u civilnom društvu dalje obrazovale i završile više nivoe školovanja. Upravo se na primeru ženskih romskih organizacija vidi važnost uvezivanja formalnog i neformalnog obrazovanja, kao i svojevrsno preklapanje ličnog napredovanja i razvoja organizacije:

...vezano za resurse, jako je važno da su to fakultetski obrazovane žene, ima nešto i srednje škole, evo, i ja sam studentica ekonomije...

...često angažujemo eksperte ili ekspertice za dodatnu edukaciju, koja puno znači, i baš dosta ulažemo u edukaciju naših uposlenika i uposlenica...

Uprkos pomacima, Romkinje su izložene višestrukim oblicima nasilja, ali i predrasudama, kako unutar vlastite zajednice, u kojoj glavnu reč vode muškarci, tako i od šireg društva. Iz tih razloga su organizovane zanimljive ulične akcije tokom Meseca ženskog romskog aktivizma (8. mart – 8. april), s ciljem suzbijanja predrasuda prema Romkinjama:

Što se tiče obilježavanja ženskog romskog aktivizma, mi nabavimo karanfile, plaćamo cvjećarima u zajednicama i ja sam došla na tu ideju zato što sam puno puta slušala – Romkinje su ovakve-onakve, one neće da rade, samo prose, traže, i onda sam ja došla na ideju i sad ćemo mi vama nešto dati. I ja sam došla na ideju da mi neromkinjama slučajnim prolaznicama dijelimo te karanfile džabe, uz neke poruke. I na početku su ljudi bili zapanjeni, pitali mora li se to plaćati. I mi njima objasnimo da mi sad nešto dajemo, zato što

postoje predrasude.

Aktivistkinje prepoznaju da i Romkinje sve više prijavljuju slučajeve nasilja. Pritom ističu da, usled življenja u „zatvorenoj“ zajednici, nasilje nije isključivo partnersko već je veoma izraženo i nasilje od strane drugih srodnika, pa čak i komšiluka. Takođe, zbog ogromnih potreba, rad na nekom pitanju dovodi do prepoznavanja drugih problema koji se onda pokušavaju rešiti. Aktivistkinja iz udruženja „Romkinja“, na primer, navodi da je organizacija u kojoj je aktivna radila na obrazovanju romske dece. Tokom ovih aktivnosti prepoznato je da je važno raditi i na opismenjavanju, odnosno edukaciji majki koje nemaju nikakvo formalno obrazovanje.

Specifikum romskih ženskih organizacija je da deluju na unapređenju položaja Romkinja, ali usled teškog položaja čitave romske populacije, položaj Romkinja se često ne može odvojeno tretirati, pa su i muškarci neretko korisnici njihovih usluga. U slučaju da deluju u lokalnim zajednicama u kojima je situacija veoma loša i nema drugih profilisanih organizacija civilnog društva, one pružaju neke usluge čak i neromskoj populaciji, kao što je, na primer, slučaj organizacije „Romani Čej“ iz Prnjavora. Aktivistkinje pominju da se nekad oslanjaju i na druge romske organizacije (kao što je udruženje „Otaharin“), koje im ustupaju svoje resurse ako ih one nemaju, i koje ciljano preusmeravaju da pomognu svojim korisnicama:

Udruženje „Otaharin“ ima za djecu obroke i taj obrok naveče kad ostane ja ponudim nekim članicama, mojim korisnicama, da ponesu da imaju za večeru, koriste tuširanje, mi imamo kupatilo gdje mogu doći se istuširati i tu pomoć im dajemo, pranje veša takođe, imamo mašinu da bi mogli kol'ko-tol'ko djecu u školu poslati čistu.⁴⁴

Međutim, veliku prepreku predstavlja surevnjivost

44 Deo iz intervjuja koji sam obavila 2019. godine u sklopu projekta “Ženska prava – Agenda za pozitivne promjene”.

nekim muških romskih lidera, koji ne samo da ne pružaju podršku ženskim romskim organizacijama nego ih čak i ometaju u radu:

Ovi muškarci, sad govorim o Romima, oni ne shvataju još da žena može biti uspješna, da može biti liderka, jer uspješna žena za njih predstavlja problem ili prijetnju da i druge žene, mlade djevojke, ne bi možda postale uspješne, da oni ne bi mogli provoditi to svoje što provode.

Upravo iz tih razloga, romske aktivistkinje kroz svoj rad i promociju svojih aktivnosti šalju poruku svim ženama – ne samo Romkinjama, da se edukuju, obrazuju, da govore za sebe i, posebno, da ne trpe nasilje. Lične priče Romkinja posebno su snažne na simboličnoj ravni i šalju važnu poruku o osnaživanju i povezivanju ne samo Romkinja već i svih žena:

Mi imamo naš Youtube kanal. Tamo možete naći i te stvari i na našem Facebooku i na samoj zadruzi, mi i inače imamo dosta materijala, video, dosta snimamo pozitivnih priča gdje želimo da pokažemo priče Romkinja kako bi se smanjile te predrasude i diskriminacija, imamo po prvi put snimljeno da pet Romkinja govori o nasilju, šta su one preživjele i šta preživljavaju. Ja ne znam da je neko to snimio, mi smo to uradile, jer želimo poslati poruku i ostalim ženama da se ohrabre da ne trpe nasilje.

Ženske romske organizacije takođe učestvuju u promociji romske kulture, očuvanju romskog jezika i aktivno sudeluju kada se organizuju različiti kulturni događaji. Na taj način se doprinosi ne samo razbijanju predrasuda prema romskoj populaciji već dolazi i do dekonstrukcije identiteta, i osećaji srama i poniženosti se pretaču u osećaje ponosa i snage (Kóczé 2011, 115). Aktivistkinje smatraju izuzetno važnim što se mnogi od tih događaja sada organizuju i od strane insti-

tucija. Njihove percepcije potvrđuju postavke multikulturnih teorija (na primer, Čarlsa Tejlora) o važnosti politika priznanja za unapređenje položaja manjinskih zajednica:

...imala sam to isto sa CARE, obilježavanja romskih praznika. Po prvi put sam obilježila sad poslije niz godina Svjetski dan romskog jezika u gradskoj upravi kod nas, tako da se baš dosta toga pokrenulo...

Politička participacija i uključivanje Romkinja u rad institucija kao što su tela za nacionalne manjine, takođe je u fokusu delovanja. Uprkos brojnim preprekama, i tu su napravljeni značajni pomaci nakon napornog lobiranja:

Tako da imamo još jedno važno tijelo, to je Odbor za Rome pri Vijeću ministara, tu isto nije bilo nikad žena Romkinja i onda smo mi tražili i izlobirali smo 2014. godine ili 2012, sad više ne znam, da uđe prvi put pet žena, dobili smo, stvarno, mi smo slali zahtjev Ministarstvu za ljudska prava, Agenciji za ravnopravnost spolova, gender centrima, još nekim institucijama i dobili smo podršku od njih...

Iako je došlo do unapređenja saradnje sa vlastima i institucijama, koje sve više prepoznaju značaj ženskih romskih organizacija, ostaje još puno toga da se uradi. Aktivistkinja je pomenula drastičan slučaj nereagovanja institucija na slučajeve nasilja nad Romkinjama, a neki su imali fatalni ishod:

Ja znam jednu porodicu gdje je žena nazvala policiju i prijavila da joj čovjek prijeti da je ubije i oni nisu reagovali. Poslije možda 15–20 dana ta žena je stvarno ubijena i onda su došli...

Zbog ovakvih slučajeva nereagovanja nadležnih na nasilje, nepoverenje u institucije, koje je generalno rasprostranjeno u društvu, još je izraženije kod Romkinja. U takvim nepovoljnim okolnostima, ženske romske organizacije pred-

tavljaju prostor gde one mogu da potraže pomoć i progovore o nasilju:

Što se tiče korisnica i žena, svijest je malo podignuta pomoću nas, nevladinih organizacija, zato što mi dajemo i edukacije i radionice i psihološki razgovor... Mislim da su više povjerenje stekle u nas i to je ta razlika između institucija i nas.

Romkinje su po svim parametrima izložene dvostrukoj, pa i trostrukoj diskriminaciji, kao Romkinje, kao žene i kao jedna od najsiromašnijih kategorija stanovništva. Intervjuisane aktivistkinje posebno ističu probleme Romkinja koje su diskriminirane i po drugim osnovama. Međutim, rad sa ovim kategorijama je ograničen jer je mala mogućnost apliciranja za projekte koji se tiču, na primer, prava Romkinja koje su pripadnice LBT populacije ili imaju određene oblike invaliditeta. Mirza Halilčević u tekstu za portal diskriminacija.ba ukazuje na nedostatak projekata koji uvezuju, na primer, romski i LGBTI identitet. Po rečima aktivistkinje iz ženske romske organizacije „Romani Čej“: „Postoje projektni pozivi na koje nailazim, i koji su namijenjeni unapređenju svih marginalnih zajednica, ali moram priznati da nisam upoznata sa pozivima koji ujedinjuju ove dvije kategorije. Naše udruženje konstantno radi sa mladima, sa Romima i Romkinjama, i mogu reći da smo do sada doprinosili razvoju svijesti o različitim seksualnim identitetima, gdje su to uglavnom radionice koje tematiziraju reproduktivno zdravlje i seksualno obrazovanje“ (Halilčević 2018). Iz tih razloga, neophodno je dublje primeniti principe interseksionalnosti, s obzirom na probleme koji se usložnjavaju kada je Romkinja istovremeno diskriminirana po nekoliko osnova:

Možete zamisliti jednu Romkinju koja pripada toj populaciji, pa još invalid, pa još ruralno živi, znači višestruka diskriminacija prema jednoj osobi...

U tom smislu, prepoznaje se i važnost unapređivanja zakonske regulative u BiH, koju karakteriše svojevrsno slepilo spram ovih principa, i neprepoznavanje specifičnih potreba marginalizovanih kategorija žena (Ždralović 2023, 165), kao što su Romkinje i druge posebne grupe žena. Naime, Zakon o ravnopravnosti (s)polova (ZoRS) ne definiše koje su to marginalizovane grupe žena i na koji se način princip jednakih mogućnosti odnosi na njih, dok specifični zakoni koji se odnose na deprivilegovane grupe ne uzimaju u obzir rodnu perspektivu (Malkić & Bošnjak 2019, 11). Ovakav zakonski okvir polazi od pristrasne (pogrešne) pretpostavke da muškarci i žene koji pripadaju određenoj deprivilegovanoj grupi imaju jednake početne pozicije (Malkić & Bošnjak 2019, 11), odnosno da sve žene dele „unificirano i apstrahirano žensko iskustvo“ (Ždralović 2023, 165). Jedini primer intersekcionalnosti koju prepoznaje ZoRS tiče se reproduktivnog zdravlja žena (član 18) i u odnosu na ekonomski položaj žena na selu (član 15) (Ždralović 2023, 166), dok su, na primer, Romkinje izostavljene. S druge strane, ženske organizacije su u svojim izveštajima unapredile alate rodne analize i korišćenje intersekcijuskog pristupa, posvećujući u svojim izveštajima pažnju posebno marginalizovanim grupama žena (Ždralović 2023, 165). Međutim, kada institucije ne uspevaju da prepoznaju ove specifičnosti i ne koriste intersekcionalni pristup, dolazi do ograničenog delovanja kada je reč o zaštiti marginalizovanih grupa žena, a što izlaže osobe zaposlene u institucijama neuspehu, frustraciji i sagorevanju kada pokušavaju da adresiraju ove probleme (Crenshaw 1991, 1251).

7.3. „U manjim sredinama, tamo je još gore“

U Bosni i Hercegovini, čak 62% lokalnih zajednica (od ukupno 142) nerazvijeno je ili izrazito nerazvijeno, i mnoge od njih liče na pustoš (Kostovicova, Bojicic-Dzelilovic & Henry 2020, 262). Aktivistkinje iz profilisanih organizacija u urbanim centrima često navode da je u takvim zajednicama situacija dodatno teška za ženski aktivizam. Razlozi ne leže samo u siromaštvu, iako je ono po nekim aktivistkinjama ključno, već i u različitim političkim pritiscima, koji se tamo još više osećaju. I druga istraživanja potvrđuju ove probleme. Kao što navodi Tatjana Žarković, politizacija svih sfera života još je izraženija u manjim zajednicama, i političke strukture na vlasti „podržavaju svoje istomišljenike/-ce, a minimiziraju aktivnosti, prijedloge i sugestije koje dolaze od organizacija civilnog društva“. Međutim, prisutan je i problem „s druge strane“, u smislu pasivnosti i neodazivanja građanki i građana na različite aktivnosti (Žarković 2017, 17), a ovi problemi su potvrđeni i u drugim analizama (na primer, Malkić & Bošnjak, 2019; Ždralović & Popov-Momčinović 2019; Ždralović & Popov-Momčinović 2023).

Aktivistkinje iz ovih sredina stoga ističu da je uspeh što su ženske organizacije uopšte i opstale, i uspele da iniciraju određene promene:

Da nije ovih ženskih organizacija ovdje, ja ne znam šta bi bilo, bilo bi kao u 15. vijeku.

Naša organizacija ide svojim nekim putem, razvija se, nema nas nešto puno, ali ima nas kol'ko nas ima, i mislim da smo u stanju u ovim manjim sredinama neke stvari još uvijek mijenjati. Ne možemo napraviti neke velike promjene, ali ja mislim da u manjim sredinama svaki mali korak koji ove žene naprave, to su kao kilometri u Sarajevu. Jer razlika je zbilja u malim

sredinama djelovati, raditi i u nekim velikim, gdje vi sve imate, znate, samo psihološko stanje žena, sama infrastruktura svega i svačega...

Slične su i percepcije aktivistkinja iz urbanih centara, koje ističu da su neke organizacije i njihove liderke postigle izvanredne uspehe. Ti uspjesi su utoliko veći ako se uzmu u obzir ogromne prepreke za delovanje u ovim zajednicama:

Imamo mi tol'ko puno malih organizacija koje su u malim sredinama učinile puno više, možda više nego mi velike finansijske. Danka iz Grahova, pa Cana iz Bratunca, pokojna, u Bratuncu je Cana uradila puno više nego ko drugdje. Gdje ti ništa ne možeš progovoriti, a da te ne...

Uprkos opstajanju organizacija i upornosti istaknutih aktivistkinja iz ovih sredina, sam aktivizam nije dovoljan, i rešavanje brojnih problema iziskuje širu podršku. Pored nedostatka podrške od strane nosilaca vlasti, aktivistkinje iz ovih zajednica i iz urbanih centara podvlače i problematične donatorske politike, koje ne uvažavaju (u dovoljnoj meri) specifičnosti ovih sredina. Bez poznavanja pravog stanja na terenu, teško je odrediti koje bi aktivnosti trebalo podržati. Ovo nepoznavanje vodi i u neprepoznavanje potencijala ovih organizacija:

To je jedan neozbiljan pristup jer oni koji odlučuju ne snime stvarno stanje na terenu, ne smatraju da mnoge manje organizacije i iz malih mjesta mogu više da doprinesu i žele da doprinesu. Jer se čovjek u ovim centrima uljuljka, na primjer, sjediš u kancelariji u Sarajevu i ganjaš te projekte...

Aktivistkinje iz urbanih centara nekad navode da ni same nisu dovoljno upoznate o problemima žena u ovim zajednicama (bar ne koliko bi želele), a problem je što i donatori nedovoljno podržavaju međusobnu saradnju između organi-

zacija iz urbanih centara i iz manjih lokalnih zajednica:

Jako je lijepo kad se mi Sarajlijice pokupimo i odemo u Konjic pa da vidimo kako je i tamo. I kroz ova mjesta stradanja što se obilježava, pa odeš u Foču, odeš u Vareš, i odeš u Bratunac. Ali to u donatorskim praksama nema to, to ne postoji, ti onda, mislim, šta ćeš, i što sam naučila i vidjela je da jako puno stvari u ženskom pokretu košta, košta. Uхватила sam se za glavu, nemam auta, kud ću, šta ću, zovi Jadranku, zovi, Jaco, hoćeš li me voziti, hoću, i otišle smo.

Nedovoljna saradnja vodi i u nedovoljno međusobno poznavanje, što stvara aktivističke raskorake između aktivizma u urbanim centrima i realnih potreba koje postoje u malim, nerazvijenim sredinama. Naime, mnogi projekti koje iniciraju i sprovode kapacitirane ženske organizacije imaju sveobuhvatnije ciljeve i često obuhvataju i ove zajednice. Po mišljenju aktivistkinje koja se bavi ekonomskim osnaživanjem žena, neki projekti, na primer, političkog osnaživanja i participacije, za žene i ženske organizacije u ruralnim i malim, nerazvijenim lokalnim zajednicama, imaju sasvim drugačije značenje. To se pak ne može i ne treba tumačiti kao puki odraz nerazvijene svesti o važnosti učešća žena na mestima donošenja odluka. Reč je o vrlo svesnom uvidu da veće učešće žena u politici nije donelo neke značajne promene i nije se odrazilo na stvarni život žena u malim i nerazvijenim zajednicama:

...evo, izbori, ista se stvar dešava, to su plakati, ovo-ono (...) što kaže ova jedna žena sa sela, „vidi kakve su ove pamflete napravile, ja ne mogu ni jabuke u to zamotati“, jer je to kao onaj sjajni papir.

Njeno mišljenje deli i aktivistkinja iz male, izrazito nerazvijene lokalne zajednice:

A sad kad ja nemam ništa, jer znaš koliko mene briga da l' predsjednik ili predsjednica ili kol'ko je žena u

politici, znaš kol'ko me briga. Ja nemam šta jesti!

Poseban problem predstavlja i izražena etnička homogenizacija stanovništva u ovim zajednicama, iako se ni o većim urbanim centrima BiH ne može govoriti kao o oazama multikulturalizma. Ratna razaranja ostavila su tragove na sve lokalne zajednice čija je pređašnja etnička, socijalna, ekonomska i svaka druga struktura iz korena promjenjena. Uprkos tome, „tiranija većine“ odnosno većinskog (političkog i vrednosnog) mišljenja intenzivnije se oseća u manjim sredinama, u kojima je komunikacija neposrednija, kao i direktni i indirektni politički i drugi pritisci:

Malim organizacijama u malim zajednicama je jako teško raditi i sa više nivoa su onemogućavane. Kao prvo, u maloj zajednici je teško da neko upire u tebe i opasno po, da ne kažem, i po život i za djelovanje, razne su to vrste ucjena, političkih ucjena sa korištenjem prostora, i sa bilo kakvim načinom rada.

Etnička homogenizacija jača patrijarhalne vrednosti u manjim sredinama, demotiviše žene da se angažuju i primorava ih da deluju u skladu sa nametnutim normama većine. Međutim, problemi postoje i u manjim zajednicama, koje imaju „mešovitu“ etničku strukturu. Aktivistkinja iz male lokalne zajednice sa takvom jednom strukturom navodi da se, zbog stalnog fokusa na etnička pitanja, ključni problemi koji su bitni za kvalitet svakodnevnog života lokalnog stanovništva, i posebno žena, ne rešavaju. Iako je njena organizacija, uz značajan odziv stanovništva, pokrenula peticiju da se uspostavi ustanova za pružanje socijalnih usluga, u kontekstu stalnih etničkih „prebrojavanja“, i ova inicijativa naišla je na otpor:

Ali opet onaj odnos Srbi, Hrvati, Bošnjaci, pošto je većinsko srpsko stanovništvo, njima će se javiti sigurno Hrvati ili Bošnjaci, pa oni ne žele zapošljavati to

osoblje, to su glupe stvari, ali oni se toga drže, oni žele da 100% budu zaposleni Srbi i niko drugi od Bošnjaka ili Hrvata...

Iz tih razloga, puno toga ostaje na samim ženskim organizacijama, koje su prinuđene da pružaju različite oblike direktne podrške stanovništvu. U tom smislu organizacija žena iz Grahova, u gradu u kojem nema ni vrtića ni produženog boravka niti ikakvog drugog sadržaja za decu, pruža ove usluge preko Dnevnog centra „Gnijezdo“, koji postoji od 2012. godine. Uprkos činjenici da je reč o veoma važnoj aktivnosti, ona je i dalje projektno bazirana i nije osigurano stabilno finansiranje od strane opštine i kantona:

I svi prepoznaju, samo ne prepoznaje općina. I onda s vremenom se navikne, to kod nas traje od 2012. godine. I kad mi počnemo tražiti sredstva, osiguravati dugoročno za opstanak, kad trebaju preporuke da to uđe u općinski proračun trajno ili preporuka za kanton, onda tu bude polako povlačenja, pa to bude na grantovskoj osnovi, svake godine ćemo dati ovoliko-onoliko.

Takođe, za dalji rad ženskih udruženja potrebno je da se i druge žene više uključe u aktivizam. Međutim, tradicionalne patrijarhalne vrednosti i snažan društveni pritisak obeshrabruju druge žene da se pridruže ženskim organizacijama. Aktivistkinja iz manje lokalne zajednice navela je kako o aktivistkinjama iz njene organizacije cirkulišu različiti podrugljivi komentari, uključujući i pogrdna imena. Stoga se i žene obeshrabruju ne samo da se uključe već čak i da posete udruženje:

I mi smo ovake-onakve, mi smo svakakve ovdje, ovo je još uvijek primitivno područje, nismo dženderuše nego... imena koja nam daju, katastrofa, i žene se onda boje stalno da će biti izrugane, da će biti viđene sa

nama (...) „Eno, otišle su u udruženje, eno, 'vake su – 'nake su.“

Iz tih razloga, čak i organizacije koje pružaju direktnu pomoć ženama žrtvama nasilja neretko skrivaju neke svoje aktivnosti zbog moguće kontrareakcije iz sredine. Aktivistkinja u tom smislu navodi slučaj iz Hercegovine, gde je predsednica udruženja čak pristupila vladajućoj etnonacionalnoj stranci da bi bila ostavljena na miru i mogla nesmetano pružati pomoć ženama žrtvama:

I otvorila je sklonište za cure koje nisu udate, ona je objasnila, ja sam htjela sa ovim članstvom bar malo da spustim, jer kažu: „Ovo je ona što podržava kurve, ne dajte.“ I tamo se rađaju djeca, ali nije to dijete palo na ženu, nego ti isti kreteni napravili. I ona kaže, ona bi voljela i sad za femicid i ona kaže, ja bih voljela, ali kad kažem da sam ja članica, svi odmah imaju otpor. Tako dok ne saznaš tu pozadinu (...) jer to je njima u maloj zajednici odbrambeni mehanizam, jer ona drugačije ne bi mogla da radi, bila bi anatemisana.

I dok politički voluntarizam i bahatost remete tokove kretanja civilnog društva generalno u BiH, u manjim sredinama to dostiže još veće razmere. Puno toga zavisi od osobe koja je na čelu opštine (a što su, po pravilu, muškarci), a u slučaju netolerantnog odnosa „prvog čoveka“ prema organizacijama civilnog društva, to se reflektuje na rad i drugih institucija i opštinskih tela (uključujući i lokalne komisije za rodnu ravnopravnost):

Dok je bio prethodni načelnik, imali smo divnu saradnju. Zadnje četiri godine [novi načelnik] ne želi uopšte sa udruženjima da razgovara i onda je teško očekivati od nekog ko radi u instituciji da napravi neki pomak. Ima ta opštinska komisija, ali nije ništa urađeno ni po pitanju žena ni mladih...

...na lokalnom nivou jako je bitna, u stvari, ta lokalna vlast. Jer ako kod njih postoji imalo raspoloženja, eno, Tešanj je, na primjer, super, imaš ti primjera...

U kontekstu malih sredina pominju se i administrativni problemi koji su nastali kao posledica političkog sistema i državnog ustrojstva. Jedan od njih je nastanak i formiranje opština od nekadašnjih sela ili mesnih zajednica koje su pre rata pripadale drugim opštinama. Mali broj stanovnika, nedostatak infrastrukture i slično stvaraju nepovoljan okvir za civilni angažman i formiranje udruženja:

Tu je od sela napravljen gradić, to je prije rata bila mjesna zajednica. Tu ljudi dođu da rade i odoše, tako da nije bilo interesa da te žene koje tu žive da pokrenu neku inicijativu, organizuju se, tamo žene kad završe posao odu svojoj kući.

Uprkos tome, žene u ovim sredinama su aktivne i koriste različite taktike da bi opstale, a neke uspevaju i da dobiju makar i simboličnu podršku od lokalne zajednice. Ova podrška nekad vodi u izrazito veličanje i nekritički odnos prema lokalnim vlastima (Ždralović & Popov-Momčinović 2023, 50), ali se zapravo radi o prethodno pomenutom odbrambenom mehanizmu. Zanimljivo je da neke organizacije često sprovode ili planiraju začuđujuće veliki broj aktivnosti zbog velikog broja problema, što rezultira i nedostatkom fokusa u delovanju (Ždralović & Popov-Momčinović 2023, 52). Uključuju se u neke šire aktivnosti ženskih organizacija – na primer, kada je reč o obeležavanju 16 dana aktivizma, a što im pomaže da steknu širu sliku o nepovoljnom položaju žena u društvu, kao i da jasnije razumeju specifičnosti svojih iskustava. Međutim, fokus delovanja je često na ekonomskom osnaživanju i na različitim oblicima edukacije, jer je to glavni način da bi se zadovoljile elementarne potrebe žena. U manjim sredinama je ženama još teže da dođu do zaposlenja, jer i veliki broj muškaraca ne radi i, kako se percipira u patri-

jarhalnom okruženju: „Ni muškarci ne rade, pa što bi onda i žene“. Edukacije se stoga često usmeravaju na zadovoljavanje elementarnih potreba usled nedostatka primarnih usluga i servisa. Na primer, aktivistkinje iz Konjević Polja često su isticala značaj frizerskog kursa koji su obezbedile korisnicama jer takva usluga ne postoji u njihovom selu, a to je siromašne žene izlagalo dodatnim troškovima – na primer, morale su da idu u obližnji grad kod frizera, a kako nema autobuskih linija, da plaćaju usluge taksi prevoza itd. (Popov-Momčinović 2018, 150).

U nekim od ovih zajednica, programi ekonomskog osnaživanja povezuju se i sa projektima izgradnje mira, posebno kada je reč o lokalnim zajednicama koje su bile na liniji fronta za vreme rata. Aktivistkinje naglašavaju značaj uključenosti u veliki USAID-ov projekat „ProBudućnost“, koji se delom fokusira upravo na saradnju u takvim zajednicama. Takođe, kroz neke aktivnosti se povezuje i starija i mlada populacija, što je značajno za jačanje društvene kohezije na lokalnu:

Obučili smo preko 150 mladih sa regije Birač osnovama izgradnje mira. Okupile veliki broj žena koje su bile spremne da pomoću tradicionalne kuhinje povežu mlade i stare i dijele pozitivne lične priče i primjere dobre prakse⁴⁵.

Fokus na ekonomskom osnaživanju omogućava im da povežu i spoznaju njegov značaj za prevladavanje drugih oblika ženske podređenosti. Bez vlastitih prihoda, žene bivaju učenjene i onemogućene da se uključuju u društveni život, i u aktivnosti ženskih udruženja. Kroz uspešne ekonomske projekte, situacija se (barem delom) promenila:

Ima žena koje su dobile jedan plastenik, pa sad imaju tri, četiri, koje su dobile jedan dulum maline, pa sad imaju tri, četiri. To u ruralnim sredinama treba

45 Deo iz intervjuja koji sam obavila 2018. godine u sklopu RELWAR projekta.

*pomoći, ekonomski ih ojačati. Jer prije 13 godina meni nije bilo lako ovdje održati radionicu, nema žena, koga god zovneš „ne da mi muž, ne mogu, imam posao“, [muž] kaže „sjedite besposlene, prodajete zjale“, ali kad smo mi pokrenule, pa malo ojačaš ženu, pa sad kažu žene „ja imam, ja mogu da idem na radionicu“.*⁴⁶

Kao što navodi aktivistkinja iz ruralne sredine, mladim ženama i devojkicama često je onemogućeno dalje školovanje, pa su dodatne edukacije koje organizuju važne za ekonomske aktivnosti i projekte:

*Mlade djevojke se ne školuju, jer muško iz porodice treba da se obrazuje. Veliki broj žena su bez obrazovanja i radimo sa njima na tom osnovnom, da članice mogu da pišu, da napišu kratki članak, objavu, par fotografija na primjer, jer se kod nas sve kreće od tog najjednostavnijeg nivoa.*⁴⁷

Takođe, zbog loše infrastrukture u nekim, posebno izrazito nerazvijenim manjim sredinama faktički je nemoguće na održiv način organizovati projekte ekonomskog osnaživanja, kao ni druge aktivnosti:

*Možda bi one nešto i pokušale, ali glavne infrastrukture nema. Jer ako imam jedan plastenik, a nemam vodu, šta onda da se ja bavim s tim.*⁴⁸

*Nema autobuske stanice, nema obilježje za autobuske stanice, nisu povezana lokalna sela da siđu na magistralni put.*⁴⁹

S obzirom na izraženu patrijarhalnost, mnoge od ovih

46 Deo iz intervjua koji sam obavila 2018. godine u sklopu *RELWAR* projekta.

47 Deo iz intervjua koji sam obavila 2019. godine u sklopu projekta “Ženska prava – Agenda za pozitivne promjene”.

48 Deo iz intervjua koji sam obavila 2019. godine u sklopu projekta “Ženska prava – Agenda za pozitivne promjene”.

49 Deo iz intervjua koji sam obavila 2019. godine u sklopu projekta “Ženska prava – Agenda za pozitivne promjene”.

organizacija u fokusu delovanja imaju i borbu protiv nasilja nad ženama u porodici i, uopšte, rodno zasnovanog nasilja. Iako je, kao što je istaknuto u delu u kojem se govorilo o saradnji sa institucijama, uspostavljena značajna saradnja kada je reč o nasilju u porodici, u ovim zajednicama prisutni su brojni problemi. Po jednoj intervjuisanoj, čak i uopštenici policije na neprimeren način reaguju na delovanje ženskih organizacija kada se angažuju protiv rodno zasnovanog nasilja:

I kaže glasnogovornik policije, vi ih, kaže, „nadražite“, nije „nadražite“ nego „raščelekate“, ko da su životinje neke. I tako on u medijima istupi i kaže, „i onda ko bijesne počnu prijavljivati nasilje“. Pa zovemo ministre, komesare, nemojte da istupaju tako. Ali šta ćeš kad je on istog mentalnog sklopa kao taj glasnogovornik i tu ne možeš uticati.

Neke organizacije uspevaju da organizuju radionice u školama, gde se susreću sa još brutalnijim oblicima nasilja koje su iskusila deca u ovim zajednicama:

Imale smo neke radionice sa djecom u školi, kad mi je došao dečko koji je sad drugi razred srednje škole, slušao je radionice „Nasilje u porodici“, otac ga maltretira, tuče, tuč (...) „Dosad me je vilama udarao i ja odem raditi.“

Uspesi prilikom ulaska u škole nisu lako postignuti, i često su praćeni negativnim reakcijama, čak i nastavnog osoblja:

I onda smo počeli mi to fino raditi, i u Livnu je prva ova škola Silvije Strahimir Kranjčević, ima 1000 učenika, ušli u te završne razrede i zadnje su sesije bile i onda su se vjeroučitelji i vjeroučiteljice digle na noge i počele pisati ostalim direktorima škole i samom ministru i onda je on zvao na neki razgovor, „šta vi propagirate, šta vi radite, ste vi normalni, vidite u

Hrvatskoj“, tad je taman krenulo sa usvajanjem Istanbulske, pa je krenula frka.

Kada je reč o saradnji sa školama, najlakše se organizuju različite sekcije vezano za ekologiju i zaštitu životne sredine, koje često bivaju i medijski praćene. Ovakav oblik edukacija za aktivistkinje predstavlja priliku za razvijanje ne samo pravilnog odnosa prema prirodi već i prema lokalnoj zajednici:

Udruženje je poklonilo 25 sadnica ruža koje su onda djeca, članovi sekcije zasadili u školskom dvorištu (...) Važno nam je razvijanje pravilnog odnosa djece prema prirodi, posebno u stvaranju ljepšeg i toplijeg okruženja za njih, svu djecu, učenike i ljude uopšte u našoj lokalnoj zajednici.

Ženske organizacije koje su se formirale proteklih godina u manjim mestima fokusiraju se upravo na ekološke projekte, koji obuhvataju kompostiranje organskog otpada, proizvodnju zdrave hrane, uzgoj cveća i održavanje zelenih površina. Organizuju se i važne radionice i edukacije, a neke ekološke akcije realizuju se i u vrtićima. Tako je, na primer, udruženje „Vrba“ iz Gnojnica kod Mostara organizovalo edukacije za decu o kompostiranju u školama i vrtiću „Ciciban“, pri čemu se edukovalo i zaposleno osoblje. Neka od ženskih udruženja iz manjih zajednica deluju duži niz godina i u međuvremenu su proširila svoje aktivnosti. Na primer, udruženje „Orhideja“ iz Stoca proširilo je svoje aktivnosti proizvodnje zdrave hrane, koja se sad može naći i u drugim delovima zemlje, i otvorilo je, takođe, i vlastiti hostel. U saradnji sa zadrugom „Hercegovka“, nudi se jedinstveni izbor eko-hrane sa područja Hercegovine.

Međutim, šire ekološke akcije koje se tiču prava na pristup prirodnim resursima i zadiru u neka „teška“ politička pitanja, posebno kad dovode pod kritičku lupu odnos politi-

ke i krupnog kapitala, nailaze na otpore. Dovoljno je setiti se brutalnog policijskog nasilja, raznih pretnji i ucena kojima su bile izložene hrabre žene Kruščice nakon što su se pokrenule da odbrane svoju reku. Prostorni plan opštine Vitez 2005–2025, kojoj pripada ova mesna zajednica, predviđao je da taj kraj bude zaštićeno prirodno područje, ali je potom izmenjen da bi se omogućila izgradnja dve mini hidroelektrane, od kojih Kruščica ne samo da nema nikakve koristi već bi lokalno stanovništvo pretrpelo značajnu štetu (Midžić 2020, 70). Ovaj jedinstven primer *grassroot* aktivizma privukao je i međunarodnu pažnju, i hrabre žene Kruščice dospele su i do svetskih medija i dobile brojna međunarodna priznanja i nagrade, i uspele da odbrane svoju reku. Njihov primer pokazuje i nadahnjuje, jer se radi o ženama bez političkog iskustva i visokog nivoa obrazovanja, koje nisu odustale od borbe uprkos konstantnim onlajn pretnjama i učenama (Midžić 2020, 73).

Dometi delovanja žena u ovim sredinama nekad su zaista nestvarni, posebno kada se imaju u vidu primeri kao što su žene Kruščice ili ženska organizacija iz Grahova koja provodi veliki broj aktivnosti u gotovo svim sferama koje su od suštinskog značaja za kvalitet života žena i lokalnog stanovništva generalno. Kada se uzme u obzir čitav kontekst borbi ovih žena sa tegobnom svakodnevicom, njihova upornost i snaga, koja nije dovoljno prepoznata od lokalnih vlasti i donatora, a nekad i od drugih ženskih organizacija, one su utoliko značajnije. Njihova borba za osnaživanje žena često je borba za preživljavanje, te se najčešće okreću ekonomskom osnaživanju i proizvodnji, edukaciji i tradicionalnim zanatima. Takođe, s obzirom na potkapacitiranost institucija u ovim zajednicama (a nekih institucija i nema), organizuju pružanje bazičnih usluga iz sfere zdravstvene i socijalne zaštite, i često su, kako ističu, prinuđene da se bave i humanitarnim aktivnostima. Njihovi pogledi na vlastiti život i svet oko sebe više su u skladu sa pretpostavkama tzv. kulturalnog feminizma ili feminizma razlike, koji nije (nužno) usmeren na jed-

nakopravnost sa muškarcima, već na isticanje ženskih kvaliteta, na primer, kroz specifičan odnos prema prirodi, brigu za decu, mlade i starije, kao i mirovne aktivnosti (Ždralović & Popov-Momčinović 2023, 44, 59). Međutim, i ove organizacije upućuju zahteve ka donosiocima odluka da bi se rešila neka pitanja i zadovoljila bar osnovna prava. Patrijarhalne strukture muške moći u malim zajednicama često se oglašuju o ove zahteve, te su utoliko više upornost i opstanak ovih organizacija veoma važni za žene u ovim zajednicama, kao i za bh. ženski pokret globalno. Ipak, treba pomenuti da su neke organizacije prestale da deluju, i da je šira podrška stoga neophodna:

Duvanjske su se ugasile, kupreške su se ugasile, glamočke se ugasile, drvarčanke obe, i „Titova pećina“ i „Lasta“, obe su se organizacije ugasile...

I dok je neophodnost podrške ovim organizacijama evidentna, ona ostaje uglavnom simbolička, i saradnja sa institucijama (u slučaju kada je ima) nije dovoljno uobličena. Uprkos tome, zabeleženi su i primeri uspešne saradnje sa nekim institucijama (na primer, sa školama) ili, po rečima jedne aktivistkinje, sa zavodom za zapošljavanje, koji im blagovremeno dostavlja sve informacije koje su važne za učešće žena na tržištu rada. U drugim istraživanjima zabeleženi su primeri dobre saradnje sa zdravstvenim institucijama u sklopu programa ranog otkrivanja karcinoma dojke (Žarković 2017, 18). Sumarno gledano, reč je o sporadičnim oblicima saradnje, i to samo sa nekim od ustanova. Nažalost, ni strani donatori nemaju dovoljno razumevanja za specifičan položaj ovih žena, i čitave zajednice ostaju zanemarene (Spahić-Šiljak 2017a, 191). Takođe, aktivistkinje iz ovih sredina ističu da donatori uglavnom imaju unapred zacrtane agende koje lokalne zajednice treba podržati, radi uspostavljanja geografskog balansa, a ne na osnovu stvarnih potreba. Posebno je problematičan nedostatak systemske podrške i viših nivoa vlasti. Na primer,

Vlada Republike Srpske je zaključno sa 2015. sprovela Akcioni plan za poboljšanje položaja žena u ruralnim područjima, ali nakon što je istekao, on nije obnovljen (Malkić & Bošnjak 2019, 13).

Iz navedenih razloga, ove aktivnosti ipak ostaju ograničenog dometa, i osuđene su na margine u okviru ženskog pokreta. Međutim, u selima i malim sredinama, u kojima su žene opterećene velikim brojem poslova, nekad i druženje uz nezaobilaznu kafu i tradicionalne ručne radove pruža prostor za njih da se udalje bar na trenutak od naporne svakodnevne i izdvoje malo vremena (koje najčešće nemaju) samo za sebe. U tom smislu, često ističu značaj „socijalizacije žena“ i njihovog okupljanja jer se u ovim sredinama „gotovo ništa ne događa“. Žene tu imaju priliku da se kreativno iskažu i da pokažu šta sve mogu uz podršku koja im je potrebna. Njihove aktivnosti su često usmerene na lokalnu zajednicu kao celinu, čija se specifičnost usled bliskog odnosa sa prirodom (posebno kod ruralnih žena) i sa drugim ljudima često ističe. Međutim, kao što pokazuju istraživanja u drugim evropskim zemljama, bliski socijalni kontakti u malim i u ruralnim sredinama se od strane žena cene i naglašavaju, dok se istovremeno prepoznaje da prostorna bliskost dovodi do prevelikog društvenog pritiska na žene (Baylina 2016, 33). U kontekstu retradicionalizacije bh. društva i prisutnih rodnih obrazaca u populaciji koji fluktuiraju između tradicionalnih i modernih (Bašić 2020, 94), ovi protivrečni i konfuzni vrednosni obrasci u populaciji svakako deluju inhibirajuće na aktivizam žena u malim sredinama i ruralnim zajednicama, u kojima su više izraženi konzervativni pritisci.

Uprkos činjenici da zbog velikog broja prepreka njihove aktivnosti nisu mogle da proizvedu sveobuhvatne promene, svakako su pomogle bar nekim ženama da unaprede ekonomski položaj i kvalitet života svojih porodica, i da neka ključna pitanja kojima se bavi ženski pokret u BiH (kao što

je, na primer, rodno zasnovano nasilje), ipak dođu i u ove zajednice. Da nema ženskih organizacija, imajući u vidu snažni patrijarhalni pritisak u ovim sredinama i način tretiranja rodne ravnopravnosti od strane donosilaca odluka (koji nekad poprima izrazito ponižavajuće forme), pitanjima položaja devojčica i žena ovde se niko ne bi ni bavio. Mnoge njihove aktivnosti značajne su i za mirovni aktivizam. U zanimljivim analizama mirovnog angažmana žena vernica u malim ruralnim sredinama na međuentitetskim linijama, feministička teologinja Zilka Spahić-Šiljak ističe kako ove žene grade specifičan, *merhametli* mir, baziran na principima komšiluka i dobrosusedskih odnosa. Iako je on ograničenog dometa, reč je o autentičnom *bottom-up* pristupu, koji je suprotstavljen politikama etnonacionalnih i verskih vođa koji žive u urbanim centrima sa „udobnom većinom“ (Spahić-Šiljak 2015, 349, 351). Istraživanje Đermane Šete takođe je pokazalo kako se uz pomoć simboličnih projektnih sredstava gradi i „premošćujući društveni kapital“ na lokalnu, kroz saradnju organizacija koje okupljaju žene vernice i aktivistkinje iz tzv. sekularnih ženskih organizacija u lokalnim zajednicama – Livnu i Bugojnu (Šeta 2015, 171, 172). Stoga se može reći da u ovim (malim) lokalnim sredinama žive velike žene, koje na različite načine deluju i prepoznaju različite oblike rodne neravnopravnosti, i ostaju vezane za svoje zajednice, čije specifične potrebe i probleme duboko osećaju, što ih motiviše da pokušaju da odgovore na njih (Popov-Momčinović 2018, 149; Ždralović & Popov-Momčinović 2023, 55). Neke od njih prepoznate su kao „neumorne zaštitnice žena u patrijarhalnom i konzervativnom društvu“ (Spahić-Šiljak 2013b, 71), i dobile su i važna priznanja i nagrade za svoj rad. U okviru inicijative „Mir sa ženskim licem“, posebno je uvažen doprinos ovih žena (na primer, Ifete Merjemić iz Konjević Polja, Danke Zelić iz Grahova) i njihove lične priče i biografije primer su za sve žene u Bosni i Hercegovini, bez obzira na to gde žive.

8. Antirodna mobilizacija? „Molitelji za krunicu“ u Hercegovini

Istraživanja feminističkog aktivizma i politika treba da imaju uvid u međuigru između feminističkih i antifeminističkih aktera, kako u formalnoj politici tako i u civilnom društvu (Alonso, Cicia & Lombardo 2023, 2), a uspon tzv. antirodnh pokreta kojima svedočimo predstavlja veliki izazov za globalni ženski pokret. Roman Kuhar je ova globalna kretanja imenovao kao „*the end of the world as we know it*“⁵⁰, referirajući se posebno na evropski kontinent. Naime, tek su se nakon 2010. javila prva sistematičnija istraživanja o ovom fenomenu, što je delom uslovljeno njihovom recentnom pojavom, ali i (neutemeljenim) pretpostavkama da se Evropa neuzaustavljivo kreće na putu rodne ravnopravnosti (Kuhar & Paternotte 2017, 3). *No-vum* ovih pokreta jeste da se pojam roda „na neobičan način otrgao od feminističke teorije i praktičnih politika kojima su se doskora bavili gotovo isključivo posvećenici“ (Zaharijević & Lončarević 2020, 30). Neke zemlje pokazale su se kao posebno plodno tlo za razvoj ovih pokreta (pri čemu prednjače postsocijalističke zemlje, u kojima je nabrojnije katoličko stanovništvo), ali se čini da nijedno društvo nije dovoljno imuno na zov onih koji se bore „protiv roda“. Urađene su značajne analize s fokusom na antirodne aktere, pitanja oko kojih se oni mobilišu i ciljeva koje žele postići, i njihovih strategija

50 Naravno, tu spadaju i drugi, pre svega, sigurnosni izazovi, kao što su pandemija kovida 19, migrantska kriza i ruska invazija na Ukrajinu, i doprinose stvaranju izraženog osećaja nesigurnosti, što stvara plodno tle za uspon različitih desničarskih pokreta.

delovanja (Graff & Korolczuk 2017, 175). Iako su prisutne neke lokalne specifičnosti, i antirodni akteri sebe uglavnom pokušavaju da prikažu kao zaštitnike vlastite grupe (verske, nacionalne, odnosno države), reč je, zapravo, o internacionalnom fenomenu koji „igra na kartu“ religije, „ali je prožet raznim konzervativnim pretpostavkama koje nisu nužno religioznog porekla“ (Zaharijević 2018, 93). Usled široke i neprecizne primene pojma „rod“ od strane ovih aktera, on se „puni“ različitim sadržajima u skladu sa lokalnim potrebama i klimom u jednom društvu (Anić 2016, 19).

U zadnjih nekoliko godina, pitanja antirodne mobilizacije privukla su pažnju autorki i autora iz regije. U susednoj Hrvatskoj analize su uglavnom podstaknute vidljivošću i mobilizacijom pokreta, zavidnom medijskom pažnjom koja mu je posvećena, i određenim uspesima koji su ostvareni uticajem na donosioce odluka. Mobilizacija se uglavnom dešavala u kontekstu ratifikacije Istanbulske konvencije i referenduma o braku, pri čemu su se ciljano širile predrasude i dezinformacije o sadržaju konvencije od strane udruženja mahom katoličke provenijencije (Drakulić 2020, 34). Diskurzivne strategije pokreta su, na zanimljiv način, manje bile uobličene kroz prizmu religijskog morala, i više su koristile okvire o zaštiti pravih vrednosti, odbrani demokratije kao vladavine većine, i posebno zaštite porodice i dece (Vučković-Juroš, Dobrotić & Flego 2020, 1539). Reč je o smišljenoj strategiji u kontekstu sekularizacije i sve većeg religijskog pluralizma, što omogućava da se stvori privid da je reč o spontanom delovanju građana koje se ne temelji na određenoj konfesionalnoj pripadnosti (Kuhar 2017, 216). U Hrvatskoj je, kao i u nekim drugim postsocijalističkim zemljama u Evropi s dominantno katoličkim stanovništvom, tzv. rodna ideologija izjednačena sa komunizmom, s ciljem evociranja resentimana iz perioda društvene i političke represije (Anić 2015, 11). Pritom treba, takođe, imati u vidu da je reč o zemljama u kojima su feminizam, feministička teologija i rodne studije tek u skorijem

periodu doživele zamajac (Anić 2015, 11). U Srbiji dugo nije bilo naznaka antirodne mobilizacije, iako su postojale različite organizacije, uključujući i političke stranke (kao što je, na primer, Srpski pokret „Dveri“) sa izrazito tradicionalističkim zahtevima i programima, koji koketiraju sa antirodnim zahtevima. Međutim, svojevrsni *Blitzkrieg* protiv roda desio se nakon pokušaja uvođenja reformskog paketa u obrazovni sistem, a ključnu ulogu u njegovom obaranju imali su neki intelektualci, posebno iz akademske zajednice (Zaharijević 2018, 93, 95). Antirodni akteri u akademskoj zajednici Srbije posebno su podvlačili ideološki koren ovog pojma, koji je došao sa Zapada, s ciljem uništenja tradicionalne, nuklearne porodice i pravoslavne kulture, slično retorici koja se koristi u drugim postsocijalističkim zemljama. Iz pisanja ovih autora jasno se vidi da je reč o nepoznavanju samog pojma i njegove artikulacije u kontekstu različitih struja u okviru feminističke teorije i pokreta (Zaharijević & Lončarević 2020, 31). Međutim, „rat protiv roda“ ne nastaje zbog nerazumevanja pojmovne aparature oko termina „rod“, već je reč o širokoj i ciljanoj desničarskoj mobilizaciji na lokalnom i međunarodnom nivou (Graff & Korolczuk 2017, 176).

U Bosni i Hercegovini istraživanja su i dalje nedovoljna, i same aktivistkinje često podvlače da generalno kao društvo nismo dovoljno svesni opasnosti ovih novih kretanja (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 94). Razloge za to autorke koje su se bavile ovim pitanjima u kontekstu BiH vide u činjenici da se antirodna mobilizacija uglavnom kanališe kroz delovanje u i oko Katoličke crkve, koja u BiH ne predstavlja materijalnu i duhovnu snagu kao u drugim državama, s obzirom na to da je reč o jednoj od crkava i verskih zajednica (na primer, Spahić-Šiljak & Anić 2022, 96). Iz tih razloga, često se bira više ili manje svesna pozicija „elokventne ćutnje“, a slično se može reći i za Islamsku zajednicu u BiH i Srpsku pravoslavnu crkvu (Popov-Momčinović & Ždralović 2023, 118). Takođe, prisutna su i tumačenja da je retradicio-

nalizacija društva u kontekstu etnopolitičkog ustrojstva uzela toliko maha da se i ne mobilišu značajne snage u pravcu antirodnih aktivnosti (Popov-Momčinović & Ždralović 2023, 119). Ostaje, naravno, pitanje, s obzirom na to da se ova mobilizacija uglavnom dešava bilo unutar bilo uz pomoć crkava i verskih zajednica, zašto njihovo delovanje u tom smeru nije više izraženo, iako postoje sporadični slučajevi izražavanja, na primer, homofobnih stavova od strane nekih religijskih predstavnika, kao i pozivi ka nužnom povratku tradicionalnim rod-
nim obrascima da bi se sprečila dalja dezintegracija društva (Spahić-Šiljak & Anić 2022, 108). Zaharijević i Antonijević (na primeru Srbije) objašnjenje vide u preokupiranosti Srpske pravoslavne crkve „ozbiljnim“ nacionalnim pitanjima, te se pozivi na borbu protiv „rodne ideologije“ nastavljaju na anti-feminizam i homofobiju, koji su karakterisali istupe crkvenih zvaničnika iz prethodnih perioda (Zaharijević & Antonijević 2024, 89). Takođe, usled simfonije⁵¹ s vlašću, koju personifikuje predsednik Srbije Aleksandar Vučić, a koju karakteriše pokušaj balansiranja između Zapada (Evropske unije) i Istoka (Rusije), i crkveni zvaničnici se ponašaju na sličan način, što dovodi do polarizacije u društvu (Zaharijević & Antonijević 2023, 91). Iako, s druge strane, crkveni zvaničnici u Srbiji teže prikazati da su ova pitanja irelevantna i nametnuta od strane nevladinih organizacija, čemu svakako govori u prilog i činjenica da, za razliku od Katoličke crkve, SPC nema jasan stav i razvijen nauk o ovom pitanju, treba svakako imati u vidu da ove grupe brzo uče jedna od druge (Popov-Momčinović & Zaharijević 2022, 93). U Bosni i Hercegovini, za slanje anti-rodnih poruka više su se koristili neformalni kanali, koji su manje vidljivi u javnosti (Spahić-Šiljak & Anić 2022, 95), ali je i na taj način utaban put za potencijalno znakovitiju mobi-

51 Simfonija je pravoslavni koncept još iz perioda Vizantijskog carstva. Pojednostavljeno rečeno, osnovna pretpostavka je da država i crkva imaju različite uloge i sfere delovanja (jedna materijalnu, druga duhovnu), ali iz toga ne proizlazi liberalni koncept razdvajanja crkve od države, već se naglašava njihovo međusobno usklađivanje.

lizaciju. Kao što ističu Kuhar i Paternot, „rodna ideologija“ možda jeste izum Katoličke crkve, ali se ne radi o isključivo verskom pitanju. Ove kampanje su nedvosmisleno povezane sa usponom desnog populizma u Evropi i desničarskim težnjama ka jačanju paternalističke države (Kuhar & Paternotte 2017, 8, 9).

S tim u vezi, i aktivistkinje iz Bosne i Hercegovine ističu da je antirodna mobilizacija složen i opasan fenomen, ali pogledi na moguće posledice po bh. društvo, ženski pokret i položaj žena variraju. Prisutni su i načini, odnosno uokvirivanja (tzv. *framings*), na koje aktivistkinje interpretiraju anti-rodnu mobilizaciju u BiH (Tabela 1).

Umanjivanje problema	Prepoznavanje naznaka antirodne mobilizacije	Antirodna mobilizacija je već počela	„Tiha“ antirodna mobilizacija unutar sistema
<p>„Neće to kod nas“</p> <p>Isključenost iz „zapadnih tokova“ kao prednost</p> <p>„Rascepkanost“ države kao prednost</p> <p>Istanbulska konvencija je usvojena bez većih problema</p> <p>Izraženo prisustvo liberalnog dela međunarodne zajednice u BiH</p> <p>O LGBTI temama se korektnije izveštava u medijima u odnosu na ranije periode</p>	<p>„Molitelji za krunicu“ u Hercegovini</p> <p>Kampanje na <i>Facebooku</i> protiv abortusa</p> <p>Sprečavanje ili pokušaji onemogućavanja održavanja edukacija u školama na temu reproduktivnog zdravlja</p> <p><i>Prolife</i> sadržaji u medijima</p> <p>„Prelivanje“ uticaja iz Hrvatske i Srbije</p>	<p>Napadi na LGBTI aktiviste i aktivistkinje u Banjoj Luci (proleće 2023)</p> <p>Sprema se banjalučki scenario i za druge delove zemlje</p> <p>Neusvajanje zakona o istopolnom partnerstvu</p> <p>Politički akteri koji manipulišu „rodom“ i skandalima izazivaju pažnju javnosti (na primer, Haris Zahiragić iz SDA)</p> <p>Podele u „progresivnoj“ koaliciji u Kantonu Sarajevo povodom parade ponosa</p> <p>Sve jači ruski uticaj u Republici Srpskoj i naznaka donošenja restriktivnih zakona po ugledu na tu zemlju</p>	<p>Veliki uticaj crkava i verskih zajednica u društvu i hiperreligioznost u populaciji</p> <p>Konfesionalna veronauka u školama</p> <p>Abortus je tabu tema u društvu te i nije potrebna mobilizacija protiv reproduktivnih prava</p> <p>Istanbulska konvencija je usvojena, ali donosioci odluka „ne znaju šta su potpisali“</p> <p>Antidiskriminacioni zakoni se ionako slabo provode</p> <p>Stranke na levom delu ideološkog spektra uopšte se ne oglašavaju</p> <p>Pogrešna populaciona politika (različiti oblici podrške od strane države za višečlane porodice, što izlaže žene iz ovakvih porodica siromaštvu i nasilju u porodici)</p>

Tabela 1: Uokvirivanja koja aktivistkinje koriste za objašnjenje antirodnog delovanja u Bosni i Hercegovini

Kada je reč o uokvirivanju koje sam imenovala kao „umanjivanje problema“, izdvojeni su sledeći delovi intervjua:

Tako da kod nas, plus možda i jeste što je država rascjepkana, što nije centralizovana, što imaš makar tri tačke pa onda zapravo i više, kroz kantone i ostale neke stvari, tako da se ovdje ne može „zapatiti“ ta neka bolest antirodnog djelovanja. Ne mogu da se infiltriraju svuda i nema ih toliko. Tako da mislim da smo tu sretne, ali zato se plašim za Srbiju mnogo više nego za Bosnu i Hercegovinu. Jer to što se tamo dešava je to'ko lukavo, toliko opasno, prefrigano, a ovdje ne može tako, prosto ustrojstvo države nije tako.

...ali mislim da barem još uvijek u javnom prostoru nemamo jasne ljude koji to zastupaju. U Srbiji i Hrvatskoj ima Željka Markić, ovaj Obradović u Srbiji i ljudi u političkom životu i ovim kao kvaziudrugama civilnog društva koje su neviđeno štetne i brzo djeluju i brzo mogu da mobiliziraju ljude i da mijenjaju njihovo viđenje stvari...

U uokvirivanju koje sam imenovala kao „prepoznavanje naznaka antirodne mobilizacije“ navode se aktivnosti na društvenim mrežama nekih grupa, koje, na primer, koriste Facebook grupe s ciljem odvrćanja žena od eventualnog prekida neželjene trudnoće. Takođe, katastrofalno stanje u zdravstvenom sistemu olakšava delovanje ovakvih kampanja protiv abortusa na društvenim mrežama:

Odjednom su se počele pojavljivati nekakve Facebook stranice koje nude savjetovanje u Federaciji za trudnice, a zapravo to savjetovanje, jedini cilj tih grupa je da u stvari nagovore žene da ne odluče da imaju abortus ako im je to bila namjera. I zanimljiv mi je i taj pristup kako su oni iskoristili nedostatak našeg zdravst-

venog sistema i njegov potpun krah, gdje se ženama ne pružaju nikakve usluge savjetovanja i bilo čega, zdravstveni sistem koji je postao neprijateljsko mjesto za većinu građana, pogotovo žena, oni su ponudili to savjetovanje i nešto što i to kao besplatno, što naš zdravstveni sistem, koji bi trebao to da radi, ne daje ljudima. I onda iskoriste to kao priliku da nagovaraju žene da nemaju abortus.

Takođe, uočena su i prva, doduše, sporadična okupljanja malog broja ljudi u krajevima u kojima dominira katoličko stanovništvo:

Odjednom su se pojavili ovi molitelji dole u Hercegovini, u Mostaru, koji dole već nekoliko mjeseci po Hrvatskoj imaju te svoje molitvene skupove. Njih je bilo možda 5, 10, ali je zanimljivo da su se pojavili.

Uokvirivanje da je antirodna mobilizacija počela i već uzela maha često se bazira na recentnim događajima u Banjoj Luci i scenariju koji je tom prilikom razrađen. Najpre su konzervativne grupe (uključujući i tradicionalne ženske organizacije, kao što je Kolo srpskih sestara) pozvale na zabranu projekcije filma „Povorka“ u ime pravih vrednosti i većinskog mišljenja, izražavajući zabrinutost za „zdravlje“ naroda i društva ako se tako nešto dozvoli, prouzrokujući na taj način „moralnu paniku“.⁵² Nakon toga, dva ključna politička aktera u tom trenutku (predsednik Republike Srpske i gradonačelnik Banje Luke) takođe koriste diskursne strategije o „pravim vrednostima“ i „volji većine“ koju ugrožava „agresivna manjina“. To je stvorilo klimu u kojoj je napad na „nemoralnu manjinu“ opravdan.

⁵² U otvorenom pismu upućenom zvaničnicima, između ostalog, stoji: „Ove najave dolaze od organizacija sa sjedištem u Sarajevu, kao i organizacija iz Banjaluke, finansiranih iz budžeta stranih agentura. Pod maskom borbe za ljudska prava i demokratiju, ove organizacije se zalažu za degradiranje tradicionalnih, hrišćanskih, istinskih, ljudskih i civilizacijskih vrijednosti, moralnih normi i zdravih temelja na kojima počiva svako društvo“ (Maksimović 17. 3. 2023).

Iako još nema jasnih naznaka o potencijalnom napadu na reproduktivna prava žena, po mišljenju nekih aktivistkinja, gotovo je izvesno da se takav scenario može očekivati:

Opasno jako opasno, i jako tužno. To što se dogodilo u Banjaluci, onaj napad, mislim ono je stravično. Ali dogodilo se u Banjaluci, ja ne mogu reći sutra da se ne može desiti u Tuzli, da se ne može dogoditi u Mostaru, bilo gdje drugo, nije Banjaluka i taj slučaj izolovan. Meni je stravično bilo što je gradonačelnik Banjaluke pozvao da se osude ti aktivisti, to mi je stravično i užasno. A da smo mi patrijarhalne sredine tako odgajane i da će uvijek, ne mislim samo na Bosnu i Hercegovinu, prostor bivše Jugoslavije, mislim na Balkan čitav, da će se to događati, hoće, to je sigurno. Da će pokušavati crkva ili neki radikalni pokreti osporavati ženama najosnovnija njihova prava, a to je pravo na reproduktivno zdravlje, pravo na abortus, pravo na hoću li ja roditi ili neću roditi, pravo na s kim ću spavati, pravo na to, evo, kako mi radimo u ovoj mreži pomagačica ženama koje su u nasilju ili u riziku od nasilja, ja sam imala slučaj, žena je silovana u braku 10 godina od strane muža. I žene ne znaju da sve ono na šta one ne pristaju, šta je mimo njihove volje, da je to zločin, da je to krivično djelo, da one jadne misle da to treba odraditi, dakle, sve dok imamo takav mentalni sklop, a to je, opet se vraćam na ono, trebamo učiti djevojčice i djevojke da imaju jasan put pred sobom.

Aktivistkinje koje smatraju da je antirodna mobilizacija počela, ključni problem vide u neprepoznavanju načina na koji se ženski pokret može i treba odupreti ovom trendu. To nekad vodi u rezignaciju i u polaganje nade u međunarodni intervencionizam, a s druge strane u izraženu zabrinutost i prepoznavanje važnosti proaktivnijeg delovanja:

...i ono što se desilo u Banjaluci je bio horor, ali potpuno očekivan. Ja se uopšte nisam iznenadila. Ima-

la sam neki flashback od '92. kad sam bila 5. aprila ispred Skupštine, ali potpuno je bilo očekivano. Ali, evo, ja sam očekivala da će Dodik biti smaknut poslije ovog LGBT, ništa, Dino Konaković sprema isto ovdje za Sarajevo. Kažem, ta nas je demokratija, sve nas vraća, isto kao sat kad se vraća unazad. I, iskreno, bez pomoći međunarodne zajednice (...) mi to nećemo moći sami jer oni su ih i instalirali.

I evo sad, sad ove sedmice u Beogradu imaš veliki svjetski samit ProLife organizacija. Šta da radimo tu? A podržava ga gradonačelnik Beograda i Srpska pravoslavna crkva. Znaš. I šta mi tu da radimo? Pisati peticije, proteste, sve, da l' je to dovoljno? Kako mi sa svojim mentalnim sklopom i metodama i ideologijom za koju se zalažemo da odgovorimo na ovo? Ali dobro je što smo mi svjesne toga (...) Bilo bi dobro da nađemo bilo šta novo ili da čujemo, ja ne znam, na primjer, u Latinskoj Americi kako se oni bore i dobro je što smo mi svjesne da su oni jaki...

Uokvirivanje koje sam imenovala kao „tiha antirodna mobilizacija“ bazira se na argumentaciji da se ova kretanja dešavaju pritajeno i unutar sistema:

...ima, sigurno, samo što ta mobilizacija nije toliko vidljiva u javnosti, ali, evo, kad govorimo o religiji, i kod nas je to prisutno, malo možda na drugačiji način.

Mislim da kod nas ti antirodni pokreti iznutra djeluju, nisu javno deklarirani, ali se iznutra radi na tome, unutrašnje snage dobro djeluju...

Iz ovakvih pretpostavki proizlaze dva moguća scenarija: s jedne strane, da to neće voditi u neku jaču antirodnu mobilizaciju jer su ciljevi već postignuti; s druge strane, ti uspеси „iznutra“ daju zamah i mogu se očekivati napadi na reproduktivna prava žena, posebno na abortus:

...i te napade na reproduktivna prava sigurno da možemo očekivati. Pravo na abortus sigurno, jer crkva odavno radi na tome i već smo imali neke javne debate oko toga, u jednoj je Nada Golubović učestvovala i, vrlo neugodnim napadima na nju, bio je pravoslavni sveštenik. Tu su učestvovali predstavnici škola, nekih, gdje su djeca iz škole vrlo indoktrinirano nastupala protiv i na vjerskoj osnovi i mi smo svjesne da se i na tim pitanjima radi.

Evo, u Mostaru se jesu pojavili „klečavci“, mi ćemo ovdje imati litije, mi ćemo ovdje isto imati udare postilje ovoga svega što se dešavalo u Banjaluci, krenuće udar na ženska reproduktivna prava upravo zbog ekonomske krize koja nam predstoji i svi su u fazonu „ma kakvi, ne, ne, neće to“ (...) I svi su, odjednom, ono, iftare, poste, svi, ne znam, ono, slave uskrse, vakrse i slično, i onda mi je došlo da napišem gdje su građani, svi smo nešto građani, a u stvari nismo građani i građanke, već smo braća i sestre.

S obzirom na to da je namjera antirodnih aktera da utiču na političke odluke koje se donose, ili pak da sami zauzmu ključne pozicije u vlasti, tumačenja aktivistkinja delom idu u pravcu da je reč o pojedinačnim ekscesima političara na desnom političkom spektru koji na taj način prikupljaju jeftine političke poene. Jedna grupa aktivistkinja ipak smatra da je reč o sistemskom delovanju, ako se uzme u obzir da populaciona politika koju vodi država (na primer, kroz postojeće oblike pomoći za višečlane porodice) ide naruku antirodnim akterima. Aktivistkinja iz organizacije koja pruža sklonište za žene i decu žrtve nasilja posebno je zabrinuta što se neke žene opredeljuju da imaju četvoro i više dece da bi dobile bilo kakvu pomoć od države, i spadaju u kategoriju koja je posebno u riziku od nasilja u porodici:

I ove porodice sa više djece, daj pare, stimulacija na

svaki način. Bojim se za moje klijentice koje imaju četvoro i više djece, sjedi i plači (...) A marginalizirane grupe, ponukane tom nekom materijalnom podrškom države, nekontrolisano se rađa u smislu stvaranja neke sirotinjske porodice, bez planiranja porodice, bez ičega, sad samo nek je više djece pa ćemo dobiti sredstva od države. I definitivno imam i ja nekolicinu svojih klijentica koje tako razmišljaju, nema kuće, nema ništa, sve će država. Napraviće im država kuću i dobiće neku nacionalnu penziju o kojoj se stalno priča, i divota.

Sumarno gledano, iako je teško dati jasniji odgovor na trendove antirodne mobilizacije u BiH, ne treba prenebregnuti da ovi pokreti često počinju tihim okupljanjima manjih grupa istomišljenika na javnim mestima (na primer, „molitelji za kronicu“ u Hercegovini). Na tim okupljanjima se kao strategija bira ćutnja kao moćno oružje „savesti koja progovara samo u tišini“ (Kuhar & Paternotte 2017, 2). U kasnijoj fazi i na vešt način, udaranjem na bazične emocije i strahove ljudi, koristeći metaforu „o malom čoveku iz većinske kulture“, koji je ugrožen na sve moguće načine (od globalnog kapitala i neoliberalnog lobija, otuđene EU birokratije, migranata i drugih manjina, posebno seksualnih), uspevaju da izgrade šire koalicije i mreže (Kuhar & Paternotte 2017, 259). „Malom čoveku“ ostaje samo porodica, kao poslednje utočište, te je stoga podvrgnuta strateškom i ciljanom urušavanju, a opravdanje za to nudi „rodna ideologija“ – glavni je argument antirodni aktera. Porodica je ključna tema koja osigurava ovaj emocionalni naboj, i koja je u kontekstu disfunkcionalnih bh. institucija često jedino uporište za zadovoljavanje minimalnih ljudskih potreba. Iako u BiH postoje i različite barijere (na primer, entitetske podele, verska i etnička šarolikost) koje sprečavaju silovit, koherentan i strateški upakovan antirodni udar, ne treba zaboraviti da ti faktori u velikoj meri ograničavaju i zajedničko delovanje ženskog, kao i drugih

civilnih pokreta koji se fokusiraju na zaštitu ljudskih prava. Takođe, imajući u vidu uticaj kretanja u državama okruženja, posebno na neke delove Bosne i Hercegovine, teze o potencijalnom prelivanju negativnih trendova ne treba zanemariti. Iz tih razloga, bh. aktivistkinje sa nevericom, ali i zebnjom, prate ove trendove i moguće scenarije.

9. „IMA POKRET!“

U novembru 2022, na pauzi tokom konferencije o pristupu vođenom pokretom i antirodnoj mobilizaciji, organizovane uz podršku *Global Fund for Women*, sela sam da popijem kafu sa dve pionirke bh. ženskog pokreta. Jedna je odmah usmerila razgovor u pravcu toga da li ženski pokret u BiH uopšte postoji, i da ta „priča vazda traje“. I pre nego što je misao bila do kraja izrečena, druga je uskočila i uzviknula: „Ima pokret! Ja ne dam!“

Za razliku od prethodne studije, objavljene 2013, u kojoj se sumnja u to da li ženski pokret postoji tu i tamo pojavljivala, tokom intervjua obavljenih 2022. i 2023. godine ovakvi se stavovi nisu javljali tokom razgovora. Naprotiv, iza tvrdnje da on postoji nekad stoji i uzvičnik, iako to pitanje i nije bilo direktno postavljeno u intervjuiima. Međutim, neke aktivistkinje kao da su imale potrebu da odgovore na to pitanje, i da se pritom zapitaju zašto se uopšte i mora dokazivati da pokret postoji. Postojanje pokreta nije upitno, ali njegova postignuća i dometi ostaju večita tema, posebno ako se uzmu u obzir različiti vremenski periodi, sfere i oblasti u kojima se pokušao ostvariti učinak. Snaga pokreta, solidarnost, potencijalne podele i sada su se pojavljivale u odgovorima na pitanje o stanju pokreta danas u odnosu na ranije periode. U obrazloženjima su se vršila i poređenja sa drugim zemljama i kontekstima, pri čemu su se posebno imali u vidu i neki recentni događaji, na primer, odluka Ustavnog suda u SAD kojom se

ukinulo ustavno pravo na abortus⁵³:

Ako gledamo da se u jednoj Americi ukine pravo na abortus, onda, mislim, nekad vidite šta vas može snaći i protiv čega ne uspijevate da se borite, a ja ne mislim da su Amerikanke manje svjesne žene od nas, daleko od toga, na kraju, ženski pokret je dijelom počeo u SAD. Ali negdje su bile zatečene i iznenađene.

Aktivistkinje ističu da su i u drugim kontekstima prisutne različite podele u ženskom pokretu. Na sličan način na koji se to obrazlaže u naučnoj literaturi, aktivistkinje se svuda u svetu razmimoilaze u načinima na koje se diskurzivno konstruišu pitanja koja se tiču roda i strategija delovanja na osnovu kojih se teži unaprediti položaj žena u društvu, i dalje delovati (Bassnett 2013, 27). Razlike i određene podele u pokretima u jednom društvu manifestuju se i kroz načine na koje se rodna nejednakost ukršta sa drugim oblicima opresije – na primer, u Velikoj Britaniji, zbog rigidnosti klasnog sistema, fokus je uglavnom bio na ukrštanju pola i klase, dok je u SAD rasno pitanje uvek bilo ključno za pokret i crkinje su isticale svoju višestruku opresiju kroz sintagmu da su „ropkinje robova“ (Bassnett 2013, 28). Međutim, ni rod ni klasa ni rasa nisu homogene kategorije, i ne pretpostavljaju nužno solidarne veze: „Rod je, štaviše, jedan od razloga nehomogenosti klasa, a klase su jedan od razloga nehomogenosti roda“ (Sklevicky 1996, 66). Kao što je Veldon slikovito prikazala, žene iz srednje klase i iz radničke klase često mogu imati suprotstavljene interese: na primer, ženama iz srednje klase odgovara da usluge čuvanja dece budu što jeftinije, dok ženama iz radničke klase odgovaraju veće plate i beneficije za pružanje tih usluga. Međutim, u oba slučaja, žene su te koje najčešće imaju odgovornost za brigu o deci, i ovo pitanje ostavlja najveće posledice

53 Pritom treba podvući da Ustavni sud nije zabranio abortus, već se u odluci navodi da to nije ustavno pitanje i da je stoga vraćeno „narodu“, na nivo federalnih država.

ce na žene (Weldon 2011, 35).

Promišljanja aktivistkinja pokazuju da u bh. ženskom pokretu nema jasnih naznaka ovakvih podela duž linija kao što su klasne ili etničke, ali to ne znači da one ne postoje. Takođe, nepostojanje klasnih podela može se tumačiti trendom sveopšteg siromaštva u društvu, „ispražnjenosti“ pojma „klasa“⁵⁴ od svog nekadašnjeg značenja u kontekstu postratnog tranzicijskog društva upregnutog u neoliberalni koncept izgradnje mira, i nepostojanjem radničkog pokreta. Dalje, u ženskom pokretu je takođe prisutna određena dominacija žena iz srednje klase, koje vode profesionalizovane ženske organizacije i rade u njima (Bernal & Grewal 2014, 14). Međutim, kao što ističu Weldon i Bahu, iako su siromašne žene manje predstavljene u pokretu jer je manje organizacija koje specifično okupljaju baš ovu kategoriju, za većinu profesionalizovanih ženskih organizacija pitanje ženskog siromaštva jedna je od ključnih tema (Weldon & Bahu 2011, 131, 137). U slučaju BiH, ovu kategoriju upravo čine žene iz malih sredina, iako se, naravno, s njima to ne iscrpljuje. Kada je reč o etničkim podelama u BiH, nesumnjivo je da generalni politički kontekst nameće određene okvire delovanja koji često sputavaju ili onemogućavaju snažnije uvezivanje žena mimo linija etniciteta i entiteta. Međutim, više je reč o administrativnim podelama koje ne utiču na solidarnost oko ženskog identiteta koji aktivistkinje ženskog pokreta nose u sebi. Međutim, u smislu aktivističkog angažmana i rada organizacija, one prouzrokuju, u zavisnosti od problema koji se ciljano želi rešiti, određenu partikularizaciju u delovanju, koje nije uvek jasno uvezano i koherentno. Delovanje se takođe gotovo uvek strateški i iznova definiše da bi se odgovorilo na brojna goruća pitanja i probleme koji i dalje tište žene od rata do danas. Iako se nekad ističe da pokret nije dovoljno snažan,

54 Kao što ističu Majstorović i Vučkovac, javna dobra su u rukama sumnjivih pojedinaca ili političkih partija, dok su i politički subjektivitet radničke klase i pitanja socijalne pravde nestali iz javne debate u BiH (2022, 89).

njega krase kako kvantitet tako i izraženi kvalitativni diverzitet, na šta je delom ukazano u ovoj studiji. Iako nekad izgleda da jezgro pokreta čine profesionalne ženske organizacije iz urbanih sredina, njegova snaga i koloritet ogleda se u činjenici da postoji veliki broj ženskih organizacija koje na različite načine pristupaju ženskom pitanju, i uključuju različite grupe žena iz gotovo svih delova zemlje. Time se na specifičan način artikulišu problemi žena u bh. društvu koji se ukrštaju sa drugim oblicima opresije, kao što su, na primer, klasna, odnosno socioekonomska, etnička i diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Žene Romkinje, LBT žene, žene iz malih i ruralnih zajednica, kao i žene koje su preživle seksualno nasilje samo su neke od izrazito deprivilegovanih grupa na čiji se aktivizam i položaj barem delom pokušalo ukazati. Uprkos brojnim preprekama, pa i gašenjima nekih organizacija, žene istrajavaju u svom delovanju kroz pokret, koji, čak i u momentima kad nije dovoljno vidljiv u javnosti, tinja kao večna vatra koja osvetljava brojna postignuća koja su žene ostvarile kroz aktivizam. Takođe, s obzirom na to da je ženski pokret obično najvidljiviji i najglasniji kada su u pitanju reproduktivna prava i, posebno, pravo na abortus, činjenica da žene u BiH uživaju zavidan stepen reproduktivnih prava takođe utiče na manju mobilizaciju, a potom i vidljivost ženskog pokreta. Pitanja abortusa i, uopšte, reproduktivnih prava spadaju u „doktrinarna“ pitanja⁵⁵ oko kojih se često dešava snažna ideološka mobilizacija, te su i vidljiviji sukobi između feminističkih i konzervativnih grupa i pokreta.

Jedna pionirka bh. pokreta je upravo u tome prepoznala razlog što žene BiH nisu možda mobilnije i vidljivije „na

55 Kako navode Htan i Veldon, postoje statusne i klasne rodne politike, koje mogu biti doktrinarne i nedoktrinarne. Nedoktrinarne statusne politike bave se nasiljem nad ženama, rodnim kvotama i ustavnom i zakonskom jednakošću, dok se doktrinarne statusne politike bave porodičnim pravom, reproduktivnim pravima i abortusom. Nedoktrinarne klasne politike obuhvataju porodiljsko/očinsko odsustvo i javno finansiranje za brigu o deci, dok doktrinarne klasne politike uključuju finansiranje pobačaja i kontracepcije (Htan & Weldon 2018, 9).

ulici“, ali ističe da je stvorena pretpostavka za takvu mobilizaciju:

Mi nismo više u 19. vijeku pa nemamo pravo na školovanje, pa nemamo pravo glasa, neka temeljna građanska prava ipak imamo. Neke žene misle da je to dovoljno, a žene koje misle da to nije dovoljno idu dalje (...) A ja mislim da pri svakom većem udaru na ženska prava, svijest žena bi se probudila. Mislim, samo se neki radikalni politički preokreti tipa onog u Avganistanu, koji je praćen represijom, samo takvi preokreti praćeni represijom dovode do toga da ženski glasovi potpuno utihnu. A mislim da se ta neka oslobođena energija žena i svijest o ravnopravnosti ne može zaustaviti...

Uprkos tome, postoje razlike u gledanjima na snagu pokreta i njegove domete. Mišljenja da „pokret čak ide unazad“ su pojedinačna i izolovana, dok je većinsko mišljenje da je pokret u tzv. formalizovanoj fazi (sa nekim elementima stagnacije), koja ne omogućava njegov puni uzlet. I ovde je potrebno napomenuti da se različita tumačenja o stanju pokreta i pojedinih indikatora mogu naći i kod aktivistkinja ponaosob.

Radi boljeg pregleda, izrađena je sledeća tabela:

Faze pokreta Indikatori	Nazadovanje pokreta (pojedinačno mišljenje)	Formalizacija pokreta (većinsko mišljenje)	Napredovanje i uzlet pokreta (manjinsko mišljenje)
Društveno-politički kontekst	Još gora nacionalna retorika nego u vreme rata	Faktički iste strukture godina-ma/decenijama na vlasti, ali „bar znamo šta da očekujemo“	Zahtevi pokreta se sve više prepoznaju i uvažavaju od strane političkih struktura, „neke političke snage nas čak i preduhitre progresivnim politikama“
Žensko organizovanje	Trend „gašenja“ ženskih organizacija Lokalne zajednice u kojima nema ženskih organizacija	Ženske organizacije su se održale uprkos nepovoljnom okruženju	Formirale su se nove organizacije i razvili novi oblici i pravci delovanja (na primer, digitalni aktivizam, ekofeminizam, neformalne lobi grupe...) Snažni individualni feministički glasovi (u akademskoj zajednici, medijima...)

Donatorske politike	Potpuna zavisnost i okrenutost (stranim) donatorima	Donatori su samo jedan od faktora koji su pospešili ženski aktivizam	Ženske organizacije su uspele da izvrše uticaj i redefinišu donatorske agende u skladu sa lokalnim potrebama
Zakoni o rodnoj ravnopravnosti	Zakoni se ne sprovode Zakoni kao „mrtvo slovo na papiru“	Sporost u sprovođenju zakona	Usvojeni su ključni zakoni, neki su u proceduri, reč je o širim transformacijskim procesima
Institucije	Ženske organizacije i dalje orijentisane na pružanje usluga koje bi trebalo da preuzme država	Uspostavljena je saradnja sa institucijama, ali su one nedovoljno kapacitirane	Značajno unapređena saradnja sa institucijama i postignuti dobri rezultati
Mehanizmi za rodnu ravnopravnost	Mehanizmi za rodnu ravnopravnost postoje <i>pro forma</i>	Uspostavljena je saradnja sa nekim od mehanizama Saradnja na izradi <i>gender</i> akcionih planova	Stalne konsultacije i aktivna participacija ženskih organizacija u radu mehanizama za rodnu ravnopravnost
Intersekcionalnost u pokretu	Višestruko marginalizovane grupe žena su isključene u društvu, ali i u ženskom pokretu	Formirane su značajne organizacije koje predstavljaju marginalne grupe žena i saraduju sa drugim ženskim organizacijama	Glas marginalnih grupa žena je snažan, prepoznat i uvažan u ženskom pokretu

<p>Političarke u pokretu</p>	<p>Političarke kao pijuni muških lidera</p> <p>Nedostatak kritične mase žena u politici</p>	<p>Žene su se uspele održati u politici i neke političarke pokreću važna pitanja i saraduju sa pokretom („teorija kritičkih aktera“)</p>	<p>Sve veće poverenje u društvu u žensko liderstvo</p> <p>Važnost učešća žena u politici („teorija politike prisustva“)</p> <p>Žene na važnim političkim pozicijama (predsedničkim, ministarskim...)</p> <p>Brojni primeri uspešne saradnje sa političarkama</p>
<p>Antirodna mobilizacija</p>	<p>Nedostatak svesti o opasnosti od antirodne mobilizacije</p> <p>Ženske organizacije koje ne podržavaju reproduktivna prava žena, LGBTI prava...</p> <p>Abortus kao tabu tema</p>	<p>Antirodna mobilizacija postoji, ali ne predstavlja značajnu pretnju</p> <p>Deluje se u skladu sa mogućnostima protiv antirodne mobilizacije i nastavlja se sa planiranim aktivnostima – „prived“ normalnosti</p>	<p>Strateški se radi i deluje u pogledu odgovora na antirodnu mobilizaciju</p> <p>Ženski pokret je u većini uz LGBTI aktiviste i aktivistkinje</p>

Mobilizacija drugih žena	Žene nezainteresovane za aktivizam	Ženske organizacije su stvorile bazu za potencijalnu širu mobilizaciju žena	Žene su sve više svesne svojih prava i pozitivno gledaju na rad i delovanje ženskih organizacija
	Žene preopterećene, preumorne usled velikog broja uloga koje obavljaju		
	Mlade žene nezainteresovane za aktivizam	Mlade žene uključene u rad (nekih) ženskih organizacija	Glas mladih žena je vidljiv u ženskom pokretu, i neke organizacije su posebno posvećene pitanjima koja se tiču mladih žena i neke mlade aktivistkinje autonomno deluju

Tabela 2: Okviri tumačenja – faza i snaga bh. ženskog pokreta

Takođe, pojedini indikatori i interpretacije njihovog uticaja na snagu pokreta su varijabilno prisutni u odgovorima. Od faktora koji doprinose trenutnom stanju, odnosno onemogućavaju da ženski pokret pređe u fazu uzleta, najčešće se ističe širi društveno-politički kontekst, a nakon toga specifičnost i nedovoljna senzibilnost donatorskih politika. Podele u pokretu i neki elementi njegove rascepanosti uglavnom su uslovljeni širim okolnostima, a manje, na primer, različitim pogledom na koncept ženskih ljudskih prava (iako su prisutna i ta tumačenja, posebno kada je reč o reproduktivnim i LGBTI pravima). Prepoznaje se da postoje i različiti pogledi na strategije delovanja koje treba koristiti, ali one zapravo ne isključuju jedna drugu. Međutim, utisak je da, iako

se međusobno ne isključuju, nisu ni dovoljno uvezane, što dalje doprinosi određenoj „razmrvljenosti pokreta“. Razlike postoje i u tumačenjima dometa ženskog aktivizma u pokretu i kroz pokret. Iako se, generalno, prepoznaje da je došlo do određenih promena kada je reč o rodnoj ravnopravnosti u društvu, pri čemu su ključnu ulogu imali upravo ženski pokret i žensko organizovanje, uglavnom se ističe da te promene nisu dovoljne. Jedan od razloga je upravo i nedovoljna snaga ženskog pokreta da se nametne kao značajna društveno-politička snaga, što je uslovljeno velikim brojem problema u društvu i „požarima“ koji se moraju gasiti, kao i nemogućnošću da se „solidarišemo“ oko svega što pojedine organizacije rade u skladu sa svojom misijom i vizijom. Tu je i kontradelovanje donosilaca odluka, posebno kada dolaze iz etnonacionalnih stranaka, pokušaji kooptacije nekih organizacija, odnosno grupa žena, kao i pogrešne strategije koje ženske organizacije koriste u nekim aktivnostima (na primer, prilikom saradnje sa političarkama).

U kontekstu postkonfliktnog i razorenog društva, sa ogromnim problemima koji su pogodili gotovo čitavo stanovništvo, a žene posebno, pokret je „onakav kakav može biti“, konstantno se deluje, aktivistkinje su stalno „u pokretu“, i određeni pomaci ipak su postignuti:

Mislim, pitanje o ženskom pokretu u Bosni i Hercegovini je zaista jedno složeno pitanje, koje se otvara i postavlja već dugi niz godina, da ne kažem decenija. Postoji li ili ne postoji, kakav je, da li onakav kakav nam treba, ja bih rekla da on postoji i da je onakav kakav može biti. U jednom društvu kakvo je bosanskohercegovačko, u društvu kojem je u posljednjih 30 godina razorena zemlja, razoren društveni poredak i koja je dodatno fizički razorena ratom. I govoriti o kontekstu pokreta, ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini, a porediti ga sa nečim što pamtimo kao

ženski pokret ili sa nečim što se dešava u nekim drugim zemljama, nije primjereno, jer je primjereno samo onda kada imamo sličan kontekst. Činjenica da ima zemalja koje su u teškoj situaciji i gdje su žene mnogo mobilnije, ali je činjenica da ženska mobilnost postoji u Bosni i Hercegovini otkako je stao rat.

Da se pokret jako studiozno nekako izgradio u zadnjih 10, 15 godina, da postoji veliki broj kvalitetnih aktivista i aktivistkinja i, ne znam, predstavnika civilnog sektora koji su se profesionalizovali u različitim sferama, a isto tako i van ovih aktivističkih krugova, da je dobar dio akademske zajednice učestvovao u svojoj nadogradnji znanja u ovoj sferi...

Aktivistkinje koje sumnjaju u trenutnu i u potencijalnu snagu ženskog pokreta, pored razjedinjenosti, ukazuju na nedovoljnu autonomiju, bilo u odnosu spram donatora ili „domaćih“ vlasti. Uprkos tome, aktivistkinje ne smatraju da je ženski pokret kooptiran od ovih aktera, iako se neki oblici saradnje i interakcije problematizuju. Međutim, to nije specifikum samo bh. pokreta. Ako uzmemo za polazište stanovište Weldon da je autonomni ženski pokret oblik mobilizacije koja se razvija s ciljem poboljšanja položaja žena u društvu i njihovog boljitka, nezavisno od političkih partija i drugih asocijacija koje nemaju u svom fokusu delovanja ženska pitanja (Weldon 2011, 2, 5), može se reći da je bh. pokret autonoman. Pitanje njegove snage nije uvek nužno i linearno povezano sa njegovom autonomijom, jer postoje pokreti koji su u potpunosti autonomni, ali je njihov uticaj na društvene procese zanemarljiv. Radi jačanja argumentacije koja potvrđuje ovu tezu, potrebno je takođe ukazati na to da civilno društvo u Bosni i Hercegovini kao kišobran pojam obuhvata različite organizacije, i mnoge od njih dobijaju značajnu podršku od države. Zauzvrat, ovakve organizacije često doprinose širenju etnonacionalističke populističke retorike i okrenute

su isključivo uskim interesima svojih članova (Spahić-Šiljak 2017a, 189). Iz toga je više nego jasno da je ženski pokret autonoman i integralni deo širih procesa demokratizacije društva, i da je usmeren ka pružanju niza usluga ženama i zagovaranju poboljšanja njihovog položaja u bh. društvu. Ako se, opet, pozovemo na Veldon, koja smatra da se snaga pokreta meri protestnim aktivnostima, stepenom podrške u javnosti, diverzitetom članstva i, uopšte, mnogobrojnim aktivnostima koje pokret organizuje (Weldon 2011, 48), ženski pokret u BiH svakako zadovoljava mnoge od navedenih kriterijuma, iako učinci svakog od njih nisu dovoljno jasni, što proizlazi i iz toga što su teško merljivi. Neki nedostaci bh. pokreta, iako zasigurno postoje, često su rezultat površnih percepcija šire javnosti, posebno na društvenim mrežama. Kao što primećuje jedna aktivistkinja:

Na primjer, meni uvijek smeta, nešto se desi i krene, „evo, nijedna ženska nevladina se nije oglasila!“, to kukanje mi baš uvijek smeta. Pod jedan. Ili kad se krene, „ej što nevladine nego što neke feministkinje nisu, kao sve su to lažne feministkinje!“ To mi je baš ono zanimljiv koncept, što bi se oglašavala, jer mi je stvarno Facebook mjesto gdje ću se oglasiti, i šta je zapravo podrška?

Naravno, u promišljanjima nekih aktivistkinja bila je prisutna rezignacija, koja je u nekim slučajevima bila uslovljena i recentnim događajima koji su se desili neposredno pre obavljanja intervjua. Na primer, nakon neuspele akcije koja je imala za cilj da spreči imenovanje osobe optužene za nasilje u porodici na ministarsku poziciju (slučaj opisan u prvoj vinjeti):

...jedna poštena katarza bi trebala da se desi, jer nam baš onako čišćenje, čišćenja nas, naših organizacija ili da nam dođe iz dupeta u glavu da smo ponovo pos-

tale ugrožene. To što mi možemo gledati Netflix, što te niko ne mlati baš često, to nije baš da su ženska prava.

Međutim, osećaji razočaranja ne vode u promišljanja o eventualnom odustajanju od daljeg angažmana i aktivističkog delovanja, što je potvrđeno i u drugim analizama (Jusić 2020, 23). Ključni faktor snage pokreta koju on zasigurno ima i oko čega se faktički sve aktivistkinje slažu jeste da nikada neće odustati od dalje borbe:

Ovo možda zvuči utopistički, ali ako nisi spremna da radiš ovo čitav život do penzije, a možda i poslije, i da umreš, a da ne znaš je l' se promijenilo, onda nemoj ni počinjati ovo da radiš. Moraš biti spremna na poraze, moraš biti spremna na male korake, ali vidljive, vidljive korake koji su napravljeni i stvarno se vidi pomak...

...ali, generalno, ima stvarno pozitivnih stvari, i ja uvijek govorim kad izgubim motivaciju, kad vidiš da je sve crno i pitaš „šta ja radim ovdje“, i onda kažem da nema nas, ko bi dolazio s tom alternativom, sa tom drugom percepcijom? Da nema ženskog pokreta, da nema ženskih nevladinih organizacija, ko bi uopšte pričao o tome, ko bi sebe davao? I dokle god toga ima, i koliko god da nas ima, ma šta da radimo, super je da postojimo, jer tada imaš nadu da nije sve tako crno...

Mislim, put kojim smo mi krenule, ako bi stale, mi ko da onda ništa nismo uradile, ja nisam džaba rekla „ja dok sam živa, ja ću ovo raditi“. Ja sam penzionerka i trenutno sam u nekakvoj neformalnijoj ulozi ovdje gdje radim, ali moji sugrađani ne prepoznaju da sam u penziji...

10. Zaključak

Širom sveta, žene formiraju različite formalne i neformalne grupe, organizacije, mreže, s ciljem adresiranja pitanja i problema koji nisu dovoljno i adekvatno prepoznati od strane sistema. Njihovo povezivanje i delovanje, doduše, na različite načine predstavlja ženski pokret, koji je širi, kolektivni akter civilnog društva i autentičan prostor za artikulaciju ženskih glasova i upućivanje različitih zahteva koji su od značaja za žene (Baker 2008, 5). Kao i u slučajevima drugih marginalnih grupa, sa manje moći, i koje se suočavaju sa brojnim preprekama u institucionalnim sferama politike, društveni pokreti za žene predstavljaju najznačajniju i najefektivniju arenu za artikulisanje, i potom upućivanje različitih zahteva, posebno ako se ima u vidu da žene čine najbrojniju marginalnu grupu (Weldon 2011, 53). Pokret stoga karakteriše brojnost različitih oblika udruživanja i umrežavanja, šarolikost i raznovrsnost u delovanju, usmerenost na mnogobrojne probleme žena koji se pokušavaju rešiti, bilo direktnim pružanjem usluga, zagovaranjem ili podizanjem svesti o važnosti ovih problema, što je karakteristika i bh. ženskog pokreta. Na taj način se ukazuje i na različita ženska iskustva represije, s obzirom na to da žene ne čine homogenu grupu.

Aktivizam u pokretu i u civilnom društvu generalno je od velikog značaja u Bosni i Hercegovini, s obzirom na to da ovdašnji politički sistem i generalni društveni kontekst u velikoj meri otuđuje građanke i građane od političke participacije (Popov-Momčinović 2013, 182). Kao što je prikazano, bh. društvo je društvo poluperiferije, u kojem vladajuće etno-

politike marginalizuju identitete koji se ne uklapaju u etnonacionalne matrice, što, zajedno sa trendom retradicionizacije društva, na različite načine poništava ili niveliše specifična ženska iskustva i borbe, i marginalizuje njihove glasove. Međutim, nigde u svetu situacija nije idealna po žene i put ka rodnoj ravnopravnosti nailazi na brojne prepreke, uprkos značajnim postignućima pokreta. Ne treba zaboraviti da je, na primer, borba za pravo glasa za žene trajala faktički više od sto godina. Iako su žene i ženski pokreti uspeli da izvrše značajan uticaj na formalne politike, politička sfera i dalje na različite načine isključuje žene, što je u bh. društvu više nego očigledno, posebno ako se uzme u obzir svuda prodirući trend retradicionizacije i repatrijarhalizacije, koji su doneli rat i urušavanje socijalizma. Ipak, uprkos ogromnoj degradaciji i brutalnom stepenu rodno zasnovanog nasilja koji je korišten kao jedna od strategija rata devedesetih, ove nedaće su takođe pospešile ženski aktivizam. Katastrofalni problemi na terenu, s jedne strane, ali i brojne mogućnosti koje su se otvorile devedesetih godina prošlog veka za žensko delovanje, posebno na međunarodnom nivou, potaknuli su žene da se pokrenu. Pitanje donatorskih politika stoga je tema koja se uvek pojavljuje, ali, kao što je ranije ukazano, to nije samo karakteristika bh. pokreta već širih globalnih trendova i mogućnosti koje su se otvorile na međunarodnom nivou (Milić 2004, 67). Stoga tumačenje ženskog aktivizma kao puke implementacije donatorskih politika predstavlja veliko pojednostavljivanje stvari i zanemarivanje interakcije između globalnih i lokalnih feminističkih agendi. Iako je sigurno da je dominantna neoliberalna ideologija na globalnom nivou uticala na preovlađivanje određenih oblika delovanja, uglavnom kroz nevladine organizacije, one, a posebno ženske NVO, nisu homogeni entiteti i na različite načine doprinose i remećenju postojećih praksi heteronormativnosti, rasističkih i kolonijalnih praksi, i ne uklapaju se nužno u neoliberalne okvire i posebno ne u svim svojim aktivnostima (Bernal & Grewal 2014, 14, 15). Takođe,

žene Bosne i Hercegovine bile su aktivne u različitim istorijskim periodima i, uprkos ograničenjima, socijalistički model emancipacije predstavlja radikalnan zaokret u načinu pozicioniranja položaja žene u društvu i otvorenim mogućnostima za njihovo delovanje u javnoj sferi (Majstorović 2016, 85). Ovo nasleđe posebno se želi oživeti i uvažiti kroz alternativne prostore kulture sećanja koje kreiraju ženske grupe i organizacije, nasuprot onim zvaničnim, koje potiskuju žensko iskustvo i doprinose (Popov-Momčinović 2023a, 35). Dalje, postojanje istorijskog kontinuiteta u delovanju pruža aktivistkinjama osećaj uspeha i autonomije (Bagić 2006, 231).

S obzirom na kolorit ženskog aktivizma, u pokretima su uvek prisutni i problemi prilikom artikulacije zajedničkog delovanja, što se manifestuje na mikro, mezo i makro nivou. Prvi se tiče odnosa između aktivistkinja, drugi interakcije između različitih grupa, organizacija i institucija, treći – svih ovih odnosa zajedno (Baker 2008, 4). Iako ovi aspekti nisu ovde detaljno istraživani, interpretacije aktivistkinja u generalnom smislu ukazuju na postojanje međusobne podrške i saradnje kako na personalnom tako i na intergrupnom nivou. I dok su se u prethodnoj studiji, objavljenoj 2013, pojavljivali i određeni oblici (doduše, uglavnom kroz pojedinačne primere) kako personalne tako i intergrupne netrpeljivosti, stiče se utisak da su određene boljke, koje su proizašle iz činjenice da je delovanje kroz NVO predstavljalo nešto novo za ovdašnji aktivizam, u određenoj meri prevaziđene. To, naravno, ne implicira da ne postoje podele u ženskom pokretu u BiH, pri čemu njihovo postojanje ne vodi nužno u sukobe i tenzije. Postoje određene razlike u načinima gledanja na pitanja koja treba rešiti uz opšte slaganje da je generalan položaj žena u društvu i dalje daleko od ravnopravnog, i za sve ženske pokrete je upravo saglasnost da „nešto nije u redu sa položajem žena u društvu“ ključna (Outshoorn 2010, 145). Iz različitih uglova analiziraju se strategije koje su se koristile ili koje pak treba da se koriste, na primer, kada je reč o saradnji sa insti-

tucijama, političarkama i, uopšte, konceptu osnaživanja žena, a najveće razlike u interpretacijama tiču se rezultata i učinaka delovanja ženskog pokreta u ovim sferama. Za neke aktivistkinje važno je da su žene sada više zastupljene u politici i da su uspostavljeni različiti mehanizmi za rodnu ravnopravnost, koji, doduše, više ili manje, uspešno saraduju sa ženskim organizacijama. Međutim, po nekim drugim aktivistkinjama, ovi rezultati su nedovoljni, promene više nego spore, i, zajedno sa drugim problemima koji pritiskaju društvo (posebno loša ekonomska situacija, stalne političke tenzije, veliki odliv stanovništva, novi oblici konzervativnih zaokreta i sl.), sve je izazovnije dalje raditi i aktivistički delovati. Ovi problemi se posebno negativno usložnjavaju i deluju na aktivizam posebnih grupa žena, kao što su, na primer, Romkinje i žene u malim lokalnim zajednicama i ruralnim područjima.

Takođe, u ovoj, kao i u prethodnoj studiji, primećene su razlike između ženskih organizacija kada je reč o prihvatanju feminizma i feminističkog identiteta (v. Popov-Momčinović 2013, 151–161). Okosnicu feminizma i dalje čine aktivistkinje i organizacije iz urbanih centara, ali njihove interpretacije delovanja organizacija koje nemaju jasan feministički identitet sada su blaže. Takođe, neke aktivistkinje iz manjih zajednica su upravo i naglašavale važnost feminizma za njih lično i organizaciju u kojoj deluju. Za razliku od prethodne studije, one koje to nisu činile nisu se ni ograđivale od feminizma. Stiče se utisak da su porasle svest i tolerancija prema činjenici da žene, čak i kada je reč o aktivistkinjama, na različite načine percipiraju položaj žena u društvu, definišu vlastite identitete, deluju i artikulišu svoje glasove u skladu sa ličnim mogućnostima, kao i specifičnostima sredina u kojima deluju. Čini se da je i bh. ženski pokret, što je, inače, i širi globalni trend, manje zaokupljen identitarnim pitanjima na način na koji su to činili ženski pokreti iz šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, koji su bili vođeni principima univerzalnog sestrinstva i solidarnosti. Delovanje kroz profesional-

ne organizacije više je usmerilo aktivizam u pravcu rešavanja konkretnih problema, kao što je, na primer, unapređenje zakonske regulative i senzibilizacija institucija i, uopšte, učincima koji su više podložni merenju, a manje identitarnim pitanjima. Kako je Anđelka Milić objasnila u kontekstu Srbije, spremnost žena da postanu aktivne članice ženskih grupa manje proizilazi iz znanja o feminizmu, a više iz situacionih i ličnih okolnosti, i lokalnog i globalnog konteksta (Milić 2004, 66). Doduše, prisutna je svest kod bh. aktivistkinja da se to negativno odražava na masovnost pokreta, jer upravo snažan feministički identitet pruža stabilniju motivaciju za delovanje i artikulisanje poruka u javnosti, što se problematizovalo i u kontekstu delovanja nekih mreža u BiH, posebno Ženske mreže, koja, za razliku od Sigurne mreže i Ring mreže, nije „strukovnog“ tipa. Zanimljive su, svakako, interpretacije aktivistkinja koje svoje delovanje opisuju kao *grassroot*, a po kojima je feminizam uvek kontrakulturalan i opozicioni. Iz ovih interpretacija, ni delovanje profilisanih aktivistkinja iz urbanih centara nije u pravom smislu feminističko, posebno jer je projektno orijentisano i usmereno ka saradnji sa ovdašnjim politikama. Međutim, kao što se prepoznaje u nekim drugim analizama, saradnja sa institucijama i rad na sprovođenju principa urođnjavanja takođe predstavlja oblik „svakodnevnog aktivističkog feminizma“ (True 2009, 102). Ovde se takođe možemo zapitati šta je „pravi“ feminizam, koji su osnovni kriterijumi i ko odlučuje o tome (Offen 1988, 129).

Takođe, na pokrete se uvek reflektuju širi društveni problemi i društvene podele (na primer, klasne, rasne, verske, etničke, jezičke i sl.). Po aktivistkinjama, u BiH su te podele uglavnom generisane od strane političkog sistema, etničkih i tzv. entitetskih podela, koje često sužavaju prostore za zajedničko delovanje. Iz tih razloga, prisutan je i fenomen „strateškog izbegavanja“ tema oko kojih se u društvu inače generišu sukobi i naglašavanje onoga što je zajedničko svim ženama, a što je zabeleženo i u drugim istraživanjima (na primer, Helms 2013,

147, 148). Takođe, s obzirom na to da se neka ključna pitanja koja žene pokušavaju adresirati kroz aktivizam rešavaju na nižim nivoima vlasti, često je i njihovo delovanje okrenuto ka tim nivoima. U nekim slučajevima, to je osnov za proširenje određenih aktivnosti i u druge delove zemlje i nivoe vlasti. Kao primer može se navesti uspeh „Medica“ Zenica, koja je u saradnji sa institucijama na kantonalnom nivou uspostavila program zaštite svedokinja u predmetima ratnih zločina i seksualnog nasilja, i nakon čega se mreža podrške proširuje i na druge kantone i na Republiku Srpsku (Spahić-Šiljak 2013b, 34, 35). Međutim, generalne percepcije intervjuisanih aktivistkinja su da promene uglavnom ostaju „lokalizovane“ – na primer, u konkretnom smislu bolja je situacija u nekim kantonima kada je reč o finansiranju sigurnih kuća, a centralizovana struktura entiteta Republika Srpska dobrim delom je olakšala donošenje nekih ključnih zakona. Međutim, u ovom entitetu su autoritarne tendencije i konzervativni zaokret izraženiji nego u Federaciji BiH, gde je nešto labavija struktura pogodovala i većem društvenom pluralizmu. To pak ne znači da ženske organizacije u BiH ne saraduju, s obzirom na to da se kroz različite oblike međusobnog ohrabivanja i podrške, razmenom znanja i iskustava i formiranjem ženskih mreža takođe deluje mimo administrativnih granica. Naposljetku, pitanja jedinstva pokreta uvek su složena, s obzirom na to da pokreti predstavljaju fluidne kolektivitete koji se stalno kreću i menjaju (Sawer & Grey 2008, 3).

Neki problemi su rezultat delovanja kroz nevladine organizacije, što nije specifikum samo bosanskohercegovačkog ženskog pokreta. Od devedesetih godina, i drugde u svetu pokreti pokušavaju da opstanu i da transformišu društvo različitim oblicima organizovanog i institucionalizovanog delovanja (Ferree & Martin 1995, 6). Iz tih razloga su pokreti često manje vidljivi „na ulici“, što dovodi do gubitka interesovanja za njihovo delovanje, te u medijima, a nekad i u naučnim analizama dolazi do pogrešnih tumačenja da su oni

„nestali“ sa scene (Sawer & Grey 2008, 2). Međutim, činjenica da se oni masovno mobilišu u određenim okolnostima, na primer, u slučajevima kršenja ženskih prava i antifeminističkog delovanja donosilaca odluka, ukazuje na to da pokreti deluju u smeru promena s jedne, i čuvanja ranije postignutih prava s druge strane.

S tim u vezi, značaj ženskog pokreta u BiH ogleda se u brojnosti ženskih udruženja i organizacija, i ovaj indikator ukazuje na vidljivost i na značaj pitanja koja se tiču žena za same žene. Ovaj kvantitet nije uvek lako izmeriti, s obzirom na to da su neke organizacije prestale sa radom, a kao i u civilnom društvu generalno, gašenje organizacija se ne prijavljuje/registruje kod nadležnih institucija (Spahić-Šiljak 2017a, 194). Ipak, paralelno nastaju i nove organizacije, formiraju se i neformalne grupe, a mlade žene okreću se i tzv. digitalnom aktivizmu, za koji često i nije potrebno imati registrovanu organizaciju. Iako je odnos između kvantiteta i kvaliteta još teže merljiv, aktivistkinje potvrđuju da je žensko pitanje izneto u javnost, da je došlo do značajnih zakonskih unapređenja, i da je, zahvaljujući pritisku ženskih organizacija, kao i saradnji sa institucijama, došlo do značajnih unapređenja. Međutim, promene se, generalno, percipiraju kao više nego spore i razvoj nikad nije linearan (posebno kad je reč o primeni zakona, radu institucija i mehanizama za rodnu ravnopravnost), s obzirom na to da je reč o širim transformacijskim procesima. Najveći pomaci prepoznaju se u sferi zaštite od nasilja, ali su i ovde neophodna brojna unapređenja, uključujući i zakonska. Takođe, politička participacija žena i njihovo učešće u procesima donošenja odluka jedan je od važnih prioriteta, uprkos različitim percepcijama postignutih učinaka i gledanja na međusobnu saradnju aktivistkinja i političarki.

Specifične grupe deprivilegovanih žena formiraju vlastite organizacije, neke se međusobno snažnije povezuju (na primer, ženske romske organizacije), i na različite načine

sarađuju i sa tzv. *mainstream* profesionalnim ženskim organizacijama. Romske ženske organizacije su zbog veoma lošeg položaja Romkinja često usmerene na pružanje direktne pomoći i podrške, koja je često usmerena i na romsku zajednicu u celini, ali su uspele da prodru u bar neke institucije i da obezbede da se njihov glas čuje kako u pokretu tako i u široj javnosti. S obzirom na to da su pitanja tzv. tranzicijske pravde često redukovana i konstruisana kroz etničke okvire, rodna dimenzija tranzicijske pravde važan je segment ženskog delovanja. Ženske organizacije su i dalje najstabilniji oslonac za žene koje su preživele rodno zasnovano nasilje u ratu, i na alternativne načine, kao što je, na primer, regionalna inicijativa Ženski sud, pokušavaju pružiti autonoman prostor za njihove glasove (Clark 2015, 79). Poseban problem predstavljaju tendencije zloupotrebe udruženja koja predstavljaju žrtve od strane političkih elita, a udruženja žrtava koja okupljaju žene često u svom fokusu i nemaju ženska prava (Helms 2013, 106), te je i problematično percipirati ih kao deo ženskog pokreta.

Iako su prisutna brojna ograničenja usled visokog stepena homofobije i lezbofobije u društvu, koje podupire etnonacionalistički populizam, u prethodnom periodu je i LGBTI pokret dostigao značajnu fazu razvoja. Međutim, uočene su i neke tendencije koje ukazuju na *backlash* i iznenadni udar na ženska ljudska prava i rodnu ravnopravnost, posebno kroz oblike tzv. antirodne mobilizacije. Takođe, u patrijarhalnom okruženju fokus je uglavnom na *gay* osobama, što na paradoksalan način čini LBT žene manje izloženim nasilju, ali i manje okrenutim ka vlastitim potrebama i organizovanju, iako su, kako ranije analize pokazuju, upravo žene iz ove zajednice najvidljivije u javnosti i najprodornije. Situacija je posebno teška u malim, nerazvijenim, kao i u ruralnim zajednicama, gde su politički pritisci i ekonomski problemi, različite ucene i patrijarhalno okruženje još dodatno izraženi, a donatorske podrške zanemarljive. Uprkos tome, ove žene su

kroz usmerenost na ekonomsko osnaživanje, ekologiju, rad sa decom na prevenciji nasilja i sl. posvećene ženskim pravima i kreiranju pravedne i kohezivne lokalne zajednice. Iako je njihovo delovanje često ograničenog dometa, neke od aktivistkinja iz ovih zajednica artikulišu snažne feminističke glasove.

Uprkos brojnim izazovima, postignuća ženskog pokreta u BiH su značajna, posebno ako se ima u vidu i širi kontekst, koji je na različite načine nepovoljan po žensko samoorganizovanje. Međutim, kao i drugi pokreti u svetu, ženski pokret u BiH doveo je u pitanje mnoge pretpostavke koje se uzimaju zdravo za gotovo kada je reč o rodnim ulogama i načinima na koje institucije deluju i privileguju muško iskustvo (Marx Ferree & Martin 1995, 3). Da su bh. aktivistkinje povezane i da su stalno u pokretu, pokazuje i slučaj koji se desio kada sam privodila ovu studiju kraju. Naime, nakon što je radnica iz Jablanice brutalno pretučena od strane poslodavca početkom avgusta 2023, žene su se na različite načine pokrenule da budu podrška, da izraze nezadovoljstvo i da izvrše pritisak na institucije da rade svoj posao i zaštite žrtve, a ne nasilnike. Takođe, u tom periodu je, na primer, usvojen i zakon na nivou Federacije BiH (godinu dana nakon Brčko distrikta) koji konačno prepoznaje decu rođenu zbog rata kao civilne žrtve rata, a nastavljeno je i sa nekim drugim važnim inicijativama s ciljem prepoznavanja femicida kao zasebnog krivičnog dela. Ovaj dinamični period takođe potvrđuje neophodnost stalne analize ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini, beleženje novih izazova, kao i postignuća, u čemu lokalna proizvodnja znanja treba da ima važnu ulogu.

Literatura

1. Aganović, Arijana, i Zlatan Delić. 2014. „IV Dio : Devedesete. Rat i nakon rata u Bosni i Hercegovini“. U *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Jasmina Čaučević (ur.), 176–224. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE.
2. Aganović, Arijana. 2015. „1995–2003: Postdejtonska borba za ravnopravnost spolova“. U *1995–2015. Žene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini*, Saša Gavrić i Maida Zagorac (ur.), 37–57. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
3. Agencija za ravnopravnost polova Bosne i Hercegovine. 2023. „Sastanak o provedbi akcionog plana za unapređenje prava LGBTI osoba u BiH“. *Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine*, 7. 6. Pristupljeno 4. avgusta 2023. <https://arsbih.gov.ba/sastanak-o-provedbi-akcionog-plana-za-unapredjenje-prava-lgbti-osoba-u-bih/>
4. Aladžuz, Dženana. 2014. *U potrazi za izgubljenim vremenom: Priča o ravnopravnosti spolova kroz prizmu stranačkih dokumenata*. Sarajevo: Infohouse.
5. Alonso, Alba, Rosella Ciccia and Emanuela Lombardo. 2023. „A Southern European Model? Gender Regime Change in Italy and Spain“. *Women's Studies International Forum* 98: 1–8. doi: 10.1016/j.wsif.2023.102737
6. Andrić-Ružičić, Duška. 1997. „Žensko samoorga-

- nizovanje u Bosni: feminizam iz nužde ili nužda iz feminizma“. U *Žene i politika mira. Prilozi ženskoj kulturi otpora*, B. Kašić (ur.), 24–26. Zagreb: Centar za ženske studije.
7. Anić, Jadranka Rebeka. 2015. „Gender, Gender ‘Ideology’ and Cultural War: Local Consequences of a Global Idea – Croatian Example“. *Feminist Theology* 24(1): 7–22. doi: 10.1177/0966735015593434
 8. Anić, Jadranka Rebeka. 2016. „Anti-Gender Bewegung: Ein Beitrag zur Bewertung des Phänomens“. *Journal of the European Society of Women in Theological Research* 24: 13–29. doi: 10.2143/ESWTR.24.0.3170023
 9. Anić, Jadranka Rebeka, and Zilka Spahić Šiljak. 2020. „Secularisation of Religion as the Source of Religious Gender Stereotypes“. *Feminist Theology* 28(3): 264–281. doi: 10.1177/0966735020906949
 10. Antonijević, Zorana. 2016. „Državni feminizam u Srbiji – institucionalizacija feminističkih politika i praksi?“. *Sociologija* 58(3): 350–371. doi: 10.2298/SOC1603350A
 11. Arnautović, Azra. 2009. „Emocionalne reakcije terapeuta u radu sa traumatskim ratnim iskustvima“. *Zbornik radova Rehabilitacija žrtava torture. Knjiga 2*, Mima Dahić (ur.), 53–61. Tuzla: Vive žene.
 12. Bacchi, Carol, and Joan Eveline. 2012. *Mainstreaming Politics: Gendering Practices and Feminist Theory*. Adelaide: University of Adelaide Press. doi: 10.1017/upo9780980672381
 13. Baden, Sally, and Anne Marie Goetz. 1997. „Who Needs [Sex] When You Can Have [Gender]? Conflicting Discourses on Gender at Beijing“. *Feminist Review* 56(1): 3–25. doi: 10.1057/fr.1997.13

14. Bagić, Aida. 2006. „Women’s Organizing in Post-Yugoslav Countries. Talking about ‘Donors’“. In *Global Feminism. Transnational Women’s Activism, Organizing, and Human Rights*, Myra Marx Ferry and Aili Marri Tripp (eds.), 228–263. New York and London: New York University Press.
15. Bajramović Jusufbegović, Sanela. 2018. „‘They Are Hardly Feminist and Could Learn a Lot’. Swedish-Bosnian Encounters for Gender Equality and Peace, 1993–2013“. In *Gendering Postsocialism, Old Legacies and New Hierarchies*, Yulia Gradkosva and Ildikó Asztalos Morell (eds.), 21–36. London and New York: Routledge.
16. Baker, Carrie N. 2008. *The Women’s Movement Against Sexual Harassment*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo and Delhi: Cambridge University Press.
17. Bassnett, Susan. 2013. [1986] *Feminist Experiences. The Women’s Movement in Four Cultures*. London and New York: Routledge.
18. Bašić, Sanela. 2020. „Rodna ravnopravnost u bosanskohercegovačkoj populaciji: između tradicije i (post)moderniteta“. U *Vrijednosti u BiH: Prikaz rezultata Europske studije vrijednosti 2019*, Jadranka Kolenović-Đapo i Jelena Brkić Šmigoc (ur.), 81–97. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
19. Bašić, Sanela, i Valida Repovac-Nikšić. 2019. „Ekonomija i rodna ravnopravnost“. U *Rodna ravnopravnost. Teorija, pravo, politike. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka*, Saša Gavrić i Amila Ždralović (ur.), 187–202. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet.
20. Batinić, Jelena. 2011. „Feminism, Nationalism, and War: The ‘Yugoslav Case’ in Feminist Texts“.

Journal of International Women's Studies 3(1): 1–23.

21. Bavčić, Elmaja, i Zlatan Delić. 2014. „VDio : Granice milenija, sadašnjost“. U *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Jasmina Čaušević (ur.), 226–275. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE.
22. Baylina, Mireia, Maria Dolors Garcia-Ramon, Ana María Porto, Isabel Salamaña and Montserrat Villarino. 2016. „Women Assess Rurality – A Tailored Rural Idyll“. In *Women and Migration in Rural Europe. Labour Markets, Representations and Policies*, Karin Wiest (ed.), 25–43. London: Palgrave Macmillan.
23. Bećirbašić, Belma. 2011. *Tijelo, ženskost i moć – upisivanje patrijarhalnog diskursa u tijelo*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis.
24. Bernal, Victoria, and Inderpal Grewal. 2014. „The NGO Form: Feminist Struggles, States, and Neoliberalism“. In *Theorizing NGOs. States, Feminisms, and Neoliberalism*, Victoria Bernal and Inderpal Grewal (eds.), 1–18. Durham and London: Duke University Press.
25. Berry, Marie E. 2017. „Barriers to Women's Progress after Atrocity: Evidence from Rwanda and Bosnia and Herzegovina“. *Gender and Society* 31(6): 830–853. doi: 10.1177/0891243217737060
26. Berry, Marie E. 2018. *War, Women and Power. From Violence to Mobilization in Rwanda and Bosnia and Herzegovina*. Cambridge: Cambridge University Press.
27. Bilić, Bojan. 2011. „A Concept That is Everything and Nothing: Why *Not* to Study (Post-)Yugoslav Anti-War and Pacifist Contention From a *Civil Society* Perspective“. *Sociologija* 53(3): 297–322.

doi: 10.2298/soc1103297b

28. Bilić, Bojan, i Aleksa Milovanović. 2022. *Postjugoslo/avenski TRANS životi aktivizmi kulture*. Zagreb: Multimedijalni institut
29. Björkdahl, Annika. 2012. „A Gender-Just Peace? Exploring the Post-Dayton Peace Process in Bosnia“. *Peace & Change* 37(2): 286–317. doi: 10.1111/j.1468-0130.2011.00746.x
30. Björkdahl, Annika, and Johanna Mannergren Selimovic. 2014. „Gendered Justice Gaps in Bosnia–Herzegovina“. *Human Rights Review* 15(2): 201–218. doi: 10.1007/s12142-013-0286-y
31. Björkdahl, Annika, and Johanna Mannergren Selimovic. 2016. „Gender: The Missing Peace in the Peace Puzzle“. In *The Palgrave Handbook of Disciplinary and Regional Approaches to Peace*, Oliver P. Richmond, Sandra Pogodda and Jasmin Ramović (eds.), 181–192. London: Palgrave Macmillan.
32. Blagojević, Marina. 2009. *Knowledge Production at the Semiperiphery. A Gender Perspective*. Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
33. Blagojević, Marina. 2010. „Feminist Knowledge and the Women’s Movement in Serbia“. A Strategic Alliance. *Aspasia* 4(1): 184–197.
34. Blagojević, Marina. 2012. „Single Parents in the Western Balkans: Between Emotions and Market“. In *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives*, Krassimira Daskalova, Caroline Hornstein-Tomić, Karl Kaser and Filip Radunović (eds.), 217–246. Vienna: ERSTE Foundation Series.
35. Blagojević, Marina. 2016. [2006]. „Belgrade’s Protests 1996/1997: From Women in the Move-

- ment to Women's Movement?“. In *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*, Jasmina Lukić, Joanna Regulska and Darja Završsek (eds.). London and New York: Routledge.
36. Bljesak.info. 2023. „Zabranjen pristup obrazovnim institucijama Dodik o LGBT zajednici: To treba eliminirati, idite na ostrva“. 28. 3. Pristupljeno 13. avgusta 2023. <https://bljesak.info/vijesti/politika/dodik-o-lgbt-zajednici-to-treba-eliminirati-idite-na-ostrva/414694>
37. Bojicic-Dzelilovic, Vesna. 2009. „Peacebuiding in Bosnia-Herzegovina: Reflections on the Development-Democracy Link“. In *New Perspectives on Liberal Peacebuilding*, Edward Newman, Roland Paris and Oliver Richmond (eds.), 201–217. Tokyo, New York and Paris: United Nations University Press.
38. Bonfiglioli, Chiara. 2011. „Former East, Former West: Post-Socialist Nostalgia and Feminist Genealogies in Today's Europe“. *Гласник Етнографског института САНУ* 59(1): 115–128. doi: 10.2298/GEI1101115B
39. Bonfiglioli, Chiara. 2016. „Biografije aktivistkinja AFŽ-a: Intersekcionalna analiza ženskog djelovanja“. U *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Andreja Dugandžić i Tijana Okić (ur.), 15–39. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA.
40. Borić, Besima. 2011. „Gdje smo sada?“. U *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, Saša Gavrić i Hana Stojić (ur.), 19–37. Sarajevo: Bybook.
41. Borić, Besima. n.d. „Za šta se zalaže inicijativa ‘Podijelimo odgovornost zajedno’“. *Inicijativa za monitoring evropskih integracija*. Pristupljeno 11.

- avgusta 2023. <https://eu-monitoring.ba/za-sta-se-zalaze-inicijativa-podijelimo-odgovornost-ravno-pravno/>
42. Brooks, Ethel C. 2012. „The Possibilities of Romani Feminism“. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 38(1): 1–11. doi: 10.1086/665947
 43. Buljubašić, Belma. 2019. „Mediji, izvještavanje i rodne uloge“. U *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*, Saša Gavrić i Amila Ždralović (ur.), 171–185. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet.
 44. Buka. 2021. „Lana Prlić za BUKU: Vrijedale su me i žene, govor mržnje nije sloboda govora“. 23. 9. Pristupljeno 12. avgusta 2023. <https://6yka.com/novosti/lana-prlic-za-buku-vrijedale-su-me-i-zene-govor-mrznje-nije-sloboda-govora>
 45. Buka. 2023. „Stanivuković: Banjaluka će ostati bedem tradicionalno patrijarhalnih vrijednosti“. 19. 3. Pristupljeno 14. avgusta 2023. <https://6yka.com/bih/stanivukovic-banjaluka-ce-ostati-bedem-tradicionalno-patrijarhalnih-vrijednosti>
 46. Buss, Doris. 2008. „Sexual Violence, Ethnicity, and Intersectionality in International Criminal Law“. In *Intersectionality and Beyond. Law, Power and the Politics of Location*, Emily Grabham, Davina Cooper, Jane Krishnadas and Didi Herman (eds.), 105–123. London: Routledge-Cavendish.
 47. Campbell, Kirsten. 2016. „Gender Justice Beyond the Tribunals: From Criminal Accountability to Transformative Justice“. *AJIL Unbound* 110: 227–233. doi:10.1017/S2398772300009077
 48. Celis, Karen, Sarah Childs, Johanna Kantola and Mona Lena Krook. 2008. „Rethinking Women’s

- Substantive Representation“. *Representation* 44(2): 99–110. doi: 10.1080/00344890802079573
49. Centar ženskih prava. 2023. „Kako doći do pomagačica u zajednici?“. Pristupljeno 10. novembra 2023. <https://cenppz.org.ba/kako-doci-dopomagacica-u-zajednici/>
50. Chandler, David. 1998. „Democratization in Bosnia: The Limits of Civil Society Building Strategies“. *Democratization* 5(4): 78–102. doi: 10.1080/13510349808403585
51. Clark, Janina Natalya. 2015. „Transitional Justice as Recognition: An Analysis of the Women’s Court in Sarajevo“. *International Journal of Transitional Justice* 10(1): 67–87. doi: 10.1093/ijtj/ijv027
52. Clark, Janina Natalya. 2018. *Rape, Sexual Violence and Transitional Justice Challenges. Lessons from Bosnia and Herzegovina*. New York: Routledge.
53. Clisby, Suzanne, and Athena-Maria Enderstein. 2017. „Caught Between the Orientalist – Occidental Polemic: Gender Mainstreaming as Feminist Transformation or Neocolonial Subversion?“. *International Feminist Journal of Politics* 19(2): 231–246. doi: 10.1080/14616742.2016.1258262
54. Chaney, Paul. 2016. „Civil Society and Gender Mainstreaming: Empirical Evidence and Theory-Building from Twelve Post-Conflict Countries 2005-2015.“ *World Development* 83: 280–289. doi: 10.1016/j.worlddev.2016.01.010
55. Childs, Sarah, and Mona Lena Krook. 2009. „Analysing Women Substantive Representation: From Critical Mass to Critical Actors“. *Government and Opposition* 44(2): 125–145. doi: 10.1111/j.1477-7053.2009.01279.x
56. Cockburn, Cynthia. 1991. „A Women’s Political

- Party for Yugoslavia: Introduction to the Serbian Feminist Manifesto“. *Feminist Review* 39(1): 155–160. doi: 10.1057/fr.1991.53
57. Cockburn, Cynthia. 2004. „The Continuum of Violence: A Gender Perspective on War and Peace“. In *Sites of Violence: Gender and Conflict Zones*, Wenona Giles and Jennifer Hyndman (eds.), 24–44. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
58. Cockburn, Cynthia. 2007. *From Where We Stand: War, Women’s Activism and Feminist Analysis*. London and New York: Zed Books.
59. Cockburn, Cynthia. 2013. „Against the Odds: Sustaining Feminist Momentum in Post-War Bosnia Herzegovina“. *Women’s Studies International Forum* 37: 26–35. doi: 10.1016/j.wsif.2013.01.003
60. Coleman, Rebecca. 2008. „‘Things That Stay’. Feminist Theory, Duration and the Future“. *Time & Society* 17(1): 85–102. doi:10.1177/0961463X07086303
61. Colvin, Sarah, and Katharina Karcher. Eds. 2018. *Women, Global Protest Movements, and Political Agency. Rethinking the Legacy of 1968*. London and New York: Routledge.
62. Cornwall, Andrea, and Anne Marie Goetz. 2005. „Democratizing Democracy: Feminist Perspectives“. *Democratization* 12(5): 783–800. doi: 10.1080/13510340500322181
63. Corredor, Elizabeth S. 2019. „Unpacking ‘Gender Ideology’ and the Global Right’s Antigender Countermovement“. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 44(3): 613–638. doi: 10.1086/701171
64. Crenshaw, Kimberle. 1991. „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Vio-

- lence against Women of Color“. *Stanford Law Review* 43(6): 1241–1299. doi: 10.2307/1229039
65. Cvitković, Ivan. 2017. ur. *Demografske i etničke promjene u BiH*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
66. Čaušević, Jasmina. 2014. ur. *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE.
67. Čaušević, Jasmina, Lejla Gačanica i Ljilja Lukić. 2022. *Vodič za imenovanje ulica po ženama*. Bijeljina – Sarajevo: Fondacija „Lara“ i Forum Ziviler Friedensdienst e.V. (forumZFD)
68. Čičkarić, Lilijana. 2006. „Nationalism, Ethnic Conflicts, and Women’s Resistance in Serbia“. In *Women’s Movements, Networks and Debates in post-communist Countries in the 19th and 20th Centuries*, Saurer Edith, Lanzinger Margareth and Frysak Elisabeth (eds.), 223–234. Köln, Weimar and Wien: Boehlau Verlag.
69. Čičkarić, Lilijana. 2018. „Feministički pristup diskurzivnoj kritici rodne ravnopravnosti“. *Sociologija* 60(1): 288–298. doi: 10.2298/SOC1801288C
70. Ćurak, Nerzuk. 2016. *Rasprava o miru i nasilju. (Geo)politika rata – (geo)politika mira – studije mira*. Sarajevo: Buybook.
71. Dahlerup, Drude. 1988. „From a Small to a Large Minority: Women in Scandinavian Politics“. *Scandinavian Political Studies*: 11(4): 275–298. doi: 10.1111/j.1467-9477.1988.tb00372.x
72. Deiana, Maria-Adriana. 2016. „To Settle for a Gendered Peace? Spaces for Feminist Grassroots Mobilization in Northern Ireland and Bosnia-Herzegovina“. *Citizenship Studies* 20(1): 99–114. doi: 10.1080/13621025.2015.1054790

73. Deiana, Maria-Adriana. 2018. *Gender and Citizenship? Promises of Peace in Post-Dayton Bosnia-Herzegovina*. London: Palgrave Macmillan.
74. Despot, Blaženka. 1995. *New Age i moderna*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
75. Despot, Blaženka. 2020. [1981]. "Women and Self-Menagement". *Contradictions – A Journal for Critical Thought* 4(2): 141–151.
76. Diskriminacija.ba. 2016. „Da li će sigurne kuće BiH ‘preživjeti’ izmjene zakona?“. *Diskriminacija.ba*, 26. 1. Pristupljeno 12. avgusta 2023. <https://www.diskriminacija.ba teme/da-li-%c4%87e-sigurne-ku%c4%87e-u-fbih-pre%c5%beivjeti-izmjene-zakona>
77. Drakulić, Slavenka. 2020. „Conquering the Space of Freedom: A Never-Ending Story?“. *Perspectives* 8: 34–37.
78. Dugandžić Živanović, Danijela. 2011. „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“. *ProFemina* summer/autumn 2011: 125–152.
79. Dugandžić, Andreja, i Tijana Okić. ur. 2016. *Izgubljena revolucija – AFŽ između mita i zaborava*. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA.
80. Duhaček, Daša. 2018. [1993]. „Women’s Time in the Former Yugoslavia“. In *Gender Politics and Post-Communism*, Nanette Funk and Magda Mueller (eds.), 131–137. London and New York: Routledge.
81. Duhaček, Daša, Biljana Branković and Milica Miražić. 2019. *Women’s Rights in Western Balkans*. Brussels: European Union.
82. Đugum, Aida, i Gojko Veselinović. 2021. „Parlament FBiH o nacrtu Zakona o zaštiti od nasilja u porodici 27. jula“. *Radio Slobodna Evropa*,

5. 7. Pristupljeno 25. oktobra 2023. <https://www.slobodnaevropa.org/a/fbih-zakon-nasilje-porodica/31342156.html>
83. Einhorn, Barbara. 1991. „Where Have All the Women Gone? Women and the Women’s Movement in East Central Europe“. *Feminist Review* 39(1): 16–36. <https://doi.org/10.1057/fr.1991.37>
84. Einhorn, Barbara, and Charlie Sever. 2005. „Gender, Civil Society and Women’s Movement in Central and Eastern Europe“. In *Gender and Civil Society: Transcending Boundaries*, Jude Howell and Diane Mulligen (eds.), 23–53. London and New York: Routledge.
85. EKO FEM BIH. 2023. „U Tuzli održana prva ekofeministička konferencija u Bosni i Hercegovini – EKO FEM okupio aktivistice i feministice iz svih krajeva Bosne i Hercegovine“. *Ekofembih.ba*, 11. 09. Pristupljeno 14. oktobra 2023. <https://ekofembih.ba/view-more/u-tuzli-odrzana-prva-eko-feministicka-konferencija-u-bosni-i-hercegovini/83>
86. Emmert, Thomas. 1999. „Ženski pokret: The Feminist Movement in Serbia in the 1920s“. In *Women and Society in Yugoslavia and Yugoslav Successor States*, Sabrina Ramet (ed.), 33–49. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
87. Enloe, Cynthia. 2014. *Bananas, Beaches, and Bases. Making Feminist Sense of International Politics. Second Edition Completely Revised and Updated*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
88. Enloe, Cynthia. 2020. *Globalizacija i militarizam. Feministice slažu kockice*. Sarajevo: Udruženje mreža za izgradnju mira.
89. Epstein, Barbara. 2001. „What Happened to the Women’s Movement?“. *Monthly Review* 53(1):

- 1–13. doi: 10.14452/mr-053-01-2001-05_1
90. European Commission. 2021. *2021 Report on Gender Equality in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
91. Fagan, Adam. 2013. „Civil Society and ‘Good Governance’ in Bosnia-Herzegovina and Serbia: An Assessment of EU Assistance and Intervention“. In *Civil Society and Transition in the Western Balkans*, Vesna Bojicic-Dzelilovic, James Ker-Lindsay and Denisa Kostovicova (eds.), 47–70. London: Palgrave Macmillan.
92. Ferrales, Gabrielle, and Suzy Maves McElrath. 2014. „Beyond Rape: Reconceptualizing Gender-Based Violence During Warfare“. In *The Oxford Handbook of Gender, Sex, and Crime*, Rosemary Gartner and Bill McCarthy (eds.), 671–689. Oxford and New York: Oxford University Press.
93. Ferree, Myra Marx, and Patricia Yancey Martin. 1995. „Doing the Work of the Movement: Feminist Organizations“. In *Feminist Organizations. Harvest of the New Women’s Movement*, Myra Marx Ferree and Patricia Yancey Martin (eds.), 3–23. Philadelphia: Temple University Press.
94. Fricker, Miranda. 2007. *Epistemic Injustice. Power and the Ethics of Knowing*. Oxford and New York: Oxford University Press.
95. Fokus.ba. 2021. „Potpisan sporazum. Kanton Sarajevo preuzeo obavezu finansiranja rada Sigurne kuće“. Pristupljeno 10. oktobra 2023. <https://www.fokus.ba/vijesti/bih/kanton-sarajevo-preuzeo-oba-vezu-finansiranja-rada-sigurne-kuce/2129426/>
96. Fondacija „Lara“. 2021. *Izvještaj o radu Fondacije „Lara“ za 2020. godinu*. Bijeljina: Fondacija „Lara“.
97. Fondacija lokalne demokratije 2017. *Analiza tre-*

nutne situacije o stepenu nasilja nad ženama, djevojkama i nasilja u porodici u deset lokalnih zajednica širom BiH. Sarajevo: Fondacija lokalne demokratije.

98. Fondacija za osnaživanje žena Bosne i Hercegovine. n.d. „Novosti“. Pristupljeno 12. septembra 2023. <https://fwebih.org/novosti/>
99. Franceschet, Susanne. 2011. „Gendered Institutions and Women’s Substantive Representation: Female Legislators in Argentina and Chile“. In *Gender, Politics, and Institutions. Towards a Feminist Institutionalism*, Mona Lena Krook and Fiona Mackey (eds.), 58–78. London: Palgrave Macmillan.
100. Fraser, Nancy. 2003. “Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation.” In *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*, Nancy Fraser and Axel Honneth (eds.), 7–109. London: Verso.
101. Friedland, Roger. 2002. „Money, Sex, and God: The Erotic Logic of Religious Nationalism“. *Sociological theory* 20(3): 381–425. doi: 10.1111/0735-2751.00169
102. Funk, Nannete. 2006. „Women’s NGOs in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union: The Imperialist Criticism“. *Femina Politica* 1: 68–83.
103. Gavrić, Saša, and Jasmina Čaučević. 2021. *From Demedicalisation to Same-Sex Marriage: A Contemporary LGBT History of the Western Balkans*. Belgrade: Belgrade Pride Society.
104. Gavrić, Saša. 2023. „Understanding Substantive Representation of Women in Consociational Post-Conflict Political Systems“. *Nationalism and Ethnic Politics* October: 1–19 (published online).

- doi: 10.1080/13537113.2023.2266155
105. Ghodsee, Kristen. 2004. „Feminism-by-Design: Emerging Capitalism, Cultural Feminism, and Women’s Nongovernmental Organizations in Postsocialist Eastern Europe“. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 29(3): 727–753. doi: 10.1086/380631
106. Giomi, Fabio. 2021. *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender, and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Herzegovina*. Budapest and New York: Central European University Press.
107. Goetz, Anne Maria. 2007. „National Women’s Machinery: State-Based Institutions to Advocate for Gender Equality“. In *Mainstreaming Gender, Democratizing the State*, Shirin M. Rai (ed.), 69–95. London and New York: Routledge.
108. Graff, Agnieszka, and Elżbieta Korolczuk. 2017. „‘Worse Than Communism and Nazism Put Together’: War on Gender in Poland“. In *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing Against Equality*, Roman Kuhar and David Paternotte (eds.), 175–193. London and New York: Rowman & Littlefield International.
109. Grbić Pavlović, Nikolina. 2020. *Nasilje u porodici u doba pandemije. Uticaj preventivnih mjera za korona virus na nasilje u porodici*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, Ured u Sarajevu.
110. Gudac-Dodić, Vera. 2014. „State Policy and Women’s Identity in Socialism“. *Токoви уcmopује* 22(2): 83–97. doi: 10.31212/tokovi.2014.2.gud.83-97
111. Halilčević, Mirza. 2018. „Dvostruka diskriminacija: Romi i Romkinje u LGBTI zajednici“. 1. oktobar 2018, *Diskriminacija.ba*. Pristupljeno

10. oktobra 2023. <https://diskriminacija.ba teme/dvostruka-diskriminacija-romi-i-romkinje-u-lgbti-zajednici>
112. Heinrich Böll Stiftung. 2017. „Plan B – Bosanke. Jadranka Miličević“. 7. 4. Pristupljeno 21. avgusta 2023. <https://ba.boell.org/bhs/2017/04/07/plan-b-bosanke-jadranka-milicevic>
113. Helms, Elissa. 2013. *Innocence and Victimhood. Gender, Nation and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Medison and Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
114. Helms, Elissa. 2014. „The Movementization of NGOs? Women Organizing in Post-War Bosnia-Herzegovina“. In *Theorizing NGOs: States, Feminism, and Neoliberalism*, Inderpal Grewal and Victoria Bernal (eds.), 21–49. Durham and London: Duke University Press.
115. hooks, bell. 1982. *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism*. London and Winchester: Pluto Press.
116. Howard, Ivana. 2011. „Building Civil Society in Bosnia and Herzegovina. Challenges and Mistakes“. In *State or Nation? Challenges of Political Transition in Bosnia and Herzegovina*, Edin Sarajlić and Davor Marko (eds.), 93–126. Sarajevo: CIS.
117. Hromadžić, Azra. 2006. „Challenging the Discourse of Bosnian War Rapes“. In *Living Gender after Communism*, Janet Elise Johnson and Jean C. Robin (eds.), 169–184. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
118. Hromadžić, Azra. 2013. „Discourses of Trans-Ethnic *narod* in Postwar Bosnia and Herzegovi-

- na“. *Nationalities Papers* 41(2): 259–275. doi: 10.1080/00905992.2012.747503
119. Htun, Mala, and Laurel S. Weldon. 2018. *The Logics of Gender Justice. State Action on Women's Rights around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
120. Hughes, Melanie M., and Pamela Paxton. 2019. „The Political Representation of Women Over Time“. In *The Palgrave Handbook of Women's Political Rights*, Susan Franceschet, Mona Lena Krook and Netina Tan (eds.), 33–51. London: Palgrave Macmillan.
121. Hughson, Marina. 2014. *Gender Country Profile for Bosnia and Herzegovina*. Brussels: European Commission. Pristupljeno 23. maja 2023. https://europa.ba/wp-content/uploads/2015/05/delegacijaEU_2014070314432045eng.pdf.
122. Hunt, Swanee. 2004. *This Was Not Our War. Bosnian Women Reclaiming the Peace*. Durham, London: Duke University Press.
123. Huremović, Lejla. 2016. *Ka pozitivnim praksama 3: izvještavanje medija u 2015. godini o LGBT temama u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
124. Husanović, Jasmina. 2000. „Practice with No Language: A Reflection of the ‘Gender Scene’ in Bosnia in a Sarajevo Workshop“. *International Feminist Journal of Politics* 3(1): 124–130. doi: 10.1080/713767487
125. Husanović, Jasmina. 2009. „The Politics of Gender, Witnessing, Postcoloniality and Trauma. Bosnian Feminist Trajectories“. *Feminist Theory* 10(1): 99–119. doi:10.1177/1464700108100394
126. Husanović, Jasmina. 2012. „Kultura traume i identitarna politika: Kritika ideologije pomirenja“.

- Diskursi* 2(3): 11–23.
127. Husanović, Jasmina. 2014. „Governance of Life and Femininity in Bosnia and Herzegovina: Reflections on Affective Politics and Cultural Production“. In *Genre and the (Post-)Communist Woman. Analyzing Transformations of the Central and Eastern European female ideal*, Florentina C. Andreescu and Michael J. Shapiro (eds.), 115–131. London and New York: Routledge.
 128. Iancu, Alice, Oana Băluță, Alina Dragolea and Bogdan Florian. 2012. „Women’s Social Exclusion and Feminisms: Living in Parallel Worlds? The Romanian Case“. In *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives*, Krassimira Daskalova, Caroline Hornstein-Tomić, Karl Kaser and Filip Radunović (eds.), 183–215. Vienna: ERSTE Foundation Series.
 129. Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine (n.d.). *Specijalni izvještaj o položaju Roma u Bosni i Hercegovini*. Pristupljeno 10. septembra 2023. <https://www.osce.org/files/f/documents/e/e/110497.pdf>
 130. Irvine, Jill. 2007. „From Civil Society to Civil Servants: Women’s Organizations and Critical Elections in Croatia“. *Politics & Gender* 3(1): 7–32. doi: 10.1017/s1743923x07070055
 131. Iveković, Rada. 2000. „(Ne)predstavljenost ženskog u simboličkoj ekonomiji. Žene, nacija i rat nakon 1989. godine“. U *Žene, slike, izmišljaji*, Branka Arsić (ur.), 9–30. Beograd: Centar za ženske studije.
 132. Iveković, Rada, and Slavenka Drakulić Ilić. 1984. „Yugoslav Neofeminism and its ‘Six Mortal Sins’“. In *Sisterhood is Global. The International Women’s Movement Anthology*, Robin Morgan

- (ed.), 734–738. New York: Feminist Press at the City.
133. Jalali, Rita. 2013. „Financing Empowerment? How Foreign Aid to Southern NGOs and Social Movements Undermines Grass-Roots Mobilization“. *Sociology Compass* 7(1): 55–73. doi: 10.1111/soc4.12007
134. Jalušić, Vlasta. 1999. „Women in Post-Socialist Slovenia“. In *Women and Society in Yugoslavia and Yugoslav Successor States*, Sabrina Ramet (ed.), 109–129. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
135. Jancar, Barbara Wolfe. 1978. *Women Under Communism*. Baltimore, London: The John Hopkins University Press.
136. Jusić, Ajna. 2020. *Suočavanje s nemirom i izgradnja mira iz perspektive postdejtonske žene*. Sarajevo: Fondacija CURE.
137. Kadribašić, Adnan. 2019. „Institucionalni mehanizmi i javne politike za rodnu ravnopravnost“. *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*, Saša Gavrić i Amila Ždralović (ur.), 137–150. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet.
138. Kadribašić, Adnan. 2020. „Security Council Resolution 1325 ‘Women, Peace and Security’: Implementation in BiH“. In *What is the Gender of Security? 20 Years of the Security Council Resolution 1325 „Women, Peace and Security“ and its Implementation in Bosnia and Herzegovina*, Amila Ždralović, Saša Gavrić and Mirela Rožajac-Zulčić (eds.), 63–81. Sarajevo: Sarajevo Open Center.
139. Kadribašić, Adnan, Barbara Chiarenza, Maida Čehajić-Čampara i Lejla Ramić-Mesihović. 2020.

Polazna studija o barijerama političkom učešću žena u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: UNDP.

140. Kajevska, Ana Miškovska. 2017. *Feminist Activism at War: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s.* New York and London: Routledge.
141. Kaldor, Mary. 2012. *New and Old Wars: Organized Violence in Global Era. 3rd edition.* Cambridge and Malden: Polity Press.
142. Karapetrović, Milena. 2014. „The View From Semi-Periphery – About Feminism and Gender Education in Bosnia and Herzegovina“. In *Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy*, Mirjana Adamović, Branka Galić, Anja Gvozdenović, Ana Maskalan, Dunja Potočnik and Lejla Somun-Krupalija (eds.), 43–68. Zagreb and Sarajevo: Institute for Social Research in Zagreb and Human Rights Centre, University of Sarajevo.
143. Karp, Jeffrey A., and Susan A. Banducci. 2008. „When Politics Is Not Just a Man’s Game: Women’s Representation and Political Engagement“. *Electoral Studies* 27(1): 105–115. doi: 10.1016/j.electstud.2007.11.009
144. Kecman, Jovanka. 1978. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama : 1918–1941.* Beograd: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju.
145. Kesić, Vesna. 2001. „From Reverence to Rape. An Anthropology of Ethnic and Genderized Violence“. In *Frontline Feminism. Women, War and Resistance*, Marguerite R. Waller and Jennifer Ryenga (eds.), 25–39. New York and London: Routledge.
146. Kesić, Vesna. 2002. „Muslim Women, Croatian Women, Serbian Women, Albanian Women...“

- In *Balkan as Metaphor*, Dušan I. Bjelić and Obrad Savić (eds.), 311–321. Cambridge and London: The MIT Press.
147. Kóczé, Angéla. 2011. *Gender, Ethnicity and Class: Romani Women's Political Activism and Social Struggles*. Budapest: Central European University (Doctoral dissertation).
148. Kóczé, Angéla, and Márton Rövid. 2012. „Pro-Roma Global Civil Society: Acting for, with or instead of Roma“. In *Global Civil Society 2012: Ten Years of Critical Reflection*, Mary Kaldor and Henrietta L. Moore (eds.), 110–122. Palgrave Macmillan.
149. Kóczé, Angéla, Violetta Zentai, Jelena Jovanović and Eniko Vincze. 2019. *The Romani Women's Movement*. London and New York: Routledge.
150. Korac, Maja. 1996. „Understanding Ethnic-National Identity and its Meaning. Questions from Women Experience“. *Women's Studies International Forum* 19(1–2): 133–143. doi: 10.1016/0277-5395(95)00067-4
151. Korac, Maja. 1998. *Linking Arms: Women and War in Post-Yugoslav States*. Uppsala: Life and Peace Institute.
152. Kostovicova, Denisa, and Vesna Bojicic-Dzelilovic. 2013. „Introduction: Civil Society and Multiple Transitions – Meanings, Actors and Effects“. In *Civil Society and Transition in the Western Balkans*, Vesna Bojicic-Dzelilovic, James Ker-Lindsay and Denisa Kostovicova (eds.), 1–25. London: Palgrave Macmillan.
153. Kostovicova, Denisa, Vesna Bojicic-Dzelilovic and Marsha Henry. 2020. „Drawing on the Continuum: a War and Post-War Political Economy of Gen-

- der-Based Violence in Bosnia and Herzegovina“. *International Feminist Journal of Politics* 22(2): 250–272. doi: 10.1080/14616742.2019.1692686
154. Kostovicova, Denisa, and Tom Paskhalis. 2021. „Gender, Justice and Deliberation: Why Women Don’t Influence Peacemaking“. *International Studies Quarterly* 65(2): 263–276. doi: 10.1093/isq/sqab003
155. Krasniqui, Vjolica, Rada Iveković, Renata J. Kirin, Miroslava Malašević i Snježana Milojević. 2017. „Banalnost zla. Orodjeno nasilje protiv civila“. U *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i o nastavku procesa*, Staša Zajović i Marko Urošević (ur.), 103–108. Beograd: Žene u crnom.
156. Krasniqui, Vjollca, Ivor Sokolić and Denisa Kostovicova. 2020. „Skirts as Flags: Transitional Justice, Gender and Everyday Nationalism in Kosovo“. *Nations and Nationalism* 26(2): 461–476. doi: 10.1111/nana.12593
157. Krause, Wanda C. 2004. „The Role and Example of Chilean and Argentinian Mothers in Democratisation“, *Development in Practice* 14(3): 366–380, doi: 10.1080/0961452042000191204
158. Krook, Mona Lena. 2009a. „Campaigns for Gender Quotas: A New Global Women’s Movement?“ In *Women’s Movement: Flourishing or in Abeyance*, Sandra Grey and Marian Sawer (eds.), 105–115. London and New York: Routledge.
159. Krook, Mona Lena. 2009b. *Quotas for Women in Politics. Gender and Candidate Elections Reform Worldwide*. Oxford: Oxford University Press.
160. Krook, Mona Lena, and Fiona Mackey. 2011. „Introduction: Gender, Politics and Institutions“. In *Gender, Politics and Institutions. Toward a Feminist Institutionalism*, Mona Lena Krook and

- Fiona Mackey (eds.), 1–20. London: Palgrave Macmillan.
161. Kuhar, Roman, and David Paternotte. Eds. 2017. *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing Against Equality*. London and New York: Rowman & Littlefield International.
162. Kuhar, Roman. 2017. „Changing Gender Several Times a Day: The Anti-Gender Movement in Slovenia“. In *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing Against Equality*, Roman Kuhar and David Paternotte (eds.), 215–232. London and New York: Rowman & Littlefield International.
163. Laperrière, Marie, and Eléonore Lépinard. 2016. „Intersectionality as a Tool for Social Movements: Strategies of Inclusion and Representation in the Québécois Women’s Movement“. *Politics* 36(4), 374–382. doi: 10.1177/0263395716649009
164. Lazić, Tanja. 2012. *Žene u istoriji Semberije, dopunjeno izdanje*. Bijeljina: Organizacija žena „Lara“.
165. Ler-Sofronić, Nada. 1986. *Neofeminizam i socijalistička alternativa*. Beograd: Radnička štampa.
166. Ler-Sofronić, Nada. 2011. „Fragmenti o demokratiji, tranziciji, civilnom društvu i ženi“. U *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga: žene u Bosni i Hercegovini*, Saša Gavrić i Hana Stojić (ur.), 85–96. Sarajevo: Buybook.
167. Linc, Huan, i Alfred Stepan. 1988. *Demokratska tranzicija i konsolidacija. Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić.
168. Ličina Ramić, Aida. 2023. „Nova ženska organizacija – Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine (1953–1961)“. U *Zamišljanje žene. O*

- ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić (ur.), 163–220. Sarajevo: Heinrich-Böll-Stiftung / Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo.
169. Liht, Sonja, i Slobodan Drakulić. 1997. „Kada je ime za mirovnjaka bilo žena: rat i rod u bivšoj Jugoslaviji“. *Ženske studije : časopis za feminističku teoriju* 7: 5–34.
170. Lončar, Jelena. 2023. *Performans političkog predstavljanja. Čemu služe govori predstavnika?* Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
171. Lončar, Jelena. 2024. „Autocratic Genderwashing: Gender-Equality Reforms in Serbia“. *Politics and Governance* 12: 1–18. doi: 10.17645/pag.8204
172. Lóránd, Zsófia. 2019. „Feminism and Violence Against Women in Yugoslavia During State Socialism“. In *Women, Global Protests Movement, and Political Agency. Rethinking the Legacy of 1968*, Sarah Colvin and Katharina Karcher (eds.), 84–97. London and New York: Routledge.
173. Lovenduski, Joni, and Marila Guadagnini. 2010. „Political Representation“. In *The Politics of State Feminism. Innovation in Comparative Research*, Dorothy E. McBride and Amy G. Mazur (eds.), 164–192. Philadelphia: Temple University Press.
174. Lovenduski, Joni. 2014. „The Institutionalisation of Sexism in Politics“. *Political Insight* 5(2): 16–19. doi: 10.1111/2041-9066.12056
175. Lukić, Jasmina. 2011. „Protected by Friendship and Caring: Women and Peace in the Former Yugoslav Countries“. *Signs: Journal of Wo-*

- men in Culture and Society* 36(3): 532–541. doi: 10.1086/657486
176. Lukić, Jasmina. 2016. [2006]. „Poetics, Politics and Gender“. In *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*, Jasmina Lukić, Joanna Regulska and Darja Zaviršek (eds.), 239–257. London and New York: Routledge.
177. Mackey, Fiona. 2008. „‘Thick’ Conception of Substantive Representation: Women, Gender and Political Institutions“. *Representation* 44(2): 125–139. doi: 10.1080/00344890802079607
178. Majstorović, Danijela. 2011. „Femininity, Patriarchy and Resistance in the Post-war Bosnia and Herzegovina“. *International Review of Sociology* 21(2): 277–299. doi: 10.1080/03906701.2011.581802
179. Majstorović, Danijela, and Zoran Vučković. 2013. „Rethinking Bosnia and Herzegovina’s Post-coloniality: Challenges of Europeanization Discourse“. *Journal of Language and Politics* 15(2): 147–172. doi: 10.1075/jlp.15.2.02maj
180. Majstorović, Danijela. 2016. „Stvaranje ‘nove’ jugoslovenske žene: emancipatorski elementi medijskog diskursa s kraja II svjetskog rata“. U *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Andreja Dugandžić i Tijana Okić (ur.), 83–115. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA.
181. Majstorović, Danijela. 2020. „Love as Practice of Solidarity: Of Peripheral Bodies, Embodied Justice and Associated Labor“. *On Culture: The Open Journal for the Study of Culture*, 9. Pristupljeno 4. aprila 2023. http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2020/15440/pdf/On_Culture_9_Majstorovic.pdf

182. Majstorović, Danijela, and Zoran Vučkovic. 2022. „Bosnia and Herzegovina After the Transition: Forever Postwar, Postsocialist and Peripheral?“ In *The Political Economy of Eastern Europe 30 Years into the „Transition“*, Agnes Gagyí and Ondřej Slacálek (eds.), 81–96. Cham: Palgrave Macmillan.
183. Maksimović, Dragan. 2023. „Zabrana projekcije filma *Pride* u Banjaluci?“ *Deutsche Welle*, 17. 3. Pristupljeno 3. avgusta 2023. <https://www.dw.com/bs/zabrana-projekcije-filma-prajd-u-banjaluci/a-65021203>
184. Malkić, Aida, i Emina Bošnjak. 2019. *Pozicija, uključenost i prava žena koje pripadaju manjinskim i marginalizovanim grupama u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fondacija CURE.
185. Mansbridge, Jane. 1995. „What is Feminist Movement?“ In *Feminist Organizations. Harvest of the New Women’s Movement*, Myra Marx Ferree and Patricia Yancey Martin (eds.), 27–34. Philadelphia: Temple University Press.
186. McBride, Dorothy, and Amy Mazur. 2012. *Gender Machineries Worldwide*. Washington DC: World Bank.
187. McBride, Dorothy, and Amy G. Mazur. 2013. „Women’s Policy Agencies and State Feminism“. In *Oxford University Press Handbook on Gender and Politics*, Georgina Waylen (ed.), 654–678. Oxford and New York: The Oxford University Press. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199751457.013.0026
188. McCall, Leslie. 2005. „The Complexity of Intersectionality“. *Signs* 30(3): 1771–1800. doi: 10.1086/426800
189. McLeod, Laura. 2019. „Investigating “Missing” Women: Gender, Ghosts, and the Bosnian

- Peace Process“. *International Studies Quarterly* 63(3): 668–679. doi: 10.1093/isq/sqz027
190. Medina, José. 2013. *The Epistemology of Resistance. Gender and Racial Oppression, Epistemic Injustice, and Resistance Imagination*. Oxford: Oxford University Press.
191. Meier, Petra. 2005. „The Belgian Paradox: Inclusion and Exclusion of Gender Issues“. In *State Feminism and Political Representation*, Joni Lovenduski, Claudio Baudino, Marila Guadagnini, Petra Meier and Diane Sainsbery (eds.), 41–61. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
192. Memišević, Adisa, Anela Lemeš, Nejra Vreto i Valida Repovac-Nikšić. 2021. *Politička zastupljenost žena u liberalnim strankama Zapadnog Balkana*. Sarajevo: Fondacija Boris Divković.
193. Melucci, Alberto. 1989. *Nomads of the Present. Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. London: Hutchinson Radius.
194. Mercer, Claire. 2002. „NGOs, Civil Society and Democratization: A Critical Review of the Literature“. *Progress in Development Studies* 2(1): 5–22. doi: 10.1191/1464993402ps027ra
195. Mertus, Julie. 2000. *War's Offensive on Women: The Humanitarian Challenge in Bosnia, Kosovo, and Afghanistan*. Bloomfield: Kumarian Press.
196. Midžić, Alma. 2020. „Kruščica in the Aftermath of Violence“. *Perspectives* 8: 70–76.
197. Miftari, Edita 2017. *Lokalne politike za ravnopravnost spolova u Bosni i Hercegovini. Izvještaj o lokalnim politikama u općinama i gradovima na području Bosne i Hercegovine u odnosu na uspos-*

- tavu ravnopravnosti spolova u lokalnim zajednicama*. Sarajevo: Fondacija CURE.
198. Milić, Andjelka. 1993. „Women and Nationalism in the Former Yugoslavia“. In *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Nanette Funk and Magda Mueller (eds.), 109–122. New York: Routledge.
199. Milić, Andjelka. 2004. „The Women’s Movement in Serbia and Montenegro at the Turn of the Millennium: A Sociological Study of Women’s Group“. *Feminist Review* 76(1): 65–82. doi: 10.1057/palgrave.fr.9400131
200. Milojević, Milorad. 2023. „Sarajka, prva žrtva ratnog silovanja kojoj BiH treba isplatiti odštetu“. *Radio Slobodna Evropa*, 11. 1. Pristupljeno 22. avgusta 2023. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bosna-hercegovina-isplata-odsteta-rat-silovanje/32219078.html>.
201. Mitchell, Juliet. 1971. *Women’s Estate*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
202. Mladenović, Lepa. 2004. „Žene u crnom protiv rata“. U *Feministkinje pod paljbom: razmjene među ratnim zonama*, Ines Trkulja, Wenona Giles, Malathi De Alwis, Edith Klein i Neluka Silva (ur.), 43–56. Zagreb: Ženska infoteka.
203. Mladenović, Lepa. 2013. [1999]. „Beyond War Hierarchies: Belgrade Feminists’ Experience Working with Female Survivors of War“. In *Assault on the Soul: Women in the Former Yugoslavia*, Sara Sharratt and Ellyn Kaschak (eds.), 83–89. Routledge: London and New York.
204. Mladjenović, Lepa, i Biljana Branković. 2013. *Međunarodni feministički mirovni pokret koji je doveo do rezolucije 1325*. Beograd: Beogradski

- centar za bezbednosnu akciju.
205. Mlinarević, Gorana, and Lamija Kosović. 2011. „Women’s Movement and Gender Studies in Bosnia and Herzegovina“. *Aspasia* 5(1): 128–138.
206. Mlinarević, Gorana. 2012. „Analiza feminističkih pisanja o tranzicijskoj pravdi s posebnim naglaskom na rasprave o ratnom seksualiziranom nasilju“. *Dijalog* 1(1): 139–174.
207. Mlinarević, Gorana, Jakov Čaušević i Jasmina Čaušević. 2012. *Procesuiranje ratnog seksualiziranog nasilja na sudu Bosne i Hercegovine: šta se dogodilo sa interesom pravde? Analiza i preporuke u vezi sa rodno osjetljivim praćenjem suđenja za ratno seksualizirano nasilje u Bosni i Hercegovini u periodu 23. maj 2011 – 25. maj 2012*. Sarajevo: ACIPS.
208. Molyneux, Maxine, and Shahra Razavi. 2005. „Beijing Plus Ten: An Ambivalent Record on Gender Justice“. *Development and Change* 36(6): 983–1010. doi: 10.1111/j.0012-155X.2005.00446.x
209. Mostov, Julie. 2000. „Sexing the Nation/De-sexing the Body: Politics of National Identity in the Former Yugoslavia“. In *Gender Ironies of Nationalism. Sexing the Nation*, Tamar Mayer (ed.), 89–110. London and New York: Routledge.
210. Moss, Kevin. 2017. „Russia as the Saviour of European Civilization: Gender and the Geopolitics of Traditional Values“. In *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*, Roman Kuhar and David Paternotte (eds.), 195–214. London and New York: Rowman & Littlefield International.
211. Mršević, Zorica. 2001. „The Opposite of War is Not Peace – It is Creativity“. In *Frontline Femi-*

- nism. *Women, War and Resistance*, Marguerite R. Waller and Jennifer Rycenga (eds.), 43–57. New York and London: Routledge.
212. Mujkić, Asim. 2007. *Mi, građani etnopolisa*. Sarajevo: Šahinpašić.
213. Mulalic, Muhidin. 2014. „Fostering of Civil Society by Muslim Women NGOs in Bosnia and Herzegovina“. *Journal of Muslim Minority Affairs* 34(4): 438–448. doi: 10.1080/13602004.2014.984905
214. Mulalić, Muhidin, and Mirsad Karić. 2020. „Women’s Political Participation and Representation in Bosnia and Herzegovina: General Elections 2014 and 2018“. *Marmara University Journal of Political Science* 8(1): 27–42. doi: 10.14782/marmarasbd.712277
215. Numanović, Amar, Sanela Muharemović i Zlatiborka Popov-Momčinović. 2013. *Prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini: Pravosuđe*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll / Fondacija CURE / Sarajevski otvoreni centar / autori/-ce.
216. Offen, Karen. 1988. „Defining Feminism: A Comparative Historical Approach“. *Signs: Journal of Women in Culture* 14(1): 119–157. doi: 10.1086/494494
217. Okić, Tijana. 2016. Od revolucionarnog do privrednog subjekta: alternativna historija AFŽ-a. U *Izgubljena revolucija – AFŽ između mita i zaborava*, Andreja Dugandžić i Tijana Okić (ur.), 147–189. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA.
218. O’Reilly, Maria. 2016. „Peace and Justice Through a Feminist Lens: Gender Justice and the Women’s Court for the Former Yugoslavia“. *Journal of Intervention and Statebuilding* 10(3): 419–

445. doi: 10.1080/17502977.2016.1199482
219. O'Reilly, Maria. 2018. *Gendered Agency in War and Peace: Gender Justice and Women's Activism in Bosnia-Herzegovina*. London: Palgrave Macmillan.
220. OSCE. 2019. *OSCE-ovo istraživanje o nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini. Dobrobit i sigurnost žena*. Beč: Sekretarijat OSCE-a, Odjel za rodna pitanja.
221. OSCE. 2023. *Procjena rodne ravnopravnosti u političkom životu Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: OSCE, Mission to Bosnia and Herzegovina i Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine.
222. Outshoorn, Joyce. 2010. „Social Movements and Women's Movements“. In *The Politics of State Feminism. Innovation in Comparative Research*, Dorothy E. McBride and Amy G. Mazur (eds.), 143–163. Philadelphia: Temple University Press.
223. Pantelić, Ivana. 2011a. *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945-1953*. Beograd: Evoluta.
224. Pantelić, Ivana. 2011b. „Partizanke i antifašistički front žena Jugoslavije (1945–1953)“. *ProFemina* leto/jesen 2011: 81–97.
225. Papić, Žarana. 2012a. „Bivša muškost i ženskost bivših građana bivše Jugoslavije“. U *Žarana Papić. Tekstovi 1977–2002*, Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček (ur.), 179–194. Beograd: Centar za studije roda i politike, Rekonstrukcija Ženski fond i Žene u crnom.
226. Papić, Žarana. 2012b. *To je moj izveštaj vama / This is my report to you*. Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond.

227. Papić, Žarana. 2012c. „Žene u Srbiji: postkomunizam, rat i nacionalističke mutacije“. U *Žarana Papić. Tekstovi 1977–2002*, Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček (ur.), 303–328. Beograd: Centar za studije roda i politike, Rekonstrukcija Ženski fond i Žene u crnom.
228. Pavlović, Vukašin. 2006. *Društveni pokreti i promene*. Beograd: Javno preduzeće Službeni glasnik.
229. Paxton, Pamela, Melanie M. Hughes and Jennifer L. Green. 2006. „The International Women’s Movement and Women’s Political Representation, 1893–2003“. *American Sociological Review* 71(6): 898–920. doi: 10.1177/000312240607100602
230. Petrić, Aleksandra. 2006. *Od zakona do stvarne ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Udružene žene Banja Luka. Pristupljeno 15. avgusta 2023. <https://udruzene-zene.org/wp-content/uploads/2023/07/Od-zakona-do-stvarne-ravnopravnosti-polova-u-Bosni-i-Hercegovini.pdf>
231. Petrić, Aleksandra, i Amela Bašić Tomić. 2022. *Od formalne obaveze do stvarnog napretka. Odgovor na rodno zasnovano nasilje nad ženama u Bosni i Hercegovini. Praćenje stanja – osnovni izvještaj 2019–2022*. Banja Luka: Udružene žene Banja Luka. <https://udruzene-zene.org/wp-content/uploads/2023/07/Od-formalne-obaveze-do-stvarnog-napretka.pdf>
232. Petrić, Natalija. 2019. „Rodno zasnovano nasilje“. U *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*, Saša Gavrić i Amila Ždralović (ur.), 219–230. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet.

233. Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2009. „Društveni aspekti političkog sistema“. U *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine – Izabrani aspekti*, Saša Gavrić, Damir Banović i Dr Chrisitna Krause (ur.), 134–157. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Konrad Adenauer, Predstavništvo u Bosni i Hercegovini
234. Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2013. *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini. Artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini i Fondacija CURE.
235. Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2018. *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini. Izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*. Sarajevo: Fondacija CURE i Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini.
236. Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2020. „Volunteering in the Context of Women’s Activism in Bosnia and Herzegovina“. *Comparative Southeastern European Studies* 68(2): 225–251. doi: 10.1515/soeu-2020-0016.
237. Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2021. „‘Neka ljubi ko god koga hoće’: LGBTI populacija nekad i sad u zemljama Zapadnog Balkana“. *Dijalog* 3(4): 115–118. doi: 10.5644/DIJALOG.2021.3-4.07
238. Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2022. „‘There Are More of Us’ Political Representation of Women in Bosnia and Herzegovina“. U *Društvena pravda u postsocijalističkim društvima*, Bojan Vranić i Nemanja Anđelković (ur.), 203–225. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Fakultet političkih nauka.
239. Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2023a. „Frau-

- enbewegung in Bosnien und Herzegowina: Aktivistinnen erinnern sich“. *Gender – Zeitschrift für Gender und Kultur* 15(3): 24–39. doi: 10.3224/gender.v15i3.03
240. Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2023b. „What Women Politicians Could, Would, and Should, but Cannot Do. Perceptions of Women Parliamentarians Regarding Barriers to Political Representation of Women in Bosnia and Herzegovina“. *Revija za sociologiju* 53(3): 365–395. doi: 10.5613/rzs.53.3.2
241. Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2023c. „Women Activists and Women Parliamentarians as Actors of the Political Representation of Women in Bosnia and Herzegovina: What Claims, With What Successes?“. *Genero – časopis za feminističku teoriju i studije kulture* 27(1): 145–175. doi: 10.18485/genero.2023.27.1.6
242. Popov-Momčinović, Zlatiborka, i Adriana Zaharijević. 2022. *Neprekidno traganje za smislom. Žene i izgradnja mira u Bosni i Hercegovini i Srbiji*. Beograd: Fondacija Jelena Šantić.
243. Popov-Momčinović, Zlatiborka, and Amila Ždralović. 2023. „Religion and Gender in Bosnian-Herzegovinian Ethno-Populist Stabilocracy“. In *Gender, Religion and Populism in the Mediterranean*, Alberta Giorgi, Julia Garraio and Teresa Toldy (eds.), 106–129. London and New York: Routledge.
244. Popov-Momčinović, Zlatiborka, i Amila Ždralović. 2024. „Urođnjavanje bez roda? Analiza gender mehanizama u odabranim lokalnim zajednicama Bosne Hercegovine“. *Pregled : časopis za društvena pitanja* 65(1): 51–71. doi: 10.48052/19865244.2024.1.51

245. Popov-Momčinović, Zlatiborka, and Laura Meier. 2022. „Women’s Civil Society Organizations in Bosnia-Herzegovina as Local Agents of International Convention on Women’s Rights. An Analysis of Challenges Related to the Process of Norm Diffusion“. *Sozialpolitik.ch* 1(1.3): 1–20. doi: 10.18753/2297-8224-195
246. Popov-Momčinović, Zlatiborka, i Mia Čustović. 2013. *LGBT prava u BiH: unutrašnji poslovi*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll / Fondacija CURE / Sarajevski otvoreni centar / autorice.
247. Popov-Momčinović, Zlatiborka, i Vuk Vučetić. 2021. „Rodna (ne)ravnopravnost u medijima: percepcije novinarki iz Bosne i Hercegovine“. *Sarajevski žurnal za društvena pitanja* 5(1-2): 93–120.
248. Porobić Isaković, Nela, and Mlinarević, Gorana. 2019. „Sustainable Transitions to Peace Need Women’s Groups and Feminists: Questioning Donor Interventions in Bosnia and Herzegovina.“. *Journal of International Affairs* 72(2): 173–190.
249. Pospieszna, Paulina. 2015. „Democracy Assistance and Women’s Political Empowerment in Post-Conflict Countries“. *Democratization* 22(7): 1250–1272. doi: 10.1080/13510347.2014.942642
250. Potkonjak, Sanja, Damir Arsenijević, Ajla Demiragić i Jelena Petrović. 2008. „Između politike pokreta i politike znanja: Feminizam i ženski/rodni studiji u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sloveniji“. *Studia ethnologica Croatica* 20: 57–96.
251. Puljek-Shank, Randall, i Zlatiborka Popov-Momčinović. 2022. *Priručnik za zagovaranje za udruženja i građane u BiH*. Banja Luka: Transparency International Bosnia and Herzegovina.
252. Pupavac, Vanessa. 2005. „Empowering Wo-

- men? An Assessment of International Gender Policies in Bosnia“. *International Peacekeeping* 12(3): 391–405. doi: 10.1080/13533310500074507
253. Pusić, Vesna. 1994. „Dictatorships with Democratic Legitimacy: Democracy versus Nation“. *East European Politics and Societies* 8(3): 383–401. doi: 10.1177/0888325494008003002
254. Radio Trebinje. 2021. „Ženski centar predstavio projekat o borbi i prevenciji nasilja u porodici u RS“, 13. 10. Pristupljeno 15. juna 2023. <https://radiotrebinje.com/vijest/zenski-centar-predstavio-projekat-mrezna-platforma-aktera-iz-institucija-subjekata-zastite-zenskih-organizacija-i-pojedinki-za-borbu-i-prevenciju/?lang=lat>
255. Radiosarajevo.ba. 2013. „Predstavljamo učesnice projekta SEDAM: Besima Borić, političarka“. 31. 10. Pristupljeno 12. juna 2023. <https://radiosarajevo.ba/metromahala/lica/predstavljamo-ucesnice-projekta-sedam-besima-boric-politicarka/130154>
256. Radiosarajevo.ba. 2021. „Kanton Sarajevo preuzeo obavezu finansiranja rada Sigurne kuće“. 17. 8. Pristupljeno 10. avgusta 2023. <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/kanton-sarajevo-preuzeo-obavezu-finansiranja-rada-sigurne-kuce/427498>
257. Rahmanović-Koning, Augustina. 2009. „Nasilje u porodici i tortura“. *Zbornik radova Rehabilitacija žrtava torture. Knjiga 2*, Mima Dahić (ur.), 7–31. Tuzla: Vive žene.
258. Ramet, Sabrina. 2002. *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Boulder: Westview Pres
259. Ramet, Sabrina, and Peter Wagner. 2010. „Post-Socialist Models of Rule in Central and Southeastern Europe“. In *Central and Southeast European*

- Politics since 1989*, Sabrina Ramet (ed.), 9–36. Cambridge: Cambridge University Press
260. Ramović, Jasmin. 2016. „Peace in the Balkans: (En)countering the European Other“. In *The Palgrave Handbook of Disciplinary and Regional Approaches to Peace*, Oliver P. Richmond, Sandra Pogodda and Jasmin Ramović (eds.), 424–437. London: Palgrave Macmillan.
261. Renner, Tanja, and Mirjana Ule. 1998. „Back to the Future: Nationalism and Gender in Postsocialist Societies“. In *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition*, Robert E. Miller and Rick Wilford (eds.), 104–114. Routledge: London and New York.
262. Richmond, Oliver. 2011. *A Post-Liberal Peace*. London: Routledge.
263. Richmond, Oliver P., and Jason Franks. 2009. „Between Partition and Pluralism: The Bosnian Jigsaw and an ‘Ambivalent Peace’“. *Southeast European and Black Sea Studies* 9(1–2): 17–38. doi: 10.1080/14683850902723389
264. RING Mreža. n.d. „O mreži Ring“. Pristupljeno 10. oktobra 2023. <https://www.ring.ba/index.php/nama/o-mrezi-ring>
265. RING Mreža. 2020a. „Brojne aktivnosti Mreže RING tokom 2019. godine“. *RING bh mreža protiv trgovine ljudima*, 27. mart. Pristupljeno 10. oktobra 2023. <https://www.ring.ba/index.php/aktuelnosti/451-brojne-aktivnosti-mreze-ring-tokom-2019-godine>
266. RING Mreža. 2020b. „Obilježavanje 18. oktobra – Evropskog dana borbe protiv trgovine ljudima: Ukazati na rizike i povećati nivo svijesti o trgovini ljudima“. *RING bh mreža protiv trgovine ljudima*, 21. oktobar. Pristupljeno 10. oktobra

2023. <https://www.ring.ba/index.php/aktuelnosti/474-obiljezavanje-18-oktobra-evropskog-dana-borbe-protiv-trgovine-ljudima-ukazati-na-rizike-i-povecati-nivo-svijesti-o-trgovini-ljudima>
267. Rodríguez Gustá, Ana Laura, Nancy Madera and Mariana Caminotti. 2017. „Governance Models of Gender Policy Machineries under Left and Right Governments in Latin America“. *Social Politics* 24(4): 452–480. doi: 10.1093/sp/jxx015
268. Romaworld.rs. 2023. „100 Miliona evra za Romsku fondaciju za Evropu“. *Roma World*, 28.09. Pristupljeno 20. marta 2024. <https://romaworld.rs/100-miliona-evra-za-romsku-fondaciju-za-evropu/>
269. Rošul-Gajić, Jagoda. 2016. „Women’s Advocacy in Postwar Bosnia and Herzegovina. Implementation of UNSCR 1325 on Women, Peace and Security“. *Journal of International Women’s Studies* 17(4): 143–159.
270. Sarajevski otvoreni centar. 2024. „Kome smeta Nacrt zakona o zaštiti od nasilja u porodici i nasilja prema ženama Republike Srpske?“. *Sarajevski otvoreni centar*, 25. 1. Pristupljeno 15. marta 2024. <https://soc.ba/kome-smeta-nacrt-zakona-o-zastiti-od-nasilja-u-porodici-i-nasilja-prema-zenama-republike-srpske/>
271. Savičić, Saša. 2016. *Ka ostvarivanju ravnopravnosti polova u kantonima Federacije BiH. Pravila, institucije, politike*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Friedrich-Ebert-Stiftung BiH.
272. Savić Bojanić, Maja, and Valida Repovac Nikšić. 2019. „How We Understand Populism? Popular Response to Populist Politics in Bosnia and Herzegovina“. *Sociological Problems* 51(2):

- 291–311.
273. Sawyer, Marian, and Sandra Grey. 2008. „Introduction“. In *Women's Movement: Flourishing or in Abeyance*, Sandra Grey and Marian Sawyer (eds.), 1–13. London and New York: Routledge.
274. Saward, Michale. 2006. „The Representative Claim“. *Contemporary Political Theory* 5(3): 297–318. doi: 10.1057/palgrave.cpt.9300234
275. Selmić, Adelita. 2016. „On the Other Side of the Ethnocratic State? LGBT Activism in Post-Dayton Bosnia and Herzegovina“. In *LGBT Activism and Europeanization in the Post-Yugoslav Space*, Bojan Bilić (ed.), 205–230. London: Palgrave Macmillan.
276. Selmić, Adelita, and Bojan Bilić. 2019. „(In)visible Presences: *PitchWise* Festival as a Space of Lesbian Belonging in Bosnia and Herzegovina“. In *Lesbian Activism in the (Post)Yugoslav Space. Sisterhood and Unity*, Bojan Bilić and Marija Radoman (eds.), 163–189. Cham: Palgrave Macmillan.
277. Sigurna mreža. n.d. „Nasilje nije privatna stvar!“ – Inicijativa za izmjenu Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u FBiH“. Pristupljeno 10. avgusta 2023. <https://www.sigurnamreza.ba/novost/9672/nasilje-nije-privatna-stvar-inicijativa-za-izmjenu-zakona-o-zastiti-od-nasilja-u-porodici-u-fbih>
278. Sigurna mreža. n.d. „Sigurna mreža. Formiranje i reaktiviranje sigurne mreže“. Pristupljeno 11. avgusta 2023. <https://www.sigurnamreza.ba/stranica/sigurna-mreza>
279. Simic, Ivan. 2018. *Soviet Influence on Postwar Yugoslav Gender Policies*. London: Palgrave Macmillan.

280. Simic, Olivera. 2017. „Drinking Coffee in Bosnia: Listening to Stories of Wartime Violence and Rape“. *Journal of International Women's Studies* 18(4): 321–328.
281. Simić, Olivera. 2009. „What Remains of Srebrenica? Motherhood, Transitional Justice and Yearning for the Truth“. *Journal of International Women's Studies* 10: 220–236.
282. Simić, Olivera. 2015. „Gender (In)equality in Bosnia and Herzegovina: One Step Forward, Two Steps Back“. In *Gender (In)equality and Gender Politics in Southeastern Europe*, Christine M. Hassenstab and Sabrina P. Ramet (eds.), 87–107. New York: Palgrave MacMillan.
283. Simmons, Cynthia. 2007. „Women's Work and the Growth of Civil Society in Post-War Bosnia“. *Nationalities Papers* 35(1): 171–185. doi: 10.1080/00905990601129446
284. Siročić, Zorica. 2019. „Something New, Something Old and Something Borrowed: Post-Yugoslav Millennial Feminists in Search for Interpretative Repertoires“. *Women's Studies International Forum* 77: 1–8. doi: 10.1016/j.wsif.2019.02.014
285. Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Druga.
286. Slapšak, Svetlana. 2020. „Nevidljivost žena kao kazna: Spol, rat i tranzicija u i nakon Jugoslavije“. *Perspectives – Žene na Balkanu: pravo i borbe*, 29–33.
287. Sloat, Amanda. 2005. „The Rebirth of Civil Society. The Growth of Women's NGOs in Central and Eastern Europe“. *European Journal of Women's Studies* 12(4): 437–452. doi: 10.1177/1350506805057100

288. Snyder, Margaret. 2006. „Unlikely Godmother. The UN and the Global Women’s Movement“. In *Global Feminism. Transnational Women’s Activism, Organizing, and Human Rights*, Myra Marx Ferree and Aili Mari Tripp (eds.), 46–87. New York and London: New York University Press.
289. Spahić, Aida, Fabio Giomi i Zlatan Delić. 2014. „I Dio : 1914-1941. Žene kroz smjenjivanje epoha“. U *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Jasmina Čaučević (ur.), 38–70. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE.
290. Spahić-Šiljak, Zilka. 2007. „Ženska civilna scena – primjer (de)sekularizacije Bosne i Hercegovine“. U *Religija i sekularna država. Uloga i značaj religije u sekularnom društvu iz muslimanske, hrišćanske i jevrejske perspektive*, Ahmet Alibašić (ur.), 197–206. Sarajevo: Konrad Adenauer Stiftung.
291. Spahić-Šiljak, Zilka. ur. 2012. *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*. Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije.
292. Spahić-Šiljak, Zilka. 2013a. „Do It and Name It: Feminist Theology and Peace Building in Bosnia and Herzegovina“. *Journal of Feminist Studies in Religion* 29(2): 176–184. doi: 10.2979/jfemistudreli.29.2.176
293. Spahić-Šiljak, Zilka. 2013b. *Sjaj ljudskosti. Životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: TPO Fondacija.
294. Spahić-Šiljak, Zilka. 2015. „Merhametli Peace is Women Peace: Religious and Cultural Practices of Compassion and Neighbouriness in Bosnia and Herzegovina“. In *Women and Peace in the Isla-*

- mic World*, Yasmin Saikia and Chad Haines (eds.), 345–364. London: I.B. Tauris.
295. Spahić-Šiljak, Zilka. 2017a. „Country Report: Bosnia and Herzegovina“. In *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and opportunities*, Peter Vandro, Nicole Traxler, Reinhard Millner and Michael Meyer (eds.), 188–203. Vienna: ERSTE Foundation.
296. Spahić-Šiljak, Zilka. 2017b. „Žrtva ili preživjela? Odluka o identitetu nakon ratnog seksualnog nasilja?“. U Julianne Funk i Nancy Good (eds.), *Neizliječena trauma. Rad na ozdravljenju i izgradnji mira u BiH*, J. Funk i N. Good (eds.), 166–181. Sarajevo: TPO Fondacija
297. Spahić-Šiljak, Zilka. 2018. „Religious Feminism Periphery Within the Semi-Periphery in the Balkans“. *Sociologija* 60(1): 363–375. doi: 10.2298/SOC1801363S
298. Spahić-Šiljak, Zilka, i Rebeka Jadranka Anić. 2009. *I vjernice i građanke*. Sarajevo: TPO Fondacija i CIPS Univerziteta u Sarajevu.
299. Spahić-Šiljak, Zilka, and Rebeka Anić. 2022. „Gender and Religion in the Balkans: The Example of Croatia and Bosnia and Herzegovina“. In *Balkan Contextual Theology. An Introduction*, Stipe Odak and Zoran Grozdanov (eds.), 92–118. London and New York: Routledge.
300. Spahić Šiljak, Zilka, and Jadranka Anić Rebeka. 2023. „Knowledge Production in the Balkans“. *The Ecumenical Review*, 75(5): 534–545. doi: 10.1111/erev.12826
301. Sremac, Srđan, Zlatiborka Popov-Momčinović, Martina Topić and Miloš Jovanović. 2015. „For the Sake of the Nations: Media, Homosexuality and Religio-Sexual Nationalism in the Post-Yugoslav Space“. In *Religious and Sexual Nationa-*

- lism in Central and Eastern Europe. Gods, Gays and Governments*, Srđan Sremac and Ruard Ganzevoort (eds.), 52–73. Boston: Brill.
302. Stojaković, Gordana. 2011. *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945–1953)*. Novi Sad: Filozofski fakultet (Doktorska teza).
303. Stojavljevic, Jovanka. 1995. „Women, Conflict and Culture in Former Yugoslavia“. In *Women and Culture*, Caroline Sweetman (ed.), 36–41. Oxford: Oxfam.
304. Stubbs, Paul. 2007. „Civil Society of Ubleha?“. In *20 Pieces of Encouragement for Awakening and Change*, Helena Rill, Tamara Šmidling and Ana Bitoljanu (eds.), 215–228. Belgrade and Sarajevo: Centre for Nonviolent Action.
305. Subotić, Gordana, and Adriana Zaharijević. 2018. „Women Between War Scylla and Nationalist Charybdis: Legal Interpretations of Sexual Violence in the Countries of Former Yugoslavia“. In *Gender in Human Rights and Transitional Justice*, Idriss Lahai and Khanyisela Moyo (eds.), 239–264. Cham: Palgrave Macmillan.
306. Subotić, Jelena. 2009. *Hijacked Justice: Dealing with the Past in the Balkans*. Ithaca and London: Cornell University Press.
307. Subotić, Jelena. 2012. „The Cruelty of False Remorse: Biljana Plavšić at the Hague“. *Southeastern Europe* 36(1): 39–59. doi: 10.1163/187633312x617011
308. Swimelar, Safia. 2019a. „LGBT Rights in Bosnia: The Challenge of Nationalism in the Context of Europeanization“. *Nationalities Papers* 48(4): 768–790. doi: 10.1017/nps.2019.65
309. Swimelar, Safia. 2019b. „Nationalism and Europeanization in LGBT Rights and Politics: A Comparative Study of Croatia and Serbia“. *East Euro-*

- pean *Politics and Societies and Cultures* 33(3): 603–630. doi: 10.1177/0888325418805135
310. Šeta, Đermana. 2015. „Izgradnja premošćujućeg društvenog kapitala na lokalnom nivou: primjeri iz srednje Bosne“. U *Zbornik radova. Konferencija „Istraživanje uloge religije u procesu izgradnje povjerenja i pomirenja“*, Zorica Kuburić i Marko-Antonio Brkić (ur.), 157–172. Sarajevo i Mostar. Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini i Sveučilište Hercegovina.
311. Talpade Mohanty, Chandra. 1984. „Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses“. *Boundary* 12(3): 333–358. doi: 10.2307/302821
312. Taylor, Verta. 1995. „Watching for Vibes: Bringing Emotions into the Study of Feminist Organisations“. In *Feminist Organizations. Harvest of the New Women’s Movement*, Myra Marx Ferree and Patricia Jancey Martin (eds.), 223–233. Philadelphia: Temple University Press.
313. Thomasson, Ristin. 2006. *To Make Room for Changes – Peace Strategies from Women Organizations in Bosnia and Herzegovina*. Johanneshov: The Kvinna till Kvinna Foundation.
314. Tilly, Charles. 2004. *Social Movements 1768–2004*. Boulder and London: Paradigm Publisher.
315. Tripp, Aili Mari. 2006. „Challenges in Transnational Feminist Mobilization“. In *Global Feminism. Transnational Women’s Activism, Organizing, and Human Rights*, Myra Marx Ferree and Aili Mari Tripp (eds.), 472–498. London and New York: New York University Press.
316. True, Jacqui. 2003. „Mainstreaming Gender in Global Public Policy“. *International Fe-*

- minist Journal of Politics* 5(3): 368–396. doi: 10.1080/1461674032000122740
317. True, Jacqui. 2009. „Gender Specialist and Global Governance. New Forms of Women’s Movement“. In *Women’s Movement: Flourishing or in Abeyance*, Sandra Grey and Marian Sawer (eds.), 91–104. London and New York: Routledge.
318. True, Jacqui, Christine Chinkin, Madeleine Rees, Nela Porobić Isaković, Gorana Mlinarević and Barbro Svedberg. 2017. *A Feminist Perspective on Post-conflict Restructuring and Recovery – The Study of Bosnia and Herzegovina*. Genève and Sarajevo: Women’s International League for Peace and Freedom and Women Organizing for Change in BiH.
319. Tuzlanski info portal. 2021. „Federacija BiH se mora snažnije uključiti u finansiranje Sigurne kuće“. *Tuzlanski info portal*, 17. 3. Pristupljeno 17. aprila 2023. <https://tip.ba/2021/03/17/federacija-bih-se-mora-snaznije-ukljuciti-u-finansiranje-sigurne-kuce/>
320. Tuzlainfo.ba. 2023. „Obećan bolji model finansiranja: Ministar Delić u posjeti Sigurnoj kući u Tuzli“. *Tuzlainfo.ba*, 26. 5. Pristupljeno 10. juna 2023. <https://tuzlainfo.ba/index.php/novosti/item/205623-obecan-bolji-model-finansiranja-ministar-delic-u-posjeti-sigurnoj-kuci-u-tuzli/>
321. Udruženje građana Budućnost. 2024. „Podrška i pomoć za muškarce iz zajednice“. O6.02. Pristupljeno 10. marta 2024. <https://buducnost-md.org/podraska-i-pomoc-za-muskarce-iz-zajednice/>
322. Udruženje mreža za izgradnju mira 2022. „Udruženje žena ‘Nera’ Konjic: Važna donacija za kupovinu poljoprivrednih sredstava za rad“. *Mreža-mira.net*, 15.04. Pristupljeno 10. oktobra

2023. <https://www.mreza-mira.net/vijesti/udruzenje-zena-nera-konjic-vazna-donacija-za-kupovinu-poljoprivrednih-sredstava-za-rad/>
323. UŽR „Bolja budućnost“ Tuzla. n.d. „Neformalna ženska mreža ‘Uspjeh’“. Pristupljeno 11. oktobra. 2023. <https://www.bolja-buducnost.org/index.php/zrm-uspjeh>
324. Van Baar, Huub. 2013. „Travelling Activism and Knowledge Formation in the Romani Social and Civil Movement“. In *Roma Education in Europe: Practices, policies and politics*, Maja Miskovic (ed.), 192–203. London and New York: Routledge.
325. Van Eerdewijk, Annouka, and Tine Davids. 2013. „Escaping the Mythical Beast: Gender Mainstreaming Reconceptualized“. *Journal of International Development* 26(3): 303–316. doi:10.1002/jid.2947
326. Veladžić, Sabina, i Aida Ličina Ramić. ur. 2023. *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Heinrich-Böll-Stiftung / Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo.
327. Veličković, Marina. 2015. „1992–1995: Od puta prema ratu, do puta prema miru“. U *1995-2015. Žene i politički život u Bosni i Hercegovini*, Saša Gavrić i Maida Zagorac (ur.), (16–36). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
328. Vive žene. 2019. „Godišnji izvještaj. ‘Sigurna kuća za žene i djecu, žrtve nasilja u porodici’“. januar – 31. decembar 2019.
329. Vlaisavljević, Ugo. 2003. „Ethno-politics and the Divine Good“. *Transeuropeennes* 23: 91–106.
330. Vlaisavljević, Ugo. 2009. „Bosnia and Herzegovina: Continuity of Ethno-Politics in the Age

- of European Integration”. In *Twenty Years After: Post-Communist Countries and European Integration*, 78–90. Brussels: Heinrich Böll Stiftung and European Union.
331. Vučković Juroš, Tanja, Ivana Dobrotić and Sunčica Flego. 2020. „The Rise of the Anti-Gender Movement in Croatia and the 2013 Marriage Referendum“. *Europe-Asia Studies* 72(9): 1523–1553. doi: 10.1080/09668136.2020.1820956
332. Vujković, Sarita. 2009. *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878–1941*. Banja Luka: Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske.
333. Walsh, Martha. 2000. *Aftermath: The Role of Women’s Organizations In Postconflict Bosnia And Herzegovina*. Washington: Center for Development Information and Evaluation and U.S. Agency for International Development.
334. Waylen, Georgina. 2007. *Engendering Transitions: Women’s Mobilization, Institutions, and Gender Outcomes*. Oxford: Oxford University Press.
335. Waylen, Georgina. 2011. „Gendered Institutional Analysis: Understanding Democratic Transition“. In *Gender, Politics and Institutions. Towards a Feminist Institutionalism*, Mona Lena Krook and Fiona Mackey (eds.), 147–162. London: Palgrave Macmillan.
336. Weldon, S. Laurel. 2002. „Beyond Bodies: Institutional Sources of Representation for Women in Democratic Policymaking“. *The Journal of Politics* 64(4), 1153–1174. doi:10.1111/1468-2508.00167
337. Weldon, S. Laurel. 2006. „Inclusion, Solidarity, and Social Movements: The Global Movement

- Against Gender Violence“. *Perspectives on Politics* 4(1): 55–74. doi: 10.1017/s1537592706060063
338. Weldon, S. Laurel. 2011. *When Protest Makes Policy. How Social Movements Represent Disadvantaged Groups?* Ann Arbor: The University of Michigan Press.
339. Weldon, S. Laurel, and Maura Bahu. 2011. „Women’s Movements, Representation, and Civil Society“. In *When Protest Makes Policy. How Social Movements Represent Disadvantaged Groups?*, 129–148. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
340. Yuval-Davis, Nira. 2006. „Intersectionality and Feminist Politics“. *European Journal of Women’s Studies* 13(3): 193–209. doi: 10.1177/1350506806065752
341. Zaboravljena djeca rata. n.d. „Nagrade udruženja“. Pristupljeno 10. novembra 2023. <https://zdr.ba/nagrade-udruzenja/>
342. Zagorac, Maida. 2014. „Sigurne kuće u Bosni i Hercegovini“. 30 oktobar, *Sarajevski otvoreni centar*. Pristupljeno 10. oktobra 2023. <https://soc.ba/sigurne-kuce-u-bosni-i-hercegovini/>
343. Zaharijević, Adriana. 2015a. „Dissidents, Disloyal Citizens and Partisans of Emancipation: Feminist Citizenship in Yugoslavia and Post-Yugoslav Spaces“. *Women’s Studies International Forum* 49(1): 93–100. doi: 10.1016/j.wsif.2014.07.002
344. Zaharijević, Adriana. 2015b. „Fusnota u globalnoj istoriji: kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma?“. *Sociologija* 57(1): 72–89. doi: 10.2298/SOC1501072Z
345. Zaharijević, Adriana. 2017. „The Strange Case of Yugoslav Feminism: Feminism and Socialism in ’the East’“. In *The Cultural Life of Capitalism*

- in Yugoslavia. (Post)Socialism and Its Other*, Dijana Jelača, Maša Kolanović and Danijela Lugarić (eds.), 263–283. Cham: Palgrave Macmillan.
346. Zaharijević, Adriana. 2018. „Habemus Gender: Serbian Case“. *Feministika/φεμινιστικά* 1: 93–97.
347. Zaharijević, Adriana. 2020. *Život tela. Politička filozofija Džudit Batler*. Novi Sad: Akademsko književna izdavačka kuća.
348. Zaharijević, Adriana, i Katarina Lončarević. 2020. „Rod i ideologija. O pobuni protiv jednakosti“. U *Rodna ravnopravnost, od jednakih prava do jednakih mogućnosti*, Tibor Varadi i Mirjana Pajvančić (ur.), 29–44. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
349. Zaharijević, Adriana, and Zorana Antonijević. 2023. „Gender Equality for Show: Serbian Performative Europeanization“. In *Gender, Religion and Populism in the Mediterranean*, Alberta Giorgi, Julia Garraio and Teresa Toldy (eds.), 88–105. London and New York: Routledge.
350. Zajović, Staša. 2017. „Svedokinje na ženskom sudu – akterke pravde“. U *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i nastavku procesa*, Staša Zajović i Miloš Urošević (ur.), 13–67. Beograd: Žene u crnom.
351. Zwingel, Susanne. 2016. *Translating International Women's Rights: The CEDAW Convention in Context*. London: Palgrave Macmillan.
352. Žarkov, Dubravka. 2003. „Feminism and the Disintegration of Yugoslavia: On the Politics of Gender and Ethnicity“. *Social Development Issues* 24(3): 59–68.
353. Žarkov, Dubravka. 2006. „Towards a New Theorizing of Women, Gender, and War“. In *Handbook of Gender and Women's Studies*, Kat-

- hy Davis, Mary Evans and Judith Lorber (eds.), 214–233. Sage: London, Thousand Oaks and New Delhi.
354. Žarkov, Dubravka. 2007. *The Body-War, Media, Ethnicity and Gender in the Break-Up of Yugoslavia*. Durham: Duke University Press.
355. Žarkov, Dubravka, and Rada Drezgić. 2019. „In the Land of Blood and Honey: A Cinematic Representation of the Bosnian War“. *The Philosophical Journal of Conflict and Violence* 3(1): 137–152. doi: 10.22618/tp.pjcv.20193.1.192010
356. Žarković, Tatjana. 2017. „Žene koje inspirišu...“ *Istraživanje o mogućnostima i uslovima žena u malim lokalnim zajednicama u BiH*. Sarajevo: Fondacija CURE.
357. Žene u crnom. 1995. *Žene za mir*. Beograd: Žene u crnom.
358. Ženska mreža BiH. 2014. „Osnivačka skupština ženske mreže BiH (ŽMBiH)“. Pristupljeno 10. septembra 2023. <https://zenskamreza.ba/site/wp-content/uploads/2014/08/Osnivacka-skupstina-zenske-mreze-Bih.pdf>
359. Ženska mreža BiH. n.d.a. „O nama“. Pristupljeno 11. oktobra 2023. <https://zenskamreza.ba/o-nama/>
360. Ženska mreža BiH. n.d.b. „Neformalna ženska romska mreža ‘Uspjeh’ – Mjesec dana ženskog romskog aktivizma ‘Moje je PRAVO, a ne PRIVILEGIJA’“. Pristupljeno 12. oktobra 2023. <https://zenskamreza.ba/neformalna-zenska-romska-mreza-uspjeh-mjesec-dana-zenskog-romskog-aktivizma-moje-je-pravo-a-ne-privilegija/>
361. Ženski centar Trebinje. 2022. „Godišnji izvještaj za 2022. godinu“. Pristupljeno 13. oktobra 2023. <https://zenskicentar.org/wp-content/up->

- loads/2023/03/GODISNJI-IZVJESTAJ-ZA-2022.pdf
362. Žeravčić, Goran. 2016. *Mapping Study of Civil Society Organizations in BiH*. EPRD Office for Economic Policy and Regional Development Ltd. Pristupljeno 12. avgusta 2023. <https://archive.europa.ba/wp-content/uploads/2016/11/Mapping-study-of-CSOs-in-BiH.pdf>
363. Ždralović, Amila. 2014. „Drugi svjetski rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena“. U *Zabilježene – žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Jasmina Čaušević (ur.), 71–102. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE.
364. Ždralović, Amila. 2020. „Feminizmi i problem političke subjektivizacije“. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 63: 257–278.
365. Ždralović, Amila. 2021. „Izborno zakonodavstvo Bosne i Hercegovine – rodna analiza“. U *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine*, Ivan Cvitković (ur.), 315–329. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
366. Ždralović, Amila. 2023. „Legislativno (ne) prepoznavanje roda i rodnog identiteta: Analiza Zakona o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine“. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 66(1): 153–174.
367. Ždralović, Amila, i Zlatiborka Popov-Momčinović. 2019. *Aktivizmi s margina*. Sarajevo: Fondacija CURE.
368. Ždralović, Amila, and Zlatiborka Popov-Momčinović. 2023. „(Un)Doing Feminisms Their Own Way. The Activism of Marginalized Women’s Organizations in Local Communities in Bosnia and Herzegovina“. *Revija za sociologiju* 53(1): 39–65. doi: 10.5613/rzs.53.1.2

O autorki

Zlatiborka Popov Momčinović (1975, Vršac) vanredna je profesorica političkih nauka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Studij sociologije završila je na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, magistrirala na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu, a doktorirala na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Učestvovala je u brojnim istraživanjima koja se tiču ženskog aktivizma, izgradnje mira i pomirenja, položaja novinarki, LGBTI populacije, političke participacije žena i praksi urođnjavanja u Bosni i Hercegovini, kao i uloge religije u društvu. Naučne članke na ove teme objavljivala je u domaćoj i inostranoj periodici. Objavila je knjige *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture i Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*. U koautorstvu je učestvovala u izradi niza studija o procesima pomirenja i izgradnje mira u Bosni i Hercegovini u saradnji sa Univerzitetom u Edinburgu i Centrom za empirijska istraživanja religije iz Novog Sada. Učestvovala je u velikom broju okruglih stolova i radionica na teme izgradnje mira i pomirenja, rodne ravnopravnosti u politici, i unapređenja položaja marginalnih grupa u zemlji i inostranstvu. Članica je Odbora za političke nauke pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, i Regionalne mreže za istraživanje roda i politike u jugoistočnoj Evropi (GenPolSEE). Govori engleski, nemački i francuski jezik.

Iz recenzija

Zlatiborka Popov Momčinović završava svoju studiju *Aktivizam u ženskom pokretu u Bosni i Hercegovini – izazovi, iskoraci i društvene promene* sledećim rečima: „Ovaj dinamičan period takođe potvrđuje neophodnost stalne analize ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini, beleženje novih izazova, kao i postignuća, u čemu lokalna proizvodnja znanja treba da ima važnu ulogu.“ Ono što ova knjiga pruža upravo je skup navedenog: stalna, a na osnovu ranijeg rada Popov Momčinović, moglo bi se dodati i – neumorna, analiza kretanja ili talasanja – koje nekad utihne, a nekad se propne – žena koje izvode promene u bh. društvu; sagledavanje terena kroz jednako neumorno prikupljanje i pažljivo beleženje reči akterki – čime im se glas ne samo daje nego i čuva, a njihovo delovanje ostaje da sija, sasvim drugačije od „ženskog posla“, koje u njegovoj predvidljivosti i ponavljanju niko i ne zapaža. Ova studija ne ulepšava stvarnost – jer stvarnost nikako da sama od sebe postane lepša – već pokazuje kako se izazovi za ženski pokret menjaju, umnožavaju, ali i sedimentiraju. Istovremeno, ona je na dubok način oda pokretu, s namerom da u prvi plan stavi postignuća, ne predajući se kritici i samokritici. Zlatiborka Popov Momčinović radi nešto za bh. ženski pokret – što naziva lokalnom proizvodnjom znanja – na čemu bh. pokretu ostali pokreti ponikli u postjugoslovenskom prostoru mogu samo pozavideti. Ona mu daje jezik, čuva sve njegove mene od zaborava, prikazuje mu snagu, ukazuje na njegovu isprepletenost u zemlji koja bi da veze rasplete i razdvoji, i na taj ga način čini dvostruko živim. Posle čitanja knjige *Aktivizam u ženskom pokretu u Bosni i Hercegovini – izazovi, iskoraci i društvene promene* ostaje jedan dominantan doživljaj: poštovanje.

Dr Adriana Zaharijević, naučna savetnica, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

Publikacija „Aktivizam u ženskom pokretu u Bosni i Hercegovini – izazovi, iskoraci i društvene promene“ autorice prof. dr Zlatiborke Popov Momčinović predstavlja akademski očekivan nastavak njenog dosadašnjeg bavljenja feminističkim pokretom na našim prostorima. Ranija zapažanja, zaključci i podaci ponovljeni su onoliko koliko je to nužno kada postoji akademski kontinuitet u bavljenju nekom temom. Ponovljen je i danas već prepoznatljiv stil Zlatiborke Popov Momčinović, koji potvrđuje Nisbetovu tvrdnju iz sedamdesetih godina prošlog stoljeća o sociologiji kao „umjetničkoj formi“. S jedne strane, ova tvrdnja se potvrđuje u autoričinoj izraženoj sociološkoj imaginaciji, koja posebno dolazi do izražaja kod publikacija utemeljenih na kvalitativnim istraživanjima. S druge strane, rad odlikuje stilski specifičan rukopis, kojem doprinosi i autoričino dobro poznavanje pokreta i vlastito sudjelovanje u njemu. Tako su na stranicama rukopisa utkane i neke vlastite refleksije o događajima ili o aktivistkinjama, što utiče na specifičnu sintaksu i kompoziciju. Na primjer, ova lična refleksija dolazi do izražaja u uvodnim vinjetama, gdje subjektivni doživljaj i manje formalna komunikacija služi kao katalizator sociološke imaginacije, dok se kroz spisateljsko umijeće s lakoćom odslikava bosanskohercegovački sociokulturalni kontekst. Kroz ovakve tekstove očekivano se prožimaju specifičnosti feminističke epistemologije i aktivističke potrebe da aktivnosti žena ostanu zabilježene. No, uporedo i neočekivano, tekst zadržava naučnu strogost i nedvojbeno ga karakterizira teorijska i metodološka zrelost.

Prof. dr Amila Ždralović, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu

Mali je broj znanstvenica čija su akademska postignuća tako snažno uronjenja u aktivizam kao što je to slučaj sa profesoricom Zlatiborkom. Knjiga „Aktivizam u ženskom pokretu u Bosni i Hercegovini – izazovi, iskoraci i društvene promene“ je još jedan dokaz da se o aktivizmu najbolje piše onda kada se aktivizam živi, a Zlatiborka ga živi i osjeća i to posebno sa ženama i onima koji su manjine, koji su na marginama i namjerno zaboravljeni. Iako knjiga nije klasično povjesno djelo ona je vrijedan povjesni, sociološki i feministički testament nama danas ali i generacijama koje dolaze, jer nudi uvide u socijalne niše bosanskohercegovačke stvarnosti iz kojih se jasno vide sve proturječnosti globalizacije, etnopolitika i neoliberalnih matrica koje kroz različite finansijke, političke i kulturne kanale nastoje oblikovati i ženski pokret u Bosni i Hercegovini. Kroz devet poglavlja autorica na vrlo sistematičan način izlaže percepcije žena o aktivizmu u ženskom pokretu u različitim povijesnim periodima te svojim feminističkim metodološkim uvidima djeluje emancipatorno i daje glas nevidljivim grupama poput Romkinja i LGBT populacije. Knjiga u cjelosti zadovoljava kriterije znanstvene izvornosti s obzirom da obrađuje jednu izrazito kompleksnu temu aktivizma u ženskom pokretu i predstavlja važan prilog suvremenim istraživanjima pa će biti i nezaobilazno štivo kako u akademskoj zajednici tako i nevladinim organizacijama koje se bave ovim pitanjima te široj čitalačkoj javnosti.

Prof. dr Zilka Spahić Šiljak, Univerzitetski gender resursni centar
Univerziteta u Sarajevu

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.663-055.2

POPOV-Momčinović, Zlatiborka

Aktivizam u ženskom pokretu u Bosni i Hercegovini : izazovi,
iskoraci i društvene promene / Zlatiborka Popov-Momčinović. - Sarajevo
: Fondacija CURE, 2024. - 383 str. : fotogr., tabele ; 21 cm

O autorki: str. 380. - Bibliografija: str. 329-379 ; bibliografske i druge
bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-413-19-4

I. Momčinović, Popov- Zlatiborka vidi Popov-Momčinović, Zlatiborka

COBISS.BH-ID 60904198
